Рік XIII. Р. 1904 кн. II. Т. LVIII

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, II B. B. LVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 26/IV с. с. 1904.

Рік XIII. Р. 1904 кн. II. Т. LVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, II B. B. LVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 26/IV с. р. 1904.

Зміст LVIII тому.

Inhalt des LVIII Bandes.

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Впроваджене єзуїтів до Польщі.

ІСТОРИЧНО-КРИТИЧНА СТУДИЯ.

Написав **Олександр Сушко.**

III.

Після таких періпетий — думка впровадженя єзуїтів до Польщі починає чим раз більше і більше виходити з колісця мрій; під впливом тих трівожних вісток, які чим раз то частійше напливали з Польщі до Риму — починають єзуїти думати про ратованнє Польщі зовсім серіозно, як про річ рішучо та безпроволочно потрібну. Таким отже чином під конець 1555 р. приїздить до Польщі з волї єзуїтської старшини звісний патер Альфонс Сальмерон. Отсе і був перший єзуїт на польській земли. З волї ґенерала мав він розслїдити ситуацию на місци. Щоб отже отсей загально звісний в цїлім тодїшнїм католицькім сьвітї єзуїт, сердечний приятель патра Канїзия, був лише і лише скромним та зовсїм принагідним „теольоґом", доданим до помочи апостольському леґатови Альойзому Лїппомано — про се зайвим видаєть ся й говорити... Се зовсїм не був простий випадок, що разом з апостольським леґатом прибув до Польщі й один з найвизначнїйших тодїшних членів товариства, „socius S-ti Ignatii", друг та повіренник Льойолї. Патер Сальмерон приїхав до Польщі теж з немаловажною місиєю, — байдуже що і в характері скромного „теольоґа" леґата Лїппомано.[1])

[1]) **Альфонс Сальмерон** (1515—1585), родом з Толєдо, стрінув ся з Льойолею в Парижу. Проповідував головно в Італії. Короткий

І отсе був вже останній крок Льойолї — в дусї гадок Канїзия — зроблений для ратовання Польщі... 31 липня 1556 р. творець єзуїтського ордена був вже небіщик. Та вжеж вісти із півночи, які він отримав від патра Сальмерона саме пів року перед смертию, були зовсім не втішні.

Знаємо, що Сальмерон прибув до Варшави враз з апостольським леґатом вже в перших днях жовтня 1555 р. Як прийняли Поляки дорогих гостий, знаємо теж — словами: „salve progenies vipperarum!“ Ліппомана зненавиділи усї за його безграничну ненависть до акатоликів та за його неублагану суворість та неперебірчивість в способах карання „єретиків“. Дійшло до того, що нунциєви грозило просто небезпеченьство житя. Природна отже річ, що нунций бажав дуже сердечно вирвати ся з отсього пекла як найборше. Він слав до Риму листи за листами, повні ґоречі, розчарування та розпуки: даремна усяка робота... Польща для Риму пропаща...[1])

З такими інформациями вислав він до Риму й Сальмерона.

Серед лютих морозів вертав єзуїт з Польщі. 22 грудня того самого ще року (1555) був він вже в Відни[2]), а які вісти привіз він з Польщі, про се довідуємо ся як раз з його листа до ґенерала Льойолї. „В Польщі“ — читаємо в отсьому листї — „майже уся шляхта затроєна єресями. Говорили ми кілька разів з королем та з католицькими мужами — та на наш превеликий жаль відобрали нам усяку надїю, щоб можна було сподївати ся якогось добра. Говорив я з королївським секретарем (Яном Пшерембским, пізнїйшим гнїзненським арцибіскупом й примасом), нашим приятелем, про заложенє кількох ко-

---

час був професором на унїверситетї в Інґольштатї. Відбув важні посольства до Бельґії, Польщі та Ірляндиї. Був першим провінциялом єзуїтської неапольської провінциї. Славив ся теж великою ученістю: лишив 16 томів інтерпретаций св. письма. Його біоґрафію див.: Boero Giuseppe, S. J., Vita del Servo di Dio P. Alfonso Salmerone della Compagnia di Gesù, Firenze, 1880. — Про побут його в Польщі див. іще: Cod. MS. бібл. ім. Оссол. нр. 628, стр. 30, 31. [Socher, Sacchinus], Krasicki, op. cit., стр. 126, 127. — Załęski, op. cit., т. I, стр. 132—136. [Пор. Tęgoborski, Kazanie, op. cit.].

[1]) Див.: Rykaczewski, op. cit., т. I, стр. 13 et seq. — Теж моя студия „Предтеча унії“, Записки, т. LIII, стр. 22.

[2]) Boero Giuseppe, Vita del Servo di Dio P. A. Salmerone, op. cit., стр. 54—57, — B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 593.

леґій для ратовання віри, та серед даних обставин бачу в тім велику трудність, а навіть неможливість, бо тут з кождим днем маліє та чахне й та одробина доброго, яка лише тут є, а шляхта загарбує собі церковні доходи та маєтки, а навіть землї та замки біскупів, не оглядаючись зовсім нї на правду, нї на справедливість. Против єресий", пише дальше патер Сальмерон, „не важить ся виступити нї один біскуп, — а кукіль росте та росте... Супроти таких обставин думав нунций вертати до Італії, та опісля з огляду на великі морози, які панують в тих північних краях, рішив вислати до папи когось зі свого товариства, щоб устно донести се, чого не можна сказати в листї. А що я сам не міг також зробити нїчого путнього, рішив вислати мене також до Риму, щоби представити усе папі та прохати його о дозвіл нунциєвого повороту".[1])

Певна річ, що такі вісти не були Льойолї милі. Ба — після одушевлених листів Канїзия, після так горячих запевнень з боку Гозия — дїлали вони справдї як ледяна купіль. Одною потїхою для умираючого ґенерала були сьвітлі успіхи ордена де инодї, як ось прим. в Празї, Інґольштатї і т. д. Лише патер Канїзий написав в цьвітни 1556 р. до Кромера стидливий лист, в якому жалить ся над сумним положенєм ка-

[1]) Boero Giuseppe, ibidem. Цит. теж у Заленского, op. cit., т. I, стр. 135—136. — Інтересне, що про сей побут Сальмерона в Польщі пише один із старших польських єзуітів-істориків. „Paulus IV, Summus Pontifex, quo rei Christianae in Polonia consuleret anno MDLV nuncium suum Aloysium Lipomanum, Episcopum Veronensem, virum vnaquae doctrinae et pietatis submisit, comite ei addito (Orlandini, Hist. L. 16, n. 5) uno ex primis decem Sociis, Patre Alfonso Salmerone. Atque hic primus fuit e Societate, qui Regnum Poloniae intravit. Vir ab scientia, virtute et a maximis laboribus pro animarum salute susceptis tota Europa celebris. Quo summi Pontifices Paulus III, Julius III, Paulus IV, usi sunt ad varias legationes in inferiorem et superiorem Germaniam, in Gallias, in Hiberniam, atque hocce tempore in Poloniam. Verum temporaria, eaque brevis apud Polonos fuit illa Patris Alphonsi commoratio, neque ea intentione suscepta, ut domicilium Societati quaereret. Jussu duntaxat Pontificis comes Nuncii Apostolici venerat; tum rebus praeclare gestis et non parva Societati parta laude, anno insequente rediit in Italiam, quo ipso anno Romae posteriorem diem vitae suae mortalis habuit Sanctus Pater Noster Ignatius. De Societate in Poloniam inducenda, nihil tum, quod sciam actum". Provinciae Poloniae Societatis Jesu Ortus et Progressus (Skrzynecki), MS. бібл. ім. Оссол., нр. 628, стр. 30, 31.

толицької церкви в Польщі та благає його не тратити надії та не попадати в розпуку...[1])

Минув після смерти Льойолї рік, — а з Польщі доходили до Риму чим раз то сумнїйші, чим раз то грізнїйші вісти: католицька церков стоїть над берегом загуби![2]) Річ природна, що єзуїти мали про все як найкрасші інформациї.

Зближала ся пора приготовити ся єзуїтам в похід до Польщі, наставав час заложити і в Польщі гнїзда Ісусових войовників... Нагода не дала себе довго ждати.

Пйотрківські та варшавські сойми з 1552—1557 рр. були для католиків доброю школою, а для Риму — грізним „memento“. Було річею очевидною, що тут треба було дїлати рішучо та скоро, бо в иньшім разї — можна було діждати ся усього найгіршого. Природна отже річ, що новий сойм скликаний королем на конець 1558 р., а на якім — як ходили вісти — мала бутна шляхта виступити ще з більшою рішучістю як дотепер, викликав в Римі незвичайне занепокоєнє. В один момент посипали ся з Риму до Польщі папські листи, повні горячих напімнень та зазивів до вірности[1]), а на тайному засїданю кардиналів 20 липня 1558 р. визначив папа Павло IV леґатом „a latere“ до Фердинанда I та до Польщі Сціпіона кардинала Ребібу.[2])

Як незвичайна панїка огорнула римську курию в очікуванню пйотрківського сойму, про се сьвідчить се, що невдовзї змінено недавню постанову вислати до Польщі якогось кардинала, а визначено папським нунцием звичайного епископа Каміля Ментуаті (теж Ментуато), виправдуючи заразом сей крок тим, що — мовляв — кардинал потребував би до дороги більшого часу... А тут, звичайно, дїло було спішне... При тім „Venerabilibus Fratribus Archiepiscopo Gnesnensi, ac re-

---

[1]) Лист патра Канїзия до Кромера з Праги, 9 цьвітня 1556 р. Beati Petri Canisii Epistulae et acta op. cit., т. I, стр. 607. — Як зовсїм безуспішним був побут патра Сальмерона в Польщі пор. Załęski, op. cit., т. I, стр. 136.

[2]) Вистарчить заглянути лише до Тайнера та Райнальда п. р.

[1]) Тут пригадаю прим., що ще 1555 р. одного дня вислано до Польщі з Ватикану (Павло IV, 14 серпня) лише... до 30 папських листів. Theiner, Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, Romae, 1861, т. II, стр. 580 et seq., — Raynaldi Annales, op. cit., 1555, нр. 57 et seq.

[2]) Сціпіо кардинал Ребіба був архиепископом в Пізї, звідти й прозваний „cardinalis Pisarum“. — Див.: Raynaldi Annales, op. cit., 1558, нр. 8, 16.

liquis Regni Poloniae Episcopis“ — не забули додати надії, що — мовляв — „за епископом Ментуаті прибуде до вас незабаром й сам кардинал“...[1])

Так несподївано іменованому апостольському леґатови додано до помочі — двох „теольоґів“: були ними як раз Канїзий та молодий ще єзуїт Теодорик з Амстердаму. Річ природна, що обох тих єзуїтів вибрав папа на товаришів своїо нунция — з волї єзуїтської старшини.

Як бачить ся — єзуїти глядїли на відносини в Польщі навіть дуже серіозно, коли вже рішили ся вислати туди не лише одного із найчільнїйших членів свого ордена, але — що важнїйше — того, що був про відносини в Польщі найкрасше з усїх поінформований, що кореспондував з визначними польськими діячами, та про якого говорили вони в своїх листах до старшини ордена в найбільшими похвалами, бажаючи оглядати його у себе в вітчинї... І не крізь рожеві шкла глядїли єзуїти на події в Польщі, коли вже рішили ся вислати туди славного патра Канїзия, самого протоігумена (провінцияла) нїмецької провінциї[2]), якого слава гомонїла тодї в усїй західнїй Европі, того, що серед найтяжших обставин з чудовою зручністю закладав скрізь, де лише дало ся, єзуїтські колеґії. Та треба признати: — коли читаємо у єзуїтського історика, що папа призначив леґатови „duos de Societate Theologos — et Canisium nominatim“, — то нїде правди дїти — красшого вибору — єзуїти не могли зробити.[3])

Та до сього часу зміна, яку запримічаємо в поглядах патра Канїзия, а радше в поглядах єзуїтської старшини на спосіб

---

[1]) Ibidem.

[2]) Іменований ще ґенер. Льойолею 7 червня 1556 р. Він був на тім становищи перший. — B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 622, 623. Sanctus Ignatius Canisio, Roma 7 Juni, 1556. [Пор. іще стр. XVI, LVIII, 645, 646, 649.]

[3]) Sacchinus, Historiae Societatis Jesu, pars secunda sive Lainius, Antverpiae, 1620, l. II, n. 47—52, 65, — його-ж: De vita et rebus gestis P. Petri Canisii de Societate Jesu Commentarii, Ingolstadii, 1616, стр. 146. — Патер Канїзий згадував про се дуже скромно: „Cum porro Paulus IV Pont. Max. praeesset Ecclesiae, Reuerendus Pater Ignatius a me iam antea nominatus e uiuis pie decessit, et Pontificis Legatus idemque Episcopus Italus ad Poloniae Regnum destinatus fuit, cui visum est me comitem accipere, quem in Poloniam duceret secum. Vnde Cracouiae coram clero Latine uerba feci“... Canisii Testamentum sacrum (автобіоґрафія), Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 49.

впровадженя ордена до Польщі вже в першій половині 1554 р. — довершила ся зовсім: Гозий враз з своїм наївним проєктом запозичити у єзуітів здібних місионарів — зійшов зовсім на останній плян єзуітських комбінаций. Правда, як знаємо, ще десь з самого початку Канїзиєвої приязни з Кромером обіцяв славний єзуіт приїхати навіть до Польщі, відвідати того, що з самого початку показав так горячу охоту спровадити собі в підмогу єзуітів, — писав до Польщі багато обіцюючі листи, що ось, мовляв, є в Римі доволї членів ордена, приготованих гаразд до праці в Гозиєвій Прусиї... Та вжеж легко запримітити, що усе те було вже лише зручною єзуітською полїтикою, якою орден старав ся утримати ся без тїни компромітациї на зверх. З одного боку — орден анї думав згодити ся на Гозиєву пропозицию, з другого — було якось ніяково дати катеґоричну відмовну відповідь як раз першому з польських біскупів, що так горячо прохав єзуітів. Незвичайно делїкатним та щасливим виходом з неприємної ситуациї треба вважати звісну відповідь Гозиєви кардинала Путея. Річ природна, що коли орден давав Гозиєви так рішучу відправу, то лише тому, що в ордені став незвичайно симпатичним як раз принадний плян патра Канїзия, — здобути для ордена вперід Краків та що іно відти впровадити його леґальною дорогою до усеї Польщі. Не треба багато говорити, що отсей плян видав ся єзуітам в порівнанню з пропозициєю Гозия просто чудовим. При тім не треба забувати ще й сього, що з таким проєктом звірив ся патер Канїзий перед ґенералом Льойолею ще в першій половині 1554 р., в звісній реляциї, в якій писав між иньшим оттак: „а я думаю, що тою дорогою (крізь королївський двір) удасть ся нам лекше втиснути ся до Кракова, де крім університету перебуває часто й королївський двір“.[1]) Що Канїзий отсього проєкту не призабув, що він безустанно думав — очевидна річ, не без порозуміння з єзуітською старшиною — над його здійсненнєм, про се сьвідчить найкрасше Канїзиїв таки лист, висланий до Кромера саме на передодню його виїзду до Польщі. — „Я вповнї годжу ся з тобою“ писав патер Канїзий, „що наш орден може стати твоїм Полякам в великій пригоді. І найправдоподібнїйше в Кракові могли-б ми працювати з біль-

---

[1]) Canisius S. Ignatio, 16 Aprilis 1554. B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. I, стр. 460.

шим успіхом як деинде. Ми привели-б сюди знаменитих теольоґів та професорів, яких лучить ся з нами з дня на день чим раз більше... Не жалій отже трудів, мій Кромере, послужити отсьому преславному орденови, коли тїшиш ся у короля такими впливами, а ми готові хочби й зараз вислати до Кракова невеличку кольонію. Треба лише подумати вперед — de loco commodo et sumptibus non amplis sed necesarijs..., vt collegij Cracoviensis fundamenta quaedam iaciantur".[1])

Очевидна річ, що таке зовсїм ясне поставленє справи могло дуже легко збудити в Гозию певне підозріннє: аджеж отсе виглядало зовсїм на сьвідоме іґнорованнє його вповні щирих прохань... І єзуіти розуміли отсе добре... Ось як кінчить патер Канїзий згаданий лист до Кромера: „Думаю теж, що і вармійський біскуп (Гозий) не візьме нам за зле, що ми першу нашу прислугу жертвуємо королеви; при помочи Христа, звідтиля (значить з Кракова) буде легкий приступ і до вармійської церкви"... Оттак солодко потїшав вже тепер проворний єзуіт Гозия — сподїваючи ся більшого хісна для свого ордена деинде.

Іще один інтересний момент в отсьому писанню Канїзия паде **нам** в очи: Канїзий сповіщає власне Кромера, що невдовзї загостить до Кракова або він сам, або хто иньший з ордена. Коли-ж зважимо тепер, що отсей лист вислав Канїзий до Кромера ще в першій половинї червня 1558 р., значить більш як один місяць перед тайною консисториєю кардиналів, на якій папа Павло IV визначив леґатом „a latere" до Фердинанда I та до Польщі Сціпіона кардинала Ребібу, — тодї й зрозуміємо, як належить розуміти отсю скромну примітку єзуітського історика, що, мовляв, папа вибрав з ордена для нунция двох теольоґів — „et Canisium nominatim". Під скромною назвою прибічних „теольоґів" апостольського леґата їхали до Польщі емісариї єзуітського ордена з припорученя своєї старшини — розслїдити на місци терен та ситуацию, і що найважнїйше — приготовляти скрізь прихильну орденови опінію й ґрунт під заснованнє єзуітських колеґій.

Коли в Ватиканї рішала ся справа вислання до Польщі папського леґата, саме тодї перебував Канїзий в Римі. Сюди прибув він ще в половинї маю 1558 р. на першу ґенеральну

---

[1]) Canisius Martino Cromer, Roma, 11 Junii 1558, ibidem, т. II, стр. 276, 277.

конґреґацию ордена.[1]) І хоча наради конґреґациї були ще в повнім розвою, хоча і покінчили ся вони що іно 10 вересня того самого року, та вже-ж — з початком серпня — Канїзий разом зі своїм товаришом, молодим патром Теодориком з Амстердаму[2]) — попращав Рим та так і вибрав ся в дорогу до Польщі. 19 вересня були вже в Відни, де забавили правдоподібно аж до 3 жовтня.[3]) Тут — невважаючи на таку сумну пригоду, як тяжка недуга а потім і смерть молодого патра Теодорика[4]) та страшну утому наслідком довгої та невимовно прикрої подорожі серед найбільшої літної спеки, Канїзий не дармував. Передовсїм було йому спішно відвідати короля Фердинанда І: адже-ж він знав, що король не відмовить нїякому його проханню. О що-ж йому ходило, про се дізнаємо ся з його-ж таки реляций, висиланих дуже акуратно до нововибраного ґенерала Якова Ляйнія. — „Відвідав я раз короля", доносить Канїзий в листї з дня 30 вересня, „а він велїв менї ще раз вступити. Прийняв мене дуже ласкаво, а я між иньшим випрохав у його листів до короля і королевої (значить — Жигимонта Авґуста та його жінки, Єлисавети, доньки Фердинанда І) — pro causa religionis iuvanda". — Перед своїм від'їздом з Відня був Канїзий у Фердинанда І ще тричі. За кождим разом приймав його король дуже ласкаво, чому той був дуже рад, — а вжеж найбільше тому, що Фердинанд обіцяв зовсїм певно вислати йому рекомендацийні листи до польського короля та королевої.[5])

---

[1]) Sacchinus, De Vita et Rebus gestis P. Petri Canisii, op. cit., стр. 146—147.

[2]) P. Theodoricus Aemsterodamus, син Ґерарда Теус (Teus), амстердамського райцї. — Див. B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 301. — Sacchinus згадує його в найбільшими похвалами (op. cit., стр. 148).

[3]) B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 303. Canisius Jacobo Lainio, Vindobona, 29 et 30 Septembris, 1558.

[4]) Ibidem, т. II, стр. 309, 310.

[5]) „Caesarem semel invisi et iussit redire. Excepit me humaniter, audiuit clementer pro hoc Collegio intercedentem... Inter ea, quae cum Caesare potissimum egi, litteras ad Regem et Reginam pro causa religionis iuuanda impetraui". Ibidem, т. II, стр. 303, 304. Лист Канїзия до ґенерала Як. Ляйнія, з Відня, 30 вересня, 1558. — „Priusquam uero Vienna discederem, ter Caesarem conveni, et nescio an antea unquam acceptus ab eo benignius. Praeter alia, quae mecum de arcanis plerisque conscientiae suae communicavit, in discessu testatus est, sibi non displicere, quod nunc ad tempus abessem in Po-

Релїґійний фермент в Польщі не був Фердинандови байдужий. Аджеж він бачив добре, що Польща стала безпечним захистом як раз для тих, кого він переслїдував. Бож чи не могло його непокоїти се, що нїде инде а як раз до сусїдної Польщі виемиґрували ось хочби чеські братя, яких він так безпощадно прогнав з вітчини, а які не переставали зносити ся з своїми братами в ріднім краю.[1]) Зрештою, для сучасних се не було нїякою тайною, що Фердинанд глядїв на усе те справдї дуже немилим оком. Про се сьвідчить вже хочби се, що навіть Кромер, який знав настрій віденського двора ледви чи не найлїпше з усїх Поляків, — навіть він радив Гозиєви ще з початком 1556 р. вихіснувати отсе королївське невдоволеннє на знищеннє чеських братів в річипосполитій. „Найжеж нунций (Лїппомано) постараєть ся", писав Кромер, „щоб римський король пригадав нам наш союз, що ось ми гостимо у себе тих, яких він проганяє".[2]) Природна отже річ, що Фердинанд прийняв патра Канїзия дуже ласкаво та на відходї запевнив його, що його подорож до Польщі „ad religionis causam iuvandam" тїшить його дуже, та що він не забуде зарекомендувати ордена королеви та королевій.

Своєї обіцянки Фердинанд дотримав: зараз після Канїзиєвого від'їзду з Відня листи до Жигимонта Авґуста та королевої Єлисавети були готові. „Коли поважаний, побожний та любий нам Петр Канїзий", — писав він в згаданих листах, — „заявив нам, що він вибираєть ся разом з апостольским нунцием на пйотрківський сойм, щоби там працювати над захованнєм та розширеннєм в вашім королївстві сьвятої католицької і православної віри та тому і прохав нас поручити В. Кор. Милости його разом з орденом, — ми досьвідчивши гаразд,

---

lonia, praesertim ad religionis causam iuvandam, ac propterea litteras etiam et ad Regem scribendas curabit, simul et Societatis Institutum Reginae, id est filiae suae commendaturus. Quas ege litteras quotidie expecto, neque sine illis Reginam hactenus volui salutare"... Ibid., стр. 320, 321. Лист Канїзия до Як. Ляйнїя з Кракова, 18 Octobr. 1558.

[1]) Пор. мою студию „Предтеча Унїї", op. cit., стр. 166 et seq.

[2]) „Quod ad Picardos et Scrzinetzki attinet, non incolsultatim videtur, ut Nuntius Apostolicus cum Archiepiscopo scribant ad Regem, quam turbulentum sit hoc genus hominum. Nuntius autem curet etiam, ut Rex Romanorum admoneat nos foederis in eo, quod proscriptus ab ipso a nobis nostrisve receptatur". Martinus Cromerus Stan. Hosio, 20 Martii, Vilnae, 1556. Hosii Epistolae, op. cit., т. II, стр. 689, нр. 1582.

з якою ревністю працює Societas Jesu в Христовім винограді, — не могли допустити, аби згаданий доктор Канїзий явив ся перед В. Кор. Милостю без нашого листа, в якім ми не заявили би нашої особлившої ласки супроти нього та його товариства та не поручили такій самій й Вашій Милости". А дальше пише вже Фердинанд зовсім не двозначно: „З батьківської нашої любови до В. Кор. Милости хотїли ми ласкаво заявити Вам, що по нашій думцї чимало пособить до утримання католицької віри в вашім королївстві, коли Ваша Милість (про що ми пересьвідчили ся в наших таки краях та провінциях) заложить в своїм королївстві якусь єзуїтську колеґію, найкрасше в Кракові, де братя того-ж товариства могли би збирати своєю чистою наукою та взірцевим житєм богатші плоди"...[1]) Такий самий змістом лист вислав Фердинанд рівночасно і до своєї доньки, королевої Єлисавети.[2])

Повний доброї надії вибрав ся Канїзий до Польщі: 12 жовтня 1558 р. була вже леґация в Кракові.[3]) Перше враженнє, яке на Канїзиєви зробила Польща — було погане. Правда — сам Краків вподобав ся йому дуже: „civitas vere regia" — писав він до ґенерала зараз під першим враженнєм, — „et opulenta, ubi tamen sectarii plerique non desunt" — про се дізнав ся патер передовсїм з того, що за обома єзуїтами, значить патром Канїзиєм та його товаришом п. Менґінї (що заступив помершого в Відни п. Теодорика з Амстердаму) бігала все улична краківська чернь з голосними криками „єзуїти, єзуїти!" [4]) — при чім, очевидна річ, показувала їм усякі нечемні штуки. „Так отже знають нас і Поляки", — писав

---

[1]) „...Voluimus pro paterno nostro erga Serenitatem vestram amore Ser. v. beneuole significare, nos existimare ad conseruandam religionem catholicam in regno Poloniae non leuiter profuturum, si Ser. vestra (quod ipsimet in regnis ac prouincijs nostris compertum habemus multum profuisse) collegium aliquod Societatis istius nominis Jesu in eodem regno suo maxime Cracouiae institueret, siquidem ibi fratres societatis illinc doctrinae suae sanitate et probatae vitae exemplo uberrimos fructos edere poterunt". B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 827, 828.

[2]) Ibidem, стр. 829—830.

[3]) Ibidem, стр. 319, 322.

[4]) „Ciuitas... vere regia et opulenta, ubi tamen sectarii plerique non desunt, quod etiam inde colligimus, quia nos forte praetereuntes sannis excipiunt et, quod miramur, ut huius instituti homines

з горечею до ґенерала Канїзий, — „тому, що ми боремо ся з сатаною та його поганим насїнєм“. Природна отже річ, що Поляки видали ся Канїзиєви справдїшними дикунами та варварами: „ми стрічаємо — писав він — на кождому кроцї ті невигоди, про які стільки оповідав патер Сальмерон“... Усї в Польщі не культурні — навіть католики[1]), а про справи віри — шкода вже й говорити: „causa religionis grauiter afflicta: tota fere nobilium turba studet sectariis eosque defendit in pagis concionantes, vel inuitis Episcopis“...[2])

Та при своїм гіркім розчарованню всеж Канїзий памятав добре, пощо він приїхав до Польщі. В кілька день після свого приїзду до Кракова відвідав він ославленого біскупа Зебжидовского, який зробив на ньому... дуже приємне враженнє та „дав хорошу запоруку навязання інтимнїйших зносин“.[3]) З иньшими біскупами Канїзий в Кракові не зазнайомив ся з тої простої причини, що їх тут не було; за се надїяв ся пізнати їх на соймі в Пйотркові. Ситуацию слїдив славний єзуіт з ідеальною пильностию: протягом кількох днів свого побуту в Кракові міг він вже донести до єзуітської старшини, що польські владики та взагалї польське духовенство безмірно богате, за се — осьвічених на так велике число сьвящеників мало.[4]) Ба на тім не конець... Щоб зробити свому орденови з самого початку як найголоснїйшу рекляму, виступив Канїзий 23 жовтня

---

appellant. Itaque sunt nostri etiam Polonis non ignoti, quia Sathanae et pessimis eius filiis aduersi, infestique“. B. Petri Canisii Epistulae et acta, т. II, стр. 323.

[1]) „Agrestes homines et hospites ubique plus satis: barbariem nondum exuit Polonia... Experiemur spero, paulatim incommoda illa, quae P. Alphonsus narrare solet, doctus et ipse Polonicae profectionis laboribus atque frigoribus“. Ibidem, стр. 322. Canisius Jacobo Lainio, Cracovia, 18 Octobris 1558. — „Non dicam de inhumanitate Polonorum, etiam catholicorum“... Ibidem, стр. 325, лист до Ляйнїя з 20 жовтня 1558.

[2]) Ibidem, стр. 322, 18 Octobris 1558.

[3]) „Episcopum Cracoviensem heri conveni, qui bonam mihi spem dedit contrahendae inter nos necessitudinis. Est is diuis nobilis et catholicus admodum (sic!). Reliquos Petroviae nosse licebit“... Ibidem. Що-ж се за птиця був отсей „католик“ — пор. мою студию „Предтеча унії“ стр. 27, прим. 5.

[4]) „Episcopis et clero numeroso sunt opes ingentes, sed pauci docti ex tot ministris Ecclesiarum“... Ibidem, стр. 322, 333.

перед краківськими книжниками з випробованою вже на Заході штукою, а власне з ученим відчитом „de religione“.[1])

Під кінець жовтня вибрали ся гості в дальшу дорогу. З початку плян був такий: їхати навпростець до Варшави, де — як говорили — мав король полювати, а звідтиля — порозумівшись гаразд з королем — вибрати ся в дорогу до Пйотркова.[2]) Та тим часом стало ся иначе: по дорозї рішив леґат відвідати ще в Ловічу недужого примаса Миколая Дзєжґовского. Як довідуємо ся з Канїзиєвих реляций — примас говорив чимало з леґатом про недалекий сойм, обіцяв навіть сам приїхати, — інформував його як міг. Говорив теж з патром Канїзиєм. Він оповідав, що про єзуїтів чував вже чимало доброго, ба навіть пізнав їх особисто в часї побуту в Польщі попередника леґата Ментуаті, Ліппомано. Він рад помочи єзуїтам з щирої душі та обіцяв поговорити про се з самим королем, коли лише приїде до Пйотркова.[3]) Оттакі пляни снував примас перед Канїзиєм — не надіючи ся, що йому вже не минути смерти: на пйотрківський сойм він вже не міг приїхати, а 18 січня 1559 р. був він вже небіщик.[4])

Очевидна річ, що так скорої смерти арцибіскупа посли не сподївали ся: і нунций Ментуаті і патер Канїзий числили на його поміч дуже. Передовсїм — багато надїяв ся від високого достойника Канїзий. „Обіцяв арцибіскуп“, писав він в падолистї до ґенерала Якова Ляйнїя, „старати ся у короля впровадити наших до сього королївства, як про се писав король Фердинанд.

---

[1]) Canisius Jacobo Lainio, Cracovia 20 Octobris 1558. Ibidem, стр. 326 і Dominicus Menginus Joanni de Polanco, Piotrcovia, 15 Decembris 1558, ibidem, стр. 830.

[2]) Ibidem, стр. 323.

[3]) „Archiepiscopus humanum se praebuit Legato nostro et multa cum illo contulit de futuris Comitiis, ad quae venturum se in hac etiam corporis imbecillitate promisit“. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558. Ibidem, стр. 334. „Illinc (з Кракова) profecti sumus Louicium ad Reuer... Archiepiscopum Gnesnensem, vbi magna equitum multitudine praemissa ad honorem exhibendum Reuerendissimo D. Legato, summa cum humanitate et beneuolentia sumus receptj atque tractati quamdiu illic egimus. Ipsi Reuerendissimo archiepiscopo antea fuerat nostra societas commendata, tunc etiam a D. legato et a r. patre. Is bonus senex multa polliceretur, et vtprimum de societate nostra cum rege fuerit hic collocutus, speramus per eum collegium aliquod breuj instituendum esse“. Dom. Menginus Joanni de Polanco, Piotrcovia, 15 Decembr. 1558, ibidem, стр. 831.

[4]) Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 223.

А маючи такий дозвіл, — що можна буде легко осягнути, — можна вже подумати і про заснованнє двох колеґій нашого товариства, як ось прим. в Гнєзні та в Познані".[1])

З Ловіча поїхали гості вже просто на сойм. А коли вже Канїзий тепер чим і журив ся, то хиба тим одним, що з Риму не їхав за ними кардинал... Байдуже, хто-б се і за людина був сей кардинал..., Канїзий знав лише се одно, що лише і лише один кардинал міг би ще зробити між Поляками яке таке вражіннє... Инакше — пожаль ся Боже! Усе пропаде...[2]) — Серед метушнї самого сойму орієнтував ся Канїзий дуже бистро. Він обсервав усе оком чоловіка, що багато видів та не одно досьвідчив особисто, мірив холоднокровно сили католиків і ворогів, — анї не одушевляючись одними або другими, анї тим більше впадаючи в розпуку. Се що уся майже шляхта, а навіть сенат затроєний єресями — його не лякало. „Тут утриманнє правдивої віри залежить зовсїм від короля та біскупів" — писав він. „Тому то — річ зовсїм зрозуміла — і реформу Польщі треба починати — від біскупів і клєру". А ті — як він сам запримічав — потребували справдї реформи. Духовенство — було темне, — а біскупи ріжнили ся від своєі низшої братії хиба тим, що провадили виставне та веселе житє та своїми богатствами та захланністю стягали на себе ненависть черни. Крім того — „усї вони вже немічні старцї, що дбають радше про своє здоровлє, як про свої овечки". Ба що більше — на Канїзия зробили усї ті біскупи таке вражіннє, що — мовляв — вони втратили вже всяку надію та — здаєть ся промишляли над тим одним, щоби на

---

[1]) „Archiepiscopus promisit se cum Rege acturum, ut sicut Caesar scripsit, nostri in hoc regnum introducantur. Eo consensu impetrato, quem facile obtinebimus, duce Christo, consultari coeptum est de Collegiis Societati nostrae duobus constituendis, utpote Gnesnae et Posnaniae"... Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558, B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 335.

[2]) „...ut quam primum huc Cardinalis mittatur, per quem addatur Legationi auctoritas in hoc summo discrimine multum valitura". Ibidem, стр. 321; пор. теж: стр. 326, 336. Зрештою — перед від'їздом Канїзий вже тїшив ся, що кардинал не приїхав... Меньше компромітациї... „Dei prouidentia factum putamus, ut Cardinalis discessus huc usque fuerit praepeditus; qui si venisset, satis experimur, quam praeter dignitatem ab istis habitus fuisset, deinde quam parum auctoritas eius hoc tempore profuisset". Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558. Ibid., т. II, стр. 340.

випадок, коли їм прийдеть ся утїкати, мали чим виживити себе та свою челядь! Зрештою — вони так само зраджують велике незнанне „iuris divini et humani", як і їх сьвященики... От тому то — по думці Канїзия — не була би в Польщі страшна отся пошесть, коли би біскупи вміли, хотїли та могли боронити перед ворогами церкви себе та свої овечки та провадити дуже добре своє духовенство.[1])

Тримаючи — так сказати-б — руку на живчику пйотрківського сойму, Канїзий не забував анї на хвилину інтересів свого ордена. Серед таких обставин — по його думці — ввійти єзуїтам до Польщі — прийшла вже крайня пора. „А матимуть наші в „польськім королївстві не мале жниво", писав він щиро, „передовсїм — ob simplicitatem huius gentis propriam", — та ще тому, що Поляки не мають добрих прикладів в самім духовенстві"...[2]) А такі обставини треба використати як слїд...

Та тим часом — байдужність та рівнодушність ледачих біскупів до єзуїтських плянів починала Канїзия непокоїти поважно. Правда — примас Дзєжґовский обіцяв приїхати на сойм та поговорити з королем „de nostris in Poloniam inducendis", та, як знаємо, на сойм він не приїздив, і Канїзий побоював ся дуже, що ось „ob illius absentiam res omnis manebit infecta". І зовсїм природно. Бож на кім більше було йому тут оперти ся, на чию поміч числити? Аджеж він знав добре, що з усїми тими незрячими біскупами шкода було й го-

---

[1]) „Summa rerum fidei conseruandae et asserendae hic religionis penes Regem et Episcopos pendet". А біскупи: „auctoritatem illis omnem vehementer extenuat avaritiae nota, ob quam odium invidiamque sibi passim apud omnes conflarunt. Omnes praeterea senes ac decrepiti fere, qui in curanda potius valetudine, quam in pascendo grege operas ponunt. Ac veluti rebus desperatis agere videntur, ut si fugiendum sit, habeant ipsi, unde se et suos alant. Miratur Legatus ab his multa concedi atque designari, quae summam iuris diuini et humani prodant ignorantiam". Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558, ibidem, т. II, стр. 341. — „Non enim haec lues sectaria sic late serperet, minusque valeret in Polonia, si Episcopi scirent, vellent et possent adversus Ecclesiae hostes se, suasque oues defendere et clerum rectius gubernare". Piotrcovia, 27 Novembris 1558, ibidem, стр. 336.

[2]) „In Polonia regno haud parum efficient nostri, ob simplicitatem praesertim huiuis gentis propriam et quia bonorum exempla in Clero maxime desiderantur". Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 28 Januarii 1559. Epistulae et acta, т. II, стр. 360.

ворити, а радше він бачив добре, що вони самі просто не хочуть з ним говорити, не думаючи зовсім входити в спілку з заграничним орденом. І Канїзий непокоїв ся дуже, — тим більше, що він розумів добре, як безконечно широке та велике поле отворила-б Польща орденови для місионарської праці „ad maiorem gloriam" Риму. „А я — писав Канїзий зараз таки в першому листї з Пйотркова до ґенерала — „я дуже рад, щоби впровадити сюди наш орден". І тут малює нам Канїзий пророчистими словами ґрандіозну картину будучої діяльности єзуїтів, неначе віщим духом пророкуючи той шлях діяльности польських єзуїтів, яким вони пішли вже в недалекій будуччинї... „Оттут — для робітників Христових дуже чудове жниво" — пророкував він, „а крім того отсе королївство отворить нам двері нести сьвітло евангелия до сусїдних народів. Бо кріпкий тут осїдок сатани — в Литві, на Руси, в Прусиї, Мазовії, Жмуди та Московщинї та в тих безмежних просторах безбожних Татар, що — як кажуть — тягнуть ся гень аж до самих Хінцїв... О, коби при помочи божій сьвітло евангелия просьвітило ті страшні темряви безвірства. О, коби наше товариство зробило на Півночи се, що зробило вже в Індиї... А богато поможе нам до того король"...

Оттакими принадними красками та вимовними словами малював славний єзуїт перспективу будучої діяльности польських єзуїтів — вже не лише в самій Польщі, і не в самій поганській Татарщинї, як се плянував він ще в звіснім листї до Льойолї (з цьвітня 1554 р.), — але і в усіх сусїдних краях — на Руси, в Московщинї, між Татарами, аж гень по кінець самої Азиї!

[1]) „Ego vero plurimum optarim huc Societatem Jesu immigrarec quod messem simul et amplissimam et incultissimam exhibeat ho, regnum operariis Christi, ac praeterea ostium aperiat ad finitimis populis evangelizandum. Magna est Sathanae sedes (!) in Lithuania, Russia, Prussia, Masouia, Samogitia, Moschovia, et in latissimis illis Tartarorum ditionibus, quas mera impietas occupavit, et quac ad Chinenses usque protendi dicuntur. Utinam igitur euangelii lux has denssissimas infidilitates tenebras disiiciat, domino cooperante; utinam in septemtrione Societas efficiat, quod eadem in India bona ex parte perfecit. Potest autem hac in re plurimum Rex Poloniae, qui nostrorum opera et Dei cum primis gratia opitulante dubium non est, quin infidelibus et schismaticis innumeris hic optime consulere et Christi regnum latissime propagare posset". Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris 1558, Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 335.

А тим часом — якже ж тут впровадити орден до самої Польщі, на кім оперти ся? І Канїзий бив ся зі своїми гадками та плянами мов риба об лїд, пукав то тут то там — усе надармо!... Навіть гнїзненський арцибіскуп — на превеликий жаль Канїзия — не приїздив... „Отак готово все скінчити ся нічим“ — журив ся він перед Кромером.[1])

IV.

Та вже-ж вертати з Польщі з нічим — доля Канїзиєви не судила: як раз під кінець свого побуту в Польщі остаточно удало ся йому найти могутного протектора. Був ним згадуваний вже нераз наступник Миколи Дзєжґовского, примас Ян Пшерембский.[2])

Вперше стрінув ся патер Канїзий з Пшерембским в Ловічу, підчас своєї візити у недужого Дзєжґовского. Він зробив на нїм незвичайно миле враїіннє. „Се єдиний муж“, писав Канїзий зараз таки до ґенерала, — „і розумний і поважний, ac etiam sincera voluntate instructus ad religionis negotium promouendum“.[3]) Та поговорити більше з Пшерембским тодї, здаєть ся, Канїзиєви не було коли, хоча нема найменьшого сумнїву, що Пшерембский спочував славному єзуїтови та його плянам дуже вже тодї. Адже-ж не треба забувати, що вже попередник патра Канїзия, Альфонс Сальмерон називав Пшерембского в листї до ґенерала Льойолї „нашим приятелем“.[4]) Як довідуємо ся із одного листа патра Канїзия до ґенерала Якова Ляйнїя, Пшерембский заговорив про заснованнє єзуїтських колеґій в Польщі — перший. Було се, річ доволї

---

[1]) „Archiepiscopum audio non esse venturum... Statuerat Archiepiscopus, si venisset, coram cum Rege tractare de nostris in Poloniam inducendis, nunc forte ob illius absentiam res omnis manebit infecta“. Canisius Martino Cromer, Piotrcovia, 16 Decembris 1558. Ibidem, стр. 338, 339.

[2]) Про нього див. мою студию „Предтеча унії“, op. cit., стр. 128 (зам. 1) et seq.

[3]) Ibidem, стр. 131. — Також: B. Petri Canisii Epistulae et acta op. cit., т. II, стр. 334 Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 27 Novembris, 1558.

[4]) Boero Giuseppe, Vita del Servo di Dio P. Alfonso Salmerone, op. cit, стр. 56.

характеристична, як раз другого дня після смерти арцибіскупа Дзєжґовского (18—19 січня 1559 р.). Що йно той замкнув очи, а тут „кличе мене нечайно до себе його наступник", — писав під першим вражіннєм Канїзий, — „та у сьвітлиці говорить зі мною одним, що його нїщо так дуже не журить, як власне заснованнє в Польщі наших колеґій. Він думає, що красше не може розпочати свого архиерейського правлїння, та надієть ся, що тим робом найлекше зарадить ся потребам молодїжи та клеру... Тому з недалекою весною бажає він мати наших, скілько лише треба до заснования цілої колеґії. І не одну колеґію рішив ся він заснувати, але більше, бо він так богатий, що річними церковними доходами уступає ледви якому німецькому біскупови".[1])

Після тільки невеселих днїв журби та непевности, пропозиция Пшерембского була для Канїзия справдїшним сьвятом. Природна отже річ, що він поспішив в один момент повідомити про все єзуїтську старшину, прохаючи як найгорячійше вволити волю знаменитого польського достойника. „А хоче він", писав Канїзий, „передовсїм Чехів і Нїмцїв... Я сказав, що звичайно меньше як 12 не висилаєть ся до заснования колеґії, та що буде досить, коли в сїм роцї двигнемо тут одну колеґію. Тодї він відповів, що може навіть більше прийти, аби були під руками до заснования другої колеґії. Перша двигнеть ся в Ловічу, де майже сталий осїдок арцибіскупа... А я думаю, що нема причини, чому ми мали би так визначному мужеви відмовити". І не один Пшерембский показав ся тепер так горячим прихильником ордена. „Є тут ще один біскуп", — писав Канїзий в тім самім листї до ґенерала, „praedives, — який побудував чудову школу за три тисячі червінцїв... Він став зі мною порозуміватись, чи не обійняли би ми заряду тої-ж школи... Він зветь ся плоцьким біскупом"...[2])

Не знаю, на якій підставі можна підозрівати Пшерембского в гіпокризиї, говорити, що, мовляв, він просто дурив Канїзия, який, як бачить ся, „трактував згадану заяву арцибіскупа поважно, коли аж благав ґенерала чим боршій спрова-

[1]) Предтеча Унї ї, стр. 132, 133, прим. 3. — B. Petri Canisii, Epistulae et acta, т. II, стр. 351, 352. Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii 1559. Пригадую, що Дзєжґовский умер 18 січня!...

[2]) Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 19 Januarii 1559. B. Petri Canisii Epistulae et acta, т. II, стр. 352, 353.

дити з Італії здібного теольоґа і кількох єзуітів".[1]) Адже-ж з листів патра Канїзия показуєть ся як раз щось зовсїм противного. І так треба зазначити, що отсе „штучне" одушевленнє єзуітами у Пшерембского не вигасло зовсїм так скоро, як дехто думає... Теж не згідне з правдою говорити, неначе-б він „після Канїзиевого від'їзду з Польщі та після інсталяциї на уряд примаса без папської преконїзациї не зголосив ся вже більше в тім ділї нї до нього (Канїзия), нї до ґенерала ордена"[2]), — бо як раз Пшерембский ще довго опісля не давав Канїзиеви спокою своїми безустанними проханнями про єзуітів. Вкінци годї говорити, неначе Канїзий, знеохочений таким дволичним поступованнєм Пшерембского, писав ось так „зовсїм справедливо" до ґенерала: „все одначе кінчить ся тут хорошими словечками. Біскупи старі, нездари, більше дбають про своє здоровлє, як про свої овечки".[3]) Чогось подібного не сказав Канїзий нїколи, а коли і писав в одному зі своїх листів до ґенерала, що тут — біскупи „omnes senes ac decrepiti fere, qui in curanda potius valetudine, quam in pascendo grege operas ponunt", то мушу піднести з натиском, що отсе сказав Канїзий ще в грудни 1558 р.[4]), значить — тут знеохота Канїзия до Пшерембского нї при чім.

Що Пшерембский розумів своє післанництво „зарадити потребам молодїжи і клєру" зовсїм не облудно, про се сьвідчить найкрасше се, що він зовсїм не ждав з заложеними руками, коли то на ратунок католїцизму завитають до Польщі єзуіти. Ще того самого року, в котрім він засїв на митрополичому престолї, отворив він із власним фондів в Скерневицях школу, в якій польські дїти мали виховувати ся в строго католицькім дусї на будучих борців з ворогами католицької церкви. Як жеж щиро та ревно заопікував ся він своєю школою та як високо ставив її післанництво для католицького відродження вітчини, про се дає нам вимовні сьвідоцтва славний та голосний тодї польський педаґоґ та полєміст Бенедикт Гербест, перший ректор скерневицької школи.[5]) Коли зважимо, що Пшерембский стягав професорів до своєї новооснованної

---

[1]) Załęski, Jezuici w Polsce, op. cit., т. I, стр. 141—142. Пор. мою студию Предтеча унїї, op. cit., стр. 129 (прим. 3), 132 et seq.

[2]) Załęski l. c. [3]) Ibidem.

[4]) Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 17 Decembris 1558. B. Petri Canisii Epistulae et acta. op. cit, т. II, стр. 341.

[5]) Див. Предтеча унїї, op. cit., стр. 134 et seq.

школи з усїх усюдів, стягав їх з чималим накладом коштів, енерґії та трудів — з тої простої причини, що осьвічених людий в тих початках католицької контрареформациї в Польщі було по католицькому боку обмаль, тодї й зрозуміємо, чому то він так горячо та безустанно прохав Канїзия про єзуітів, які — по його думцї — могли би найкрасше „зарадити потребам молодїжи та клеру.

Та тим часом — саме тодї коли патер Канїзий почав провадити в Польщі так щасливі переговори, — в Римі рішив ґенерал Ляйнїй, на безустанні прохання Фердинанда I, відкликати його з Польщі на сойм до Авґсбурґа. Послушний старшинї — вибрав ся Канїзий 10 лютого в дорогу.[1]) Очевидна річ, що своїх приятелїв в Польщі він не забув. І так ще перед своїм виїздом з Польщі встиг він написати до ґенерала два листи, в яких по раз другий і третий пригадував йому прохання Пшерембского та Носковского, подаючи при тім близші інформациї що до заснования колеґій. „Арцибіскуп виглядає відповіди", писав він, „коли буде можна вислати кольонію, та бажає, щоби я був присутний при засновинах, або хтось здібний з наших... Один з біскупів (Носковский?) зложив тими днями на утриманнє колеґії 400 фл. Та наперед треба покінчити дїло з арцибіскупом: вистарчить помочи в сїм роцї одному"...[2]) В останньому листї, висланім з Польщі повтаряє Канїзий те саме. „Гнїзненський арцибіскуп, про якого я часто писав, прохає безустанно про колеґію: він обіцяв оснувати в сїм роцї на славу нашу та Христового імени що найменьше одну. Я-ж обіцяв повідомити його зараз про вашу думку... Надїю ся з тих засновин великого хісна для церкви. Може отже не зашкодить вислати йому на початок двох"...[3])

---

[1]) Див.: B. Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 350. Jacobus Lainius Canisio, Roma sub 16 Januarii 1559, стр. 358 - 366.

[2]) „Archiepiscopus hic nouus... expectat responsum, quando mitti colonia possit. Unus episcoporum his diebus obtulit ad Collegii sustentationem flor. 400. Sed nihil concludam, nisi re confecta prius cum Archiepiscopo; et sat erit hoc anno uni operam dare". Canisius Jacobo Lainio, Piotrcovia, 28 Januarii 1559, op cit., стр. 360.

[3]) „Archiepiscopus Gnesnensis, de quo saepe scripsi, constanter urget institutum Collegii, quod, ut minimum, statuit hoc anno unum nobis et Christi nomini glorificando fundare. Promisi statim illum reddere certiorem de vestra sententia, quam ex litteris intelligam:

Пшерембский і після Канізиевого від'їзду з Польщі не перестав дальше прохати єзуітів помочи. „Про справи польські", — писав патер Канізий ще в марті 1559 р., „не скажу більш нічого як се, що гнізненський арцибіскуп вижидає вашої відповіди що до як найборшого заснування колеґії — praemissis initio duobus velut eius rei praecursoribus, quos desiderat vehementer... Я теж очікую вашої відповіди, щоби мати відписати що визначному достойникови — відповідно до обіцянки".[1])

Та невважаючи на енерґічні та щирі прохання і арцибіскупа Пшерембского і самого патра Канізия — в Римі з висилкою єзуітів не спішили ся. Знов повтаряла ся та сама політика обережности, делікатного недовірювання, підозрівання та зволікання — як і в першій половині 50-тих років з Гозием. Не помогли й гордовиті запевнювання Пшерембского, що його стати не лише на одну колеґію, бо мовляв — він так богатий, що своїми річними церковними доходами ледви чи уступає якому німецькому біскупови... — в Римі, як бачить ся, єзуіти на слово не хотіли вірити... „Адже-ж ми бачимо", — писали з Риму до Канізия, „що гнізненський арцибіскуп не дав анї якогось листа ad patrem nostrum (титул ґенерала), анї навіть не поручив своїм відпоручникам поговорити про колеґії, лише — щоби прохали двох єзуітів. Тому то pater noster поручив ще раз прокураторови арцибіскупа (що перебував саме тодї в Римі) написати до нього (Пшерембского), аби він висловив свої бажання на письмі"...[2]) Що одначе патер Канізий писав

---

spero magnam Ecclesiae utilitatem ex hac fundatione consecuturam. Fortasse conveniet duos primum eo mittere..." Лист Канізия до Ляйнїя, Пйотрків, 10. II. 1559, ibid., стр. 362.

[1]) Canisius Jacobo Lainio, Augusta Vindelicorum, 11 Martii 1559, ibidem, стр. 373.

[2]) „Circa lo assumpto di Polonia si è considerato che l' Arciuescouo Gnesnense non hà scritto niente à N. P. ne manco dato alli soi special commisione di parlar di collegi, ma solamente d' haure doi Theologi appresso di se, et cosi N. P. hà tornato à parlar allo agente dell' Arciuescouo accio che scriuessi al suo Padrone che significasse la uolontà sua per lettere, et queste per piu breuità bastarà si mandino à Vienna doue le potrá aprire il P. Vittoria in caso che'l Riuerendissimo Arciuescouo dica esser l' animo suo di far uno ò doi collegi il medesimo Padre Vittoria è parso spediente che uada in là per uisitar S. S. Riuerendissima et anche per ueder la disposition che c' è per li Collegi ò uero collegio che si habbia à cominciari"... Joannes de Polanco Canisio, Roma, 12 Aug. 1559, ibid., стр. 507.

ще в марті того самого року (1559) зовсім ясно та отверто, що „expectari a Gnesnensi archiepiscopo responsum vestrum de fundando statim Collegio, praemissis initio duobus velut eius rei praecursoribus, quos desiderat vehementer“, — сього, здаєть ся, в Римі не хотїли розуміти.

Ще до кінця 1559 р. не переставав патер Канїзий прохати єзуітської старшини вволити волю Пшерембского.[1]) Вкінци — і він дав усьому спокій. А коли з початком 1560 р. мав Пшерембский загостити до Відня в посольстві до Фердинанда I, вислав вже Канїзий до ректора віденської колеґії Іоанна де Вікториа таку інструкцию: „Коли прибуде сюди польський арцибіскуп, треба буде спитати його зовсїм отверто, під якими умовами хоче мати наших, та най заявить се в листї, висланім до Риму, зовсїм щиро та ясно..., зрештою протягом тих місяців не можна розпочинати засновин жадної колеґії, хоча навіть знайшли-б ся такі, яких було би можна вислати і до Угорщини і до Польщі“.[2])

Отся ясна та щира інструкция нїмецького протоігумена для нас незвичайно важна. Бо коли вона з одного боку сьвідчить вимовно, що тодїшні єзуіти любили все бачити в руках тих, що мали з ними яке дїло, відкриті карти, так з другого боку — вона поясняє нам, по моїй думцї — доволї виразно й ту незрозумілу по троха нерішучість та кунктаторство єзуітської старшини, яку запримітити легко вже при переговорах

[1]) Бачимо прим., що Канїзий пропонував, аби до Польщі поїхав ректор віденської колеґії п. de Victoria. Та з Риму відповіли так само: нехай Пшерембский пришле на письмі щось певного про колеґії („al fermo di collegii“). — Polanco Canisio, Roma, 17 Septembris 1559, ibid., стр. 516. — Подібно писав й в жовтни т. с. р. „A quanto ala andata del Padre Victoria in Polonia se lui douera andare, e bene sia per pochi mesi et se nele letere del archiuescouo non si trata di qualche colegio non andara“. Roma, 14 Octobris, 1559, ibidem, стр. 536.

[2]) „Si veniat Archiepiscopus Polonicus aperte ili proponendum videtur, quibus condicionibus nostros impetrare possit, quibus etiam si consentiat, (quod non facile futurum credo) honeste posset illi persuaderi, vt literis Romam missis declararet omnem animi promptitudinem et inchoandi Collegij certam sententiam. Alioquin non puto R. T. recte facturam si hoc relicto Collegio... Poloniam adeat praesertim cum inchoari Collegium his mensibus nullum possit etiamsi ad manum essent, qui mitterentur tum in Hungariam tum in Poloniam“. Canisius Joanni de Victoria, Augusta Vindelicorum, m. Januario, 1560, ibid., стр. 582 - 583.

з Гозиєм, а найбільше — з Пшерембским. Брак сил — отсе ледви чи не найважнійший мотив такої полїтики, провадженої — що правда — з ідеальною зручністю, полїтики, якою єзуіти не лише що укривали фактичний стан числа та здібностий своєї армії. але ще й утримували усїх адораторів ордена в подражненій непевности та напруженім вижиданню, не звязуючи себе при тім нїколи катеґоричними обіцянками, анї тим більше даючи найменьшого приводу до якогось непорозуміння, або й зірвання навязаних зносин. Так поступали собі єзуіти з Гозиєм, таке саме стрінуло тепер й Пшерембского... Очевидна річ, що при тім могли бути, і фактично були, ще й иньші причини такого холодного трактовання єзуітами горячих прохань польських біскупів.[1])

Нема найменьшого сумнїву, що при всім тім Канїзий опікував ся „польським арцибіскупом“ ще й дальше. Се зрештою й лежало в інтересї самого ордена — тримати все охочих до заснованя нових єзуітських колеґій в шаху.[2]) Та вже-ж нїде правди дїти — згодом гас й запал Пшерембского... Чи се стало ся як раз під вражіннєм якихсь домашних ферментів, домашньої опінїї — годї рішити. Що одначе Пшерембский — при усїй його прихильности до єзуітського ордена — все таки оглянув ся вкінци позад себе, зрозумів, що будь-що-будь він все таки задумав дїло незвичайне — защіпити на польській земли зовсїм чужий церковний орден, се не улягає найменьшому сумнївови: він зрозумів, що рішити ся на такий крок не спитавши вперід ради домашнього духовенства — гра доволї непевна, а може й небезпечна.

Коли власне в половинї 1560 р. вернув Пшерембский з посольства до вітчини, тут першим його кроком було — після залагодження деяких справ своєї архидієцезиї, подумати над скликаннєм провінцияльного синода. При тодїшнім сумнім положеню польсько-католицької церкви був такий крок з боку найвисшого польського єрарха не лише оправданий, але й конче потрібний та ожиданий.[3]) Католицька церков підупадала з дня на

---

[1]) Тут пригадую лише королївський „consensus“, який Канїзий думав випрохати у Жиґимонта Авґуста при помочи арцибіскупа Дзежґовского... Хоч Канїзий і писав, що той консенс „facile obtinebimus“ — все таки йому се не удало ся...

[2]) Звертаю увагу, що Канїзиєві листи опублїковані патром Бравнсберґером кінчать ся 1560 р. (т. II).

[3]) Пор. Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 247 et seq.

день, а як швидко зростали сили сектантів, про се сьвідчить сам Пшерембский, нарікаючи в своїх листах на „арроґантне“ поведеннє еретиків, які ось прим. в самій краківській дієцезиї відобрали католикам рівно 160 костелів![1]) Річ природна — щоби усе те направити, треба було з боку католицьких біскупів та взагалї усього духовенства дуже інтензивної, та до того рішучої та дуже скорої акциї. При тім не забуваймо ще й сього, що саме тодї були католики як раз під вражіннєм незвичайно підозрілого ферменту в серединї усіх польських акатолицьких сект. І так як раз з початком 1560 р. відбув ся синод протестантів на гробі звісного польського реформатора й за границями Польщі, Яна Лаского, — в маю — з'їзд сенїорів і мінїстрів, на якім ухвалено запросити на спільний з'їзд і чеських братів, а незабаром — синод великопольських діссидентів (кальвінів) та чеських братів (були й відпоручники великопольських лютрів), а там — під конець 1560 р. (в падолистї) величавий з'їзд велико- і малопольської шляхти та мінїстрів всїляких конфесий в Познани.[2]) Серэд того, зараз після приїзду Пшерембского до вітчини, загостив до Польші й новий папський нунций, Берард Бон-Джіованнї (Bon-Joannes), біскуп Камеріно.[3]) Розпочали ся горячкові наради... Річ природна, що думку Пшерембского нунций лише похвалив.[4])

В другій половинї падолиста 1560 р. провінцияльний синод був вже рішений. Зразу заповів його Пшерембский до Пйотркова на день 3-го лютого 1561 р. та незабаром рішив відложити його аж на 2 марта того самого року і то до Варшави, „quod ubi Synodus provincialis Varschovia celebraretur, posset ad illam Rmus dnus Cracoviensis commode accurrere et sua nobiscum praesens consilia conferre“. Так воно й справдї стало ся, не вважаючи на невдоволеннє гнїзненської капітули (Пшерембский відложив і перенїс синод до Варшави без традицийного порозуміння з капітулою).[5])

---

[1]) Rykaczewski, op. cit., т. I, стр. 84.

[2]) Предтеча Унії, op. cit., стр. 171, Любовичъ, Исторія реформаціи въ Польшѣ, Варшава, 1883, стр. 28 et seq.

[3]) Правдоподібно при кінци липня, а не — з початком жовтня як читаю у Коритковского, op. cit., т. Ш, стр. 249. — Пор. Rykaczewski, op. cit., т. I, стр. 84.

[4]) Korytkowski, op. cit., т. Ш, стр. 249 et seq.

[5]) Ibidem, стр. 250 і 251 прим. 1.

По старому звичаю попередили заповіджений провінцияльний синод — синоди дієцезальні (ті скликувано передовсім тоді, коли на провінцияльнім синоді мало ся ухвалити контрибуцию від духовенства), о скілько менї звісно — в Гнїзнї (для духовенства гнїзненського архидіяконату), в Калїшу та в Познани, — всї три 13 січня 1561 р. „Який був перебіг калїшського синоду, читаємо у Коритковского, „і що ухвалено на нім, не знаємо, тому що крім маленької згадки в актах митрополичої капітули не згадуєть ся про нього в ніякій нї сучасній нї пізнійшій історичній памятцї. Треба догадати ся, що його проґрама була така сама, як і для гнїзненського синоду, які подають капітульні акта: читаннє і апробованнє поданих арцибіскупом точок. Головною одначе причиною скликання обох синодів була контрибуция, якої домагав ся від духовенства король“.[1])

Здогад Коритковского справедливий, та вже-ж — не в'цїлости. І так здаєть ся — не улягає найменьшому сумнївови, що проґрама не лише дієцезальних синодів в Калїшу та Гнїзнї, які були Коритковскому звісні, але й згаданого мною синоду в Познани, була одна і та сама: порядок нарад був такий, що відчитувано подані арцибіскупом „артикули“ та переводжувано над ними дискусию. Ухвали-ж всїх трьох дієцезальних синодів мали бути — річ зовсїм зрозуміла — субстратом для нарад провінцияльного синоду в Варшаві. Та вже-ж хоч кс. Коритковский так катеґорично запевняє, що про зміст згаданих синодальних нарад годї сказати щобудь певного з причини браку усяких сучасних або і пізнїйших історичних жерел, думаю, що воно не так зле. Адже-ж яка була проґрама усїх трьох дієцезальних синодів в Калїшу, Гнїзнї та в Познани — знаємо: подають її нам як раз ухвали синоду в Познани, про які в польській історіоґрафії заховуєть ся гробова мовчанка, не вважаючи на велику їх вагу і того, що ще 1837 р. опублїкував їх з ориґіналу, переховaного в архіві познанської капітули звісний польський учений Йосиф Лукашевич.[2])

---

[1]) Korytkowski, op. cit., т. Ш, стр. 252, 253.

[2]) На вагу постанов познанського синоду з січня 1561 звернув я вже увагу в моїй студиї п. з. Предтеча унїї, стр. 172 et seq. — Ориґінал переховуєть ся в рукописнім кодексї познанської капітули, Acta capitularia т. XIII (Metrica venerabilis capitvli posnaniens. anno domini 1560–1567), k. 39–50. — Лукашевич (?) опублїкував їх в забутім тепер майже зовсїм периодичнім виданню „Archiwum teologiczne“, Pismo czasowe, poświęcone oświeceniu i zbudowaniu religijnemu, wydawane przez ks. Jabczyń-

Ухвали познанського дієцезального синоду з січня 1561 р., та „артикули" скомпоновані примасом Пшерембским й вислані ним під обрадованнє зібраному духовенству на усіх трьох згаданих дієцезальних синодах — з многозначним додатком „mittimus F. v. articulos, quos proponere in Synodo provinciali domino volente statuimus, quos F. v. secreto servent, ne qua ante tempus ad haereticos perveniant[1]), се незвичайно цінні причинки до історії польсько-католицької церкви, а радше — католицького відродження в Польщі. Не маючи заміру подати тут всесторонної критичної аналізи тих ухвал, запримітимо коротко, що вони подають нам доволї ясний образ сумних відносин тодішної польсько-католицької церкви, поясняють нам з дебільшого причини так могутного зросту сектантів та вкінци — служать нам хорошим сьвідоцтвом сьвітогляду, змагань та інтересів тодішного польсько-католицького духовенства — висшого й низшого.

„Коли з дня на день ростуть усякі лиха", — читаємо в тих „Articuli, de quibus in proxima Synodo deliberandum erit, per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti", — „лиха, які захитали церквою нашої провінциї в основах та руйнують весь духовний стан, коли не поміг ніякий спосіб, якого до нинїшного дня і не пробовано-б, анї не помогли ніякі ради, — то нема найменьшого сумнїву, що отсе — палець Бога, який загорів страшним гнївом та зіслав на нас

skiego, rok II, W Poznaniu, 1837, стр. 216—226 і 359—368. — Довідуємо ся з відтиля, що познанський біскуп Андрій Чарнковский (про нього див. Предтеча унії, стр. 147 і 171 et seq.) „ob aegritudinem pedogricam, qua correptus est, eidem Synodo sua p(ersona) interesse non potuit". Його заступав „Commissarius... Reverendus Dominus Franciscus Wissoczki, Cantor, Canonicus Vicariusque in Spiritualibus et Officialis generalis". На самім початку нарад відчитано „Articuli, de quibus in proxima Synodo deliberandum erit, per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum porrecti", а продуктом самих нарад було: 1) Consultatio et conclusiones Synodi Dioecesanae ad Articulos suprascriptos pro Synodo provinciali proxime futura, Varschoviam translata ex certis rationibus (!) per Reverendissimum Dominum Archiepiscopum Gnesnensem, in literis ad Venerabile Capitulum datis, expressis Dominis Nunciis dandae pro informatione" — і 2) „Articuli ex parte Cleri totius Dioecesis in Synodo dati et porrecti". Ухвалено ще „viaticum Nuntiis Synodi... videlicet Obiezierski cum Doctore Paulo Sarbinio per marcas sedecem..." і „Mandatum pro Synodo" для згаданих обох канонїків.

[1]) Див. Archiv. Cap. Gnesn. Листи Пшерембского, нр. 23, цит. у Коритковского, op. cit., т. III, стр. 252, прим. 2.

свою неласку. Тому то треба нам глядїти причин так великої неласки та знайти спосіб їх усунути і ублагати Бога, — а чейже він змилосердить ся над нами та відверне від нас свій гнів". Вже з тих слів можемо здогадати ся, над чим то мав синод радити: 1) над причинами страшного занепаду католицької церкви, 2) над способами заради.[1]) В тій то цїли й поставив Пшерембский під обрадованне цїлий ряд точок, яких розбір не лежить одначе зовсїм в рамах сьої розвідки. Для нас найважнїйша з них одна, а власне та, в якій Пшерембский питав у свого духовенства ради, чи не добре було би з причини дуже великого браку домашнього духовенства спровадити в підмогу єзуїтів та вибудувати для них колеґії в славнїйших місцях, як Краків, Познань, Мазовія, Львів, Вильна, „aut saltim in aliquibus horum". Бо по його думцї — єзуїти чимало пособляють своєю непорочністю, наукою та чудно корисним вихованнєм молодїжи зростови побожности, — як се він бачив на власні очи в Віднї. Питаннє лише, звідкиля взяти фондів і для учителїв і для колеґій?...[2])

Отсе був справдї зовсїм новий спосіб ратовання католіцизму в Польщі, говорячи словами самого Пшерембского — „remedium, quod ad eam diem non tentatum est". Ба, що більше — отсе й перший випадок в історії польської церкви XVI в. поставлення проєкту впровадженя єзуїтського ордена

---

[1]) Пор. Предтеча унії, стр. 172.

[2]) „Cum tanta sit inopia Sacerdotum et Clericorum, ut multae Ecclesiae desertae sint, non sine magno animarum periculo, Sacerdotia quoqe minora raditibus aversis extincta, quaerenda via erit, qua Seminarium aliquod Cleri institui possit, et dispiciendum, an non expediat Collegia Societatis Jesu in celebribus locis, utpote Cracoviae, Posnaniae, Mazoviae, Leopoli, Vilnae, aut saltim in aliquibus horum instituere, ex quorum integritate, doctrina et miro instituendae juventutis compendio, ingentem profectum ad pietatem Vienne vidimus, et unde sumptus et ad ducendos et ad alendos petendus sit?" MS. Acta capit., т. XIII, k. 40, пор.: Arch. teol., op. cit., стр. 218. — Райнальд, який (як побачимо зараз) передрукував цит. „артикули" Пшерембского під р. 1542 (!) читав се місце „ad pietatem venire vidimus". Як побачимо низше — така лекция — річ незвичайно важна. Розумієть ся, що текстови Райнальда, який мав під руками висланий до Риму, та певно взірцево викінчений примірник „артикулів" Пшерембского, треба більше завірити, як не конче докладному передрукови Лукашевича. Зрештою в цит. рукописнім кодексї познанського капіт. архіва, з якого зроблено згаданий передрук, читаю зовсїм акуратно „Vienne".

до Польщі на дневнім порядку синодальних нарад, — факт, який Райнальд наслїдком фатальної помилки умістив в своїх Анналах під 1542 р., і се, як знаємо — дало привід до цїлого ряду непорозумінь та поважних похибок.[1]) В історії еволюциї проєкту впроваджена єзуїтів до Польщі — отсе один із найповажнїйших моментів. З боку-ж самого примаса Пшерембского отсе був, по моїй думцї, при всїй його прихильности до єзуїтів — вповні виправданий крок зрозумілої обережности, яка велїла йому ставити ся до горячих заходів патра Канїзия більш з холодною розвагою, або иньшими словами — не думати про впроваджене до вітчини нового ордена без порозуміння з домашним духовенством.

Якже-ж прийняло се домашне духовенство проєкт примаса? Відповім коротко: на познанськім синодї — відкинуло його зовсїм. „Non opus esset quaerere Jesuitas et nova Collegia instituere“, відповіло усе духовенство, „immo melius esset antiqua sacerdotia tueri et ministros eorum promovere ac defendere“...[2]) І зовсїм природно: адже-ж се можна було вже наперед передвидїти, що біле, та взагалї усе домашне духовенство глядїти-ме на якихсь там приблудів кривим оком, та що дасть рішучу відмову. Нїчого отже дивного, що по їх думцї красше вже було беречи давнього ладу, нїж заводити непевні новини... Зрештою коли вже комусь там конче забагаєть ся спровадити єзуїтів та будувати їм колеґії, то нехай се вже зроблять біскупи та аббати на свій рахунок!... За се — річ зовсїм природна — усї присутні домагали ся згідно реформи краківської Академиї та колеґії Любраньского в Познани.[3])

---

[1]) Annales Ecclesiastici... auctore Odorico Raynaldo, op. cit., т. XXI, стр. 189. Передруковуючи „артикули“ Пшерембского зазначив Райнальд на марґінесї так: „Tom. 13. de Conc. m. s. Arch. Vat. sig. 3200. p. 147. Syn. in Polonia Archiep. Gnesnensis“. Як знаємо — передрук артикулів умістив Райнальд дивним дивом під 1542 р. не звертаючи найменьшої уваги навіть на се, що у „артикулах“ говорить ся зовсїм ясно про колеґію в Відни... Адже-ж се загально звісна річ, що початок віденської єзуїтської колеґії сягає 1551 р.! Не звернули на се уваги і згадувані польські історики...

[2]) Consultatio et conclusiones Synodi Dioecesanae ad Articulos suprascriptos... Archiwum teologiczne, op. cit., стр. 222.

[3]) „...Si placet Jesuitas vocare, de opibus Episcoporum et Abbatiarum illis victum instituere“. Ibid. — „Schola Cracoviensis reformanda“ (стр. 223). -- Collegia Cracoviense et Posnaniense reformanda“. (Mandata Dominis Nunciis commissa, стр. 224).

Не може бути найменьшого сумнїву, що на двох останнїх діецезальних синодах, се-б то в Калїшу та Гнїзнї, приняло зібране духовенство отсей проєкт Пшерембского так само як і в Познани. Природна отже річ, що коли в перших днях марта того самого року зібрав ся в Варшаві заповіджений синод провінцияльний, — прийшло зібране на нїм духовенство над точкою заложеня єзуїтських колеґій теж до порядку дневного. Загальне-ж бажаннє реформи усїх шкіл, а особливо краківської школи та познанської колеґії Любранського було вимовним задокументованнєм волї загалу духовенства.[1]) „Щоби отже двигнути якусь семинарию“, відповідало однодушно зібране на варшавському синодї духовенство на проєкт Пшерембского, „семинарию для клєриків та сьвященників, яких брак відчуває церков під ту пору дуже, постановив сей сьвятий синод зреформувати школи, які як раз служать інститутами чеснот, і то зреформувати усї загалом, — і партикулярні, і vniversale studium Cracoviense, бо без підмоги наук не може бути й непорочности ка-

---

[1]) По нинїшний день вісти про варшавський провінцияльний синод в мартї 1561 р. були дуже скупі. „При зовсїм певних слїдах“, пише Коритковский в цит. моноґрафії, „що постанови сього важного синоду доручено капітулам і біскупам в вірних копіях, одначе в цїлости не утримали ся вони нїде; тому отже не знаємо, які біскупи брали участь в нарадах синоду особисто, а які через прокураторів, який був перебіг синоду і котрого дня скінчив ся“. — Свої невеличкі вісти про згаданий синод зачернув Коритковский з трьох жерел: 1) Короткий реферат Станїслава Сломовского, кантора і суфраґана краківського (опісля арцибіскупа львівского), зложений ним 28 марта 1561 краківській капітулї (він був її делеґатом на синодї): Acta decr. Capit. Cracov. V, 426. — 2) Подібний реферат відпоручника вроцлавської капітули й біскупа, Адама Монтана, 11 цьвітня 1561, опублїкований в Archiv für die Geschichte des Bisthums Breslau, herausgegeben von Aug. Kastner, Erster Band, Neisse 1858, стр. 253 et seq. — 3) Цит. збірник синод. постанов Карнковского (1579 р.), де видруковано деякі ухвали й згаданого варшавського синоду. (Пор. Korytkowski, op. cit., т. III, стр. 253 et. seq.) — Богаті та дуже інтересні причинки до історії варшавського синоду лишив папський нунций Берард біскуп Камеріна в листї до кардинала Морона. Вісти нунция тим більше для нас цїнні, що він сам був на нарадах синоду присутний, пише отже свою реляцию як наочний сьвідок. Лист опублїкований в Theiner-a Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II,, Romae, 1861, стр. 658 et seq. — Самі-ж ухвали варшавського синоду знайшли ми в цїлости в рукописнім кодексї XVI в. архіву кн. Чарториских в Кракові, п. ч. 1288. З браку місця вони будуть подані в найблизшій книжцї „Записок“.

толицької релїґії. Передовсїм отже нехай зреформує R. D. краківський біскуп разом з своєю поважаною капітулою краківську школу по вказівкам статутів, иньші-ж R. D. біскупи хай постарають ся про реформу партикулярних шкіл так при костелах митрополичих, катедральних і колеґіятах, як також при парохіяльних костелах, та нехай накажуть дд. схолястикам, або иньшим прелатам, до яких належать de iure, vel ex erectione, aut fundatione опіка над школами, постарати ся про гідне утриманнє професорів та учителїв, передовсїм коли їх прелатури добре дотовані; коли-ж би парохи відобрали партикулярним школам якісь старі фонди, нехай накажуть через своїх візитаторів ті дотациї вернути. Щоби-ж спудеїв заохотити до студий якимись стімулами, постановив сей сьвятий синод. щоби R. D. біскупи вибудовали в якихсь вигіднїйших місцях своїх дієцезий колеґії, в яких дбали би de victu et amictu спудеїв та наділяли визначнїйших здібностями та пильністю — певними стипендиями; з них треба буде деяких по черзї допускати до єрейських сьвячень, а опісля до церковних функций та чинів — відповідно до їх віку та здібностий. Бо таким робом надієть ся сей сьвятий синод мати з часом якусь пригожу семинарию для клериків. Передовсім-жеж звертаєть ся сей сьвятий синод до R. D. познанського біскупа (Андрія Чарнковского, † 1562 р. в липни), щоб він пильнїйше дбав про колеґію і школу при катедральнім костелї в Познани, щоби допильнував та не допустив до упадку пожиточної, побожної та спасенної фундациї й будови познанської колеґії, яку заснував його попередник R. D. Ян Любраньский. Також нехай постараєть ся вложити ті гроші, які стягнув з міста Ставішина, на якихсь иньших безпечних маєтностях, або най бодай зложить їх на руки членів своєї капітули протягом трьох місяців, разом з затриманими податками і нехай постараєть ся, поки ще можна, зробити сам заряд згаданої колеґії лїпшим та пожиточнїйшим відкладаючи на се денещо з своїх доходів pro Ecclesiae et Reipublicae amore“.

Природна річ, що для єзуїтського ордена така відповідь польського духовенства була громом з погідного неба. Ба що більше — невдовзї рознесла ся вістка, що і сам Пшеремб-ский — небіщик. Він умер в цьвітї житя в улюбленім Ловічу, серед енерґічних забігів впровадити в житє постанови варшавського синоду, 12 січня 1562 р.[1])

[1]) Korytkowski, op. cit., т. Ш, стр. 266.

Рішуча відмова польсько-католицького духовенства[1]), яка сама собою говорила дуже богато, та смерть Пшерембского була рівночасно й невеселим фіналом горячих заходів патра Канїзия в Польщі, які так гарно заповідали ся. Для усїх його плянів отсе був смертний удар, дарма, що єзуїтські історики кладуть на Канїзиїв побут в Польщі таку велику вагу.[2]) Бо й справдї, кого-ж з Поляків з'єднав собі славний єзуїт для своїх плянів, чию прихильність? Адже-ж крім одного Пшерембского та Носковского, по думцї Канїзия, усї біскупи нездари, з якими шкода навіть й говорити, значить, крім одного Пшерембского та Носковского — не дав йому нїхто прихильної відповіди! Не удало ся Канїзиєви і випрохати у короля для ордена „consensum, ut sicut Caesar scripsit, nostri in hoc regnum introducantur", хоч він цїнив такий королївський дозвіл зовсїм справедливо дуже високо та хвалив ся в листї до ґенерала, що ось то ми його... „facile obtinebimus"...[3])

---

[1]) Тут годить ся ще згадати, що про неґативне залагодженнє „єзуїтської справи" на варшавському синодї 1561 р. знав кс. Фіялек. Сьвідчить про се невеличкий реферат з його недрукованої до тепер студиї п. з. Pierwsi Jezuici w Polsce — в Bulletin international de l' Academie de Scinces de Cracovie, Comptes rendus des séances de l' année 1894, Cracovie, 1894, стр. 226 230 (Les premiers Jésuites en Pologne). „L' auteur nous raconte ensuite comment fut accueillie la proposition du primat Przerębski: le synode de Varsovie de 1561 la rejeta de prime-abord" (стр. 229). Вважаючи Пшерембского першим з польских примасів, що підніс єзуїтську справу на синодї, тим самим відкидає кс. Фіялек й гіпотези, неначе-б проєкт впроваджения єзуїтів до Польщі поставили на порядку дневнім синодальних нарад ще попередники Пшерембского. Про дієцезальні синоди, що попередили варшавський синод пров. ш. автор не згадує нїчого, а до лаконїчної вістки про варшавський синод не подає на жаль жадних жерел.

[2]) Пор. прим.: „Se per le molte dimande di nuove, fondazioni (di Collegi), che si facevano da ogni parte in Italia, in Francia e nella Germania, non si potè allora venir così subito alla esecuzione rispetto alla Polonia, han però ben ragione quelle provincie (della Campania) di riconoscere per loro fondatore il P. Canisio". Boero Giuseppe, S. J.: Vita del Beato Pietro Canisio op. cit., стр. 195. — Подібно читаємо деинодї: Krasicki, De Societatis Jesu in Polonia primordiis, op. cit., стр. 129, подібно, хоча й троха обережнїйше — Załęski, op. cit., т. I. стр. 148

[3]) Інтересно, як писав про побут Канїзия в Польщі патер Скшинецкий (в цит. рукоп. кодексї бібліотеки Оссолїньских у Львові, ч. 628). „Itaque ut Salmeronis sic et Canisii non diuturna mora apud nos fuit. Non causa videlicet deducendae in Poloniam Sociorum coloniae venerunt (sic!). Tantorum tamen virorum virtus et doctrina majus deside-

Так отже справа впровадженя єзуітів до Польщі та заснования єзуітських колеґій була в даний момент забита зовсім. Але орден не тратить через те надії. Відносини в Польщі обсервують єзуіти так само як перед тим, лише що з більшою дозою холодної розваги та комбіновання. Певна річ — дотепершня тактика закидуєть ся зовсім: єзуіти дбають тепер про се, щоби мати бодай кількох Поляків в Collegium germanicum в Римі.[1] Але проєкт заснования колеґій в Польщі не залишаєть ся. Тільки не в Польщі вже він дозріває — поки й не видав овочу, колеґії в Брунсберзї 1565 р.

Саме під ту пору відбував ся в Тридентї „вселенський собор“, скликаний по раз третій тодішним папою Пієм IV, а розпочатий в січни 1562 р. Між пятьома папськими леґатами „a latere“ — був там і біскуп Вармії, Станїслав Гозий, від 1561 р. кардинал. Саме тепер і стрінув ся він вперве як найблизше з членами єзуітського ордена, яких він так радо бажав видіти в своїй дієцезиї ще тому кілька літ назад, а які ось саме тепер, перед його таки очима, виступали в поважній роли папських теольоґів, викликуючи своїми ученими теольоґічними бесїдами загальний подив. Були-ж тут з єзуітів самі вибрані, сам цьвіт, як патри Канїзий, Сальмерон, Яюс та Ляйнїй. Чи може отже бути в тім щось дивного, що після так болючої неудачі з примасом Пшерембским, прийшло в Тридентї між єзуітами і старим прихильником ордена, кардиналом Гозиєм, до дуже сердечної стрічи та абсолютного порозуміння?[2] Так і повстала перша єзуітська колеґія в границях тодішньої польскої

---

rium accendit in Catholicis (!), ut peroptarent ardentius homines de Societate non jam hospites tantum, sed et incolas habere.. “ (стр. 34). Ну — яке то було desiderium католиків, ми знаємо.

[1]) Така тактика була певнїйша і над тим радили в орденї ще й перед тим. Пор. прим.: B. Petri Canisii, Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 366, 619, 624, 649. Про Collegium germ. див.: Steinhuber Andreas, Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom, т. I—II, Freiburg in Br., 1895. — В половинї маю 1560 р. був вже один Поляк в новіциятї — Станїслав Роздражевский († 1619 р.). Wielewicki, op. cit., т. III, стр. 285, Socherus, Historia Prouinciae Austriae Societatis Jesu, pars prima, Viennae Austriae, 1740, стр. 80, Krasicki, op. cit., стр. 129, Załęski, op. cit., т. I, стр. 171, 174, B Petri Canisii Epistulae et acta, op. cit., т. II, стр. 649—651.

[2]) Див.: Eichhorn, Kardinal Hosius, op. cit, т. II, стр. 40—135, 173 et seq., Krasicki, op. cit., стр. 131 et seq., Załęski, op. cit., т. I, стр. 154 - 158.

річипосполитої, в Брунсберзї 1565 р. Та ніде правди діти — ще й тепер треба було побороти чималі трудности, а навіть ужити делікатного підступу...[1]) Гозий став одним із найбільших добродіїв ордена, вихвалюваний знаменитими патрами як спаситель вітчини... Він і не сподівав ся, що єзуіти прийняли його услуги як останню дошку ратунку, вважаючи Брунсберґу лише першим ступенем вступу до Польщі, тої першої стациї, першого етапу — походу на поганський Всхід.

Та треба признати, що єзуіти свого кроку не пожаліли. Вже в дуже короткім часї отся перша єзуітська колеґія в далекій Вармії стала головним осередком єзуітської пропаґанди не лише на усю Польщу, але й на Русь, Московщину, Молдавщину та навіть Швецию... Невдовзї, завдяки заходам Гозия та нунція Коммендоне, діждав ся орден й давно жданого королївського дозволу, що на його підставі „Societas Jesu мала в Польщі уживати і тїшити ся тими привілеями й вольностями, якими тїшать ся і уживають усї ордени усїх християнських народів“ (март, 1565 р.)[2])

На конець запримічу ще, що по лїтах — була хвиля в житю найбільшого добродія польских єзуітів, в якій він жалував гірко свого кроку... Адже-ж на його очах забирали єзуіти Польщі що найлїпших її синів... І він піднїс голос протесту. Та вже було за пізно: орден став вже надто сильною ногою на польській, а навіть руській земли, щоби робити собі щось зі слів немічного старця - кардинала. Єзуіти, неначе глузуючи собі з нього — питали наївно: і чого-ж ти від нас хочеш? Хиба-ж ти забув вже, що се як раз з твоєї ласки ми ось тут пануєм? І чого-ж ти сердиш ся? А врештою, невже-ж усї тї Варшевіцкі, Скарґи та Гербести — невже-ж вони не працюють для вітчини?

І мали рацию... Так і замовк старець-кардинал, що найбільше причинив ся до защіплення єзуітського ордена на польській земли. А тимчасом польські єзуіти пішли вже без перешкоди шляхом, який так докладно визначив їм ще патер Канізий, — пішли здобувати поганський Ориєнт — „ad maiorem gloriam“ Риму, а на погибель польської річипосполитої...

---

[1]) Eichhorn, l. c., стр. 174, 175.

[2]) Pamiętniki o dawnej Polsce obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni, вид. M. Malinowski, Wilno, 1851, т. II, стр. 116—118, Załęski, op. cit., т. I, стр. 170 -171.

Причинки
до житєпису Маркіяна Шашкевича
та дещо із його письменської спадщини.

Подав Михайло Тершаковець*).

Галицьке літературне відродженє оповите ще до сього часу мракою непевности та неясности. Твори перших наших діячів, що саме могли би роз'яснити наші відомости, попропадали відай безповоротно. Передовсім же затраченє творів нашого найбільшого відродителя, Маркіяна Шашкевича, лишить ся для нас невіджалуваною втратою. Що з частиною Маркіянових рукописів, може навіть більшою, мусимо попрощати ся раз на завсїгди, се певно. Пять мішків рукописів, які ще не цілком були знищені тараканами в університетській бібліотеці, пішли догнивати на поліцию [1]). Другу, відай останню частину рукописів Шашкевича вдало ся менї найти припадком в архіві бібліотеки „Народного Дому“ [2]); се невеличка пачка карток, аркушів, зшитків з сїрого грубого паперу, захованих по більшій части в дуже гарнім станї. Сею збіркою, подарованою бібліотецї „Нар. Дому“ д. Ос. Крушинським, хочу поділити ся з Шан. Читачами.

---

*) Сї „Причинки“ читав я на „Літературних вправах“ проф. дра К. Студинського, якому при сїй нагоді почуваю ся до милого обовязку подякувати за вказанє деяких жерел та поданє цінних уваг що до самої працї.

[1]) Пр. пор. „Рус. библ.“ І. Онишкевича, т. III, стр. XXXI.

[2]) Дд. проф. Ф. І. Свистунови, кустосови та дрови І. Святитському, урядникови бібліотеки „Нар. Дому“ від мене дяка за то, що радо позволили менї користувати ся архівним материялом.

Цілий матеріял можна поділити на чотири части: I. Твори: А) Поезия: 1) Збірка версифікаций з 1830—1831; 2) „Вже сонце красно...“, 3) „Марусенька мила цвѣточки садила“, 4) „Отец и учитель“ (а, б); 5) „Невинне жаданє“ (а, б); 5) Болеслав Кривоустий під Галичом 1139. Б) Байки; 1) „Потѣк и рѣка“; 2) „Лебедки и ворони“, 3) „Дѣти и жаби“, 4) „Плѣшка и соловѣй“, 5) „Щука и мала рыбка“. В) Проза: 1) „Gościnność w Serbiji“ podług Niemieckiego“, 2) „Любителѝ славянщизни в народôв чужосторонных“, 3) Вістка о записї Яблоновського, 4) „Помста и великодушіє“, 5) „О слонѝ“. Г) Переклади: 1) „Плач Ярославни“, 2) Частина поеми Сев. Ґощинського „Zamek Kaniowski“. II. Граматичний материял. III. Листи: 1) Лист Маркіяна до матери, 2) Лист М. до жінки, 3) Лист Миколи Устияновича до Маркіяна, 4) Лист о. Дмитра Лучаковського до М., 5) і 6) Два листи М. до Михайла Козловського, 7) Лист М. Козловського до М., 8) Лист М. до тестя, о. Крушинського. IV. Документи: 1) Zeugniss, 2) Aerztliches Zeugniss, 3) „Copia dispositionis officii decanalis“, 4) Лист Юлії Сметанової до Володимира Шашкевича. Крім того в V „Додатку“ подаю ось що: 1) Брулїон поданя до суду, 2) „Слово печальное“ виголошене Юл. Дзеровичем при похоронї матери Маркіяна, Єлисавети Шашкевичевої.

Більша частина вичислених рукописів ще не друкована. Иньші, як NN I. А. (2—6), I. Б. (1—4), I. Г. 2, III. (5—6), IV. 4, були вже вправдї друковані, але що при їх давнїйших виданях допущені зміни правописні, а иногдї навіть й основні, річеві, то виданє їх з первовзору може бути пожаданим. Низше подано текст на основі ориґіналів, а в нотках зазначені зміни в знаних уже виданях.

Новий матеріял важний з ось яких поглядів: По перше (що ми бачили вже з попередного уступу) дає він нам можність критичного виданя принаймнї деяких Маркіянових творів. По друге він показує наглядно, що деякі писаня, признавані до тепер критиками за Маркіянові, не були його творами, причім вказує також, що тим самим автентичність иньших творів однородних з псевдо-Маркіяновими мусить бути сильно заквестіонована. По трете, він усуває всякі непевности в хронольоґічних датах з житя поета, уставляючи їх певно й непохитно. Вкінци, по четверте, він дає змогу приглянути ся зблизька однїй частинї інтеллектуальної ґосподарки поета.

Що до першого, то з низше поданих текстів пізнаємо, о скілько дотеперішні виданя були критичні. З опублїкованих нами матеріялів дізнаємо ся між иншим, що до сього часу ми не маємо анї одного листу Маркіяна до Тадея Васілєвського, звісного дідича Княжого та щирого друга поета, хоч один такий лист надрукований в „Рус. бібл.“ Онишкевича. Повстав сей нїби лист з поетової передмови до переводу „Zamku Kaniowsk“-ого і то лиш через зміну в перепинаню [1]). О скілько зміст сього передного слова надає ся на лист, се побачуть шан. читачі по його прочитаню. Се-ж прецїнь виразно виглядає на звичайну приватну записку поета, якою він вилив на папір свій тодїшний сумовитий настрій, на записку в роді короткої нотатки при самім кінци I. В. 4. Така довільна зміна в перепинаню впрочім нїчим неоправдана, бо в перводруку зробленім Вол. Шашкевичем у львівській „Основі“ 1870 р., ч. 27 на основі рукопису, її нема, а згадана записка названа виразно „передним словом“, а не листом.

Із зібраних нами матеріялів покаже ся дальше, що Марк. Шашкевич не був автором деяких віршів дидактичних, нпр. „Отець і син“ та „Не хочу богацтва анї гроші мати“, як думано до тепер; його роля обмежила ся до поправленя готового первовзору. Властивим автором згаданих двох віршів був Юліян Вислобоцкий, знаний під псевдонїмом Василя Зборовського, редактор віденського „Вѣстника“ (1852—1860), „Домової школки“ (1854—1856) та „Отечественного Сборника“ (1853—1859). Що се якраз так, переконує нас невироблене дрібне письмо, незугарна поетична форма Вислобоцкого в противенстві до гарного, читкого письма та плавного вірша Маркіянового, а передовсїм се, що Шашкевич сам не вважав себе творцем згаданих віршів і вказав на властивого їх автора, бо ініціяли псевдонїму В. З, якими Вислобоцкий підписав ся на брулїонї, Маркіян, переписуючи на чисто, репродукував ініціялами його властивого імени Ю. В. Все те вийшло відай тим способом, що Вислобоцкий прислав був Маркіянови трохи свого материялу (дидактичних віршів та казок) до задуманої останнїм „Читанки“.

---

[1]) В рукописї поета звучить іменно дотичне місце так: „Dnia 14 stycznia jakaś ciężka tęsknica...“ і т. д. (N I. Г. 2), у Онишкевича те саме місце виглядає ось як: „Dnia 14 stycznia! Jaka ciężka tęsknica...“ і т. д. (Рус. бібл. III, стр. 63). Така хибна інтерпретация мала місце в копії, яку по смерти І. Онишкенича доручено д-рови Коцовському, а сей покладаючи ся на її вірність, лишив її в свойому, врешті тою дуже совісному виданю.

Що було в тім ліпшого, те Шашкевич вибрав, поправив і виготовив до друку. Як звісно, Маркіянови не вдало ся за житя видати „Читанки“, бо вона побачила божий сьвіт аж 1851 р. в першім, а 1855 р. в другім виданю. Зладженє „Читанки“ признано в обох разах Маркіянови, але уміщені в ній оповіданя й вірші не були підписані нічиїм іменем, а тим самим і Маркіянове імя було там ні ї при чому. Дивно тому, на якій основі підтягнено під його імя деякі вірші і всї 26 байок.

Ми вже бачили, як стоїть справа з дидактичними віршами. Так само непевне Маркіянове авторство байок, бо з рукописів виходить, що деякі з них, як пр. „Потѣк и рѣка“ — то рівно-ж поправлені перерібки чужого твору, таки того самого Вислобоцкого. Хто знає, чи й про всї иньші байки не треба-б те саме сказати; а такий здогад скріпляє ся обставина, що вони дуже часто грішать незручно натягненою дидактикою. Одначе поки не розпоряджаємо повнїйшим, рукописним матеріялом, потрібним до такого прослїдженя, обмежаємо ся на тім, що заперечуємо авторство Маркіяна байцї „Потѣк и рѣка“, а що до авторства иньших байок зазначуємо наш сумнїв.

З черги приступаємо до виказаня, о скілько новий матеріял, в першій мірі документи, мають значінє для ліпшого розясненя поетового житя й уставленя біоґрафічної хронольоґії. Ми будемо користувати ся при тім знаними вже біоґрафічними звістками, одначе до тепер не вповнї, або й ще зовсїм не використаними.

В Маркіяновім житю взагалї лишає ся до тепер одна фаза дуже і дуже неясна й обробленє її в дотеперішних біоґрафіях дає ще досить до бажаня. Маю на думцї Маркіянове житє „на сьвітї“, себ-то час від виключеня його з семінариї яко слухача фільософії до нового його принятя вже яко богослова, а далї його житє в семінариї. Ми до тепер в сумнїві, чим з всякою певностию маємо виповнити рами сего осьмилїтного періоду (1829/30 — 1836/7). Так пр. знаної леґенди про виключенє Шашкевича з семінариї із-за незначного спізненя поза ліценцию не можемо оперти на якімсь реальнім фактї, хоч Сметанова згадує про се в листї до Вол. Шаш. (пор. IV, 4), а мусимо задоволити ся покривкою, за якою криє ся властива причина. Дальше пр. ми не знаємо добре Маркіянового становища до тодїшних польсько-руських відносин, що сучасних людий мусїли дуже заполонювати. По друге, сама біоґрафічна хронольоґія в границях сього осьмилїтного періоду була досить хитка.

Причина такого стану річий лежала в тім, що біоґраф Шашкевича був обмежений на дуже скупі вістки, подані людьми, які вправді стояли близько поета, але не заміряли дати повної житеписи, лиш короткі, непевні спомини. Останнї походили від Якова Головацького¹), Юлїї Сметанової²) та Миколи Устияновича³), одначе як видно з ноток, вони були писані в тім часї, коли їх автори були вже в поважних лїтах, а тим самим і деякі подїї могли вони запамятати в невластивім сьвітлї, або переносити їх до иньшого часу. На жаль, наші побоюваня що до можливої помилки в споминах таки здїйснили ся, бо в згаданих жерелах нема належної згоди, противно, вони відзначають ся виразними непорозумінями. Так пр., хотячи довідати ся, коли Шашкевич був на другім роцї фільософії, не можемо оперти ся на сьвідоцтві Головацького, що в тім самім часї був на першім роцї, бо раз се мало бути р. шк. 1832/33, а другий 1831/32⁴). Иньші жерела перечать ся так само в значній мірі між собою самими, бо пр. у М. Устияновича⁵) Маркіян був сиротою вже на першім роцї фільософії⁶), себто 1829/30 р., а у Юлїї Сметанової аж на четвертім теольоґії, себто 1836/37⁷).

---

¹) Про Шашкевича лишив він дві статї. Перша поміщена в „Вѣнку" ч. I, 1846; друга в „Сборнику Галицко-русской Матицы" 1885 р., (стр. 10—36) п. з. „Воспоминаніе о Маркіянѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ".

²) Біоґрафічні дати черпаємо з її листу з д. 28/6 1860 до братанича Володимира. У нас IV, 4.

³) Його статя „Возрожденіе Галицкой Руси и Маркіянъ Шашкевичь". Родимый Листокъ, 1880, чч. 1—4.

⁴) Се виходить ось із яких двох фраз Головацького: „Въ 1831/2 г. кончивъ гимназію, я поступилъ на философическій факультетъ Львовского университета" (Сб. Мат. стр. 10). Значить перший рік його фільософічних студий, а Маркіянів другий мав би припадати на 1832/33. Але низше (ст. 14) читаємо, що „Мы (себто Голов. і Вагилевич) сказались больными въ университетѣ и весною 1832 г. отправились въ путь". Як же тут дійти до ладу, коли з попереднього рахунку виходить, що Голов. 1832 р. був ще в ґімназиї.

⁵) Родим. Лист. 1886, ч. 2, ст. 27.

⁶) А не теольоґії, себто 1833/4, як впевняє др. Коцовський, мов би то опираючи ся на Устияновичеви: „Устіяновичь (судячи маб. зъ сего, що єго тов. Маркіянъ вже на першômъ р. теол. (!) 1833/4 бувъ сиротою) рѣшучо твердитъ, що батько умеръ Маркіянови ще пôдчасъ гимн. студій въ Бережанахъ" (Р. Библ. III, стр. XIX, зам. 5). Такого незрозуміло натягненого рахунку Устиянович не мав, хоч висказуючи ся про сироту Шашкевича яко ґімназиста, милив ся грубо вправдї, але за те ясно.

⁷) Пр. пор. IV, 4.

З того бачимо, що дотеперішні дані були недокладні і ми приневолені оглянути ся за чимось певнїйшим. Тут саме стає нам в пригоді новий, документальний матеріял, скупий вправдї й не повний, але він заповнює по трохи прогалини в наших відомостях про житє поета й усталює остаточно сумнївні дати. І так IV, 1, себ-то сьвідоцтво Маркіянового господаря показує, як поет жив і чим займав ся в часї від 1/IX 1830 до 15/X 1831 р. Скінченє фільософії припадає на два дальші роки, себ-то 1831/32 або 1832/33. Котрого року воно відбуло ся, не знати, бо одиноке сьвідоцтво про ті часи Як. Головацького перечить само собі, як се вже зазначено.

Ся трилїтна мозольна житєва школа була пребогата наслїдками так добрими, як і злими, що рішали і в житю самого поета і в його творчости. Се той час, коли Шашкевич пізнав уперве вірно свою народність і в якім закільчила ся його пізнїйша, многостороння діяльність. Одначе з другої сторони се був час, коли Маркіян хлїба насушного ради витирав не одні чужі кути, мусів розгризти не один твердий оріх, а які наслїдки мало се на його й так уже слабе здоровлє, ми знаємо.

По сїй трилїтній тяжкій практиці Шашкевич був остаточно принятий до семінариї в осени 1833 р., на що вказують посередно два документи: лїкарське сьвідоцтво[1]), виставлене 31 серпня 1835 р. Маркіянови, яко студентови II р. теол., і протоколи списані з Маркіяном, Головацьким та Вагилевичем в днях 13—15/VI 1837 р.[2]), в яких поет підписує ся яко богослов четвертого року. Перерва від лїта 1837 р. аж до ординациї 20/5 1838 була мабуть викликана нерішучостию Шашкевича в справі оженення, нерішучостию, про яку сьвідчить його лист до матери (III, 1) та спомини сестри Юлїї (IV, 4).

Я умисно задержав ся трохи довше при розборі достовірности жерел і заведеню певної хронольоґії, бо в двох біоґрафіях Шашкевича, написаних д-ром Коцовським та д-ром Огоновським, нема згоди в хронольоґії. І так дата проф. Огоновського 20/9 1834 р., яко день приняти Шашкевича до семінариї, стоїть в суперечности з вірною датою д-ра Коцовського 1833 р. Ся зміна у проф. Огоновського, нічим зрештою неоправдана, стане нам тим більше незрозумілою, коли зважимо, що він, будучи сьвідомим непевности споминів иньших людий, провірював дати в одинокім ком-

---

[1]) Пр. пор. IV, 2.

[2]) Зоря, 1888 р., ч. 1.

петентнім місци — в урядових актах[1]). Знана совісність пок. професора, видна хоч би і з сього факту, не позволяє підозрівати його в сьвідомім ретушованю дати 1833 р. на 20/9 1834 р. Зрештою всякі здогади в тім напрямі могли би нас завести надто далеко, а се небезпечно робити, хиба би ми мали до розпорядимости теку записок автора „Ист. руск. лит.“.

Таким робом ми пізнали вагу нового рукописного матеріялу з трех сторін, а лишає ся ще приглянути ся четвертій і прослідити, як розвивали ся Маркіянові погляди про українсько-руську мову та її становище серед иньших славянських.

В часах Шашкевича відповісти собі на се питанє не було так дуже легко. Західно-европейська наука, не знаючи нової української літератури, не могла тим самим нічого говорити про українсько-руську мову. Тому то кождий інтересований в тій справі мусів кидати ся на всї сторони, аби найти відповідь на пекуче для нього питанє, а його погляди мусїли бути копією найсуперечнійших гадок учених.

З рукописного матеріялу виходить, що Шашкевич займав ся ось якими працями: Граматикою Мел. Смотрицького, „Institutiones“ та „Slavin“[2]) Добровского. Останню працю читав він щойно по двох перших, а виходить се з того, що разом з автором „Slavin-а“ й він сам дивить ся инакше на авторітет Смотрицького, ніж давнійше. Про те, на якім становищу стояв Шашкевич до трьох згаданих праць, буде мова низше при самім граматичнім матеріялї. На тім місци скажу лиш кількома словами, яке значінє мали згадані праці для Шашкевича в розвязцї національної квестиї. І так „Institutiones“ не могли відповідати національному почутю поета, бо при поділї[3]) славянських мов там не згадує ся про малоруську; вони послужили йому лиш до вивченя граматики церк.-слав. мови. Смотрицький говорить вправдї про потребу перекладати з церк.-слав. мови на руську[4]), але не дає ясної відповіди, яку саме руську треба

---

[1]) Дата 20/5 1838 р. взята дром Огоновським із консисторських фасцикулів, про що я переконав ся на місци, себ-то в архіві львівської консисториї.

[2]) Slavin, 1808, I вид.

[3]) Ср. пор. Institut., ст. IV (Praefatio).

[4]) В переднім слові ось якими словами говорить Смотрицький до учителїв про значінє своєї граматики: „Научитъ (себто граматика) мовлю, и читати по Славенску и писати роздѣлне и чтомое вырозумѣвати цнω, ґди при ней, за повинным потщанїемъ вашимъ (учителї), читаны будутъ

тут розуміти, чи „староруську“ чи „новоруську“ [1]). Добровского „Slavin“ не причиняв ся до роз'ясненя справи, навпаки він затемнював її, бо з одної сторони поділ славянських народностий був там переведений ще прімітивнійше, а з другої знов сторони без сякого такого теоретичного зная годі було погодити з собою найсуперечнійші погляди Шлєцера та Добровского про суть церковно-славянської мови, погляди, які в „Slavin-ї“ були зіставлені поруч себе, полєміки ради. Погляд Шлєцера [2]) про підрядність усїх славянських мов супроти церковно-словянської, названої ним „славоньскою“, тотожної з староруською, мовою Нестора, — стояв на ворожій стопі з поглядами Добровского [3]) про рівнорядність усїх славянських мов супроти церк.-слав., яка на його думку була матїрю сербського язика.

Сї оба крайнї погляди разом находять послух у Шашкевича, який церк.-слав. мову, по його гадцї тотожну з староруською, вважає старосербським діялєктом [4]).

звыклымъ школѣ способом Славенскїи лекцїи, и на Рускій языкъ перекладаны“ (Грамматікѣ ст. 4—5).

1) Що Шашкевич так розріжнював їх, се виходить із одного його реєстру, в якім читаємо: „Hein. Wilhelmi Ludolfii Fundamenta Russicae linguae et manuductus ad Grammaticam slavonicam — woraus der Urterschied der altrussischen (slovenischen) und der neurussischen zu ersehen ist“.

2) Несторъ Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt von A. W. Schlözer, Göttingen 1802, I, B., p. 46: „Von allen diesen (себто russisch, polnisch, böhmisch, krainisch, kroatisch, bosnisch, illyrisch oder dalmatisch, Lausitzisch oder Wendisch etc. etc.) ist die vorzugsweise sogenannte Slowenische Sprache die Mutter, zu der die vielen Töchter noch jetzt ein näheres Verhältniss haben, als unter sich selbst“. А висше (p. 40) сказано, що треба розуміти через термін „slawonisch“: „Die Sprache, in der diese (роз. die Russischen) Chroniken geschrieben sind, ist die Altslawonische“.

3) Полємізуючи з Шлєцером, Добровский заявив ось як свою думку: „Man darf hier nicht voraussetzen, dass zur Zeit in welcher das Slawonische zuerst geschrieben worden, nur einerley Slawonisch geredet worden sey, aus dem sich die jetzt so sehr verschiedenen Dialecte allmählich gebildet hatten. Nur das jetzige Servische hat sich aus ihr gebildet und verbildet. Die übrigen entfernten Mundarten haben sich nicht aus ihr, sondern neben ihr gebildet und fortgepflanzt“ — (Slavin, 1808, p. 363).

4) Се виходить із одної короткої записки Маркіяна: „Die slavenische Kirchensprache ist kein eigener sondern der

Одначе з другої сторони „Slavin" веліла Маркіянови над неодним призадуматись. Невеличка збірка російських народних приповідок, народні типи в ярких костюмах, етноґрафічні екскурси із житя південних Славян, згадки про виднійших славянських діячів, виїмки із історії України Енґля, із славянських мітольоґій — все те отвирало перед очами молодого чоловіка „kochanę świętą słowiańszczyznę" (N II, 6 в. самий конець), манило душу по всіляких нудних „Institutiones" та граматиках і відай найперше із всїх літературних імпульсів само собою спонукувало оглянути ся за подібними проявами й у себе дома. „Slavin" приготовила ґрунт і звернула увагу Шашкевича на анальоґічні праці в російськім та польськім письменстві[1]), а вони в купі з працями Шафарика[2]) помогли йому остаточно з'орієнтувати ся в цілім славянськім питаню й завершили кристалізацию його поглядів про становище укр.-руської мови супроти російської та церковно-славянської, висказаних так ясно і рішучо в „Протоколах".

Ось стілько нового дає найдений рукописний матеріял; врештою сам текст буде говорити за себе найвимовнійше.

---

altservische Dialect (як бачимо травестия наведеного погляду Добровського). А „slavenisch" і „altrussisch" одно й те саме, як се видно з висше наведеної записки (пор. стр. 8, зам. 1; тут знов живцем гадка Шлецера).

[1]) Як і в якій мірі впливало тут на Шашкевича польське письменство, се показано в студиї дра К. Студинського п. з. „Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkiewicza" стр. 4—10.

[2]) Маркіян знав обі праці Шафарика („Geschichte" і „Grammatik"), бо цитує їх в „Азб. і abecad." стр. 14. В „Geschichte d. slav. Sprach. u. Liter." ставить Шафарик мову українсько-руську (Ruśniaken, Ruthenen, Kleinrussen) на рівні з иньшими славянськими (пор. статю Яґіча п. з. „Einige Streitfragen", Arch. f. sl. Phil. B. XX, p. 25).

I. ТВОРИ.

А. ПОЕЗИЯ.

1. Збірка версифікаций з 1830—1831 рр.[1])

а) Слѣпота юныхъ.

Юнъ єси? тщися[2]) шестова́ти право
И страстей на́гл'ство[3]) ѡ҆трини́ лукаво[4]).
Юнаго слѣпость падежемъ вѣнчаетъ.
Нивводѧ нуждне̑[5]) аможе не чаетъ[6]).

б) Путь двоиственный.

Два пути зри́ши, тѣсный и пространный.
Овъ терніємъ сей цвѣтами усланный.
Вѣжд' же: ѦкѠ путь въ погибель широ́кій
Къ радости веде́тъ тѣсен' и жестокій.

в) Совѣтъ[7]) злобы[8]) и добродѣтели[9]).

Сво́й те́бѣ совѣть всѧка предлага́етъ:
Сія тру́дъ, а та сла́сти[10]) ѡ҆бѣщаетъ[11]).
Избери єдно, въ не́мже и пребу́ди,
Су́ть паче сла́сти ползеншїи тру́ди.

---

[1]) Всї наведені версифікациї містять ся в тій самій рукописи (зшиток з чотирох карток грубого, сїрого паперу), що й брулїон сьвідоцтва з 1831 р. N IV, 4. На самім верху підпис: Маркиѧнъ.

[2]) тщуся, pracuję, staram się. тщали́въ pilny, starający się. тща́нїє staranie, chęć, pilność. тщател' student, żak.

[3]) отринѧю odtrącam, wzgardzam, ѡ҆трвнове́нїе odtrącenie, wzgarda.

[4]) лукавый zły, chytry.

[5]) нуждне̑ potrzebnie, gwałtownie.

[6]) чаю czekam, wyglądam.

[7]) совѣтъ sumienie, rozum.

[8]) злоба, złość, злоблюся srożę się, злобивый, złośliwy.

[9]) добродѣтель dobrodziej, тая добродѣтель, cnota.

[10]) сла́сть, rozkosz, smak, porządliwość.

[11]) обѣщаю obiecuję.

г) Ѡ Бзѣ не испытословити[1]).

Вс҄ исполняяй, везде присутству҄й
Нéбомъ, землéю и л'домъ царству҄й,
Всѣм' свой свѣт' дает, благим и лукавим'.
Чтóжъ от нас' хощет'? сїе, да егó славимъ.

д) Вѣра Божї҄.

Крѣпка є҆сть любóвъ, но крѣпка и вѣра;
Тá силна є҆сть, но и сей равна мѣра.
Аки на землѝ пу́ть твóритъ на мóри.
Словомъ единѣмъ преставлáетъ гóри.

е) Любовъ къ Богу.

Любѧщимъ Бга су́ть вся во благое,
Всѧ су́ть и́мъ низу, и враждебство трое.
Вся тѣхъ лщенїя преходѧтъ воскóрѣ,
Аки пернаты[2]) возлетѣвше горѣ.

ж) Любовъ Бжїя къ намъ.

Дивенъ є҆стъ му́жъ сей, закалáяй си́на.
Обаче чудна вещъ здѣ не єди́на.
Сему дивися: Бгъ на земли смéрти
За насъ преданъ быx, (sic!), хотя нашъ грѣх' смéрти.

з) Чинъ любве къ Богу.

Чу́дно, преслáвно, и велике дѣло
Твóритъ, Гдеа возлюби́вшый зѣло.
Какоже и мы́ тáци можемъ бы́ти:
Символїчести оучатъ насъ примѣты[3]).

і) Надéжда или оуповáнїе[4]).

Крѣпка éсть любóвъ, си́лна же и вѣра,
Оуповáнїю въ мощи[5]) равна мѣра.
Но и преходитъ творя не зиблемы.
Всѣмъ вездѣ сущи и котвы и шлемы[6]).

---

[1]) испытословлю, pawnie się wywiaduję. испытанїе wywiadywanie.
[2]) пернатъ pierzem obrosły, ptak.
[3]) примѣтъ rzecz przypadkowa.
[4]) оупованїе nadzieja.
[5]) мощь siła, moc.
[6]) шлемъ szyszak, przyłbica, Misiurka, Herb. Безпосередно під замітками дописано: Надѣющїися на Бга, яко горá сїонъ неподвигнется въ вѣкъ. — Ѱаломъ рк҃д.

к) Благодать Божія.

Кра́сна лѣпота́, и мерзость скаредна
Ѿ благодати, и Ѿ грѣха вредна
Земнымъ дается, избери єдино:
Златоли бу́ди, или огню сѣно.

2.[1])

Вже сонце красно
Хвалабо[2]) встало.
Бачте як ясно
Свѣтом засяло[3])
Нічні[4]) сонливі
Мраки розбило;
Боже ах Боже
То твоє дѣло! —

Весело мило
На свѣт глядѣти,
Добро приспѣло
Радуйте-сь дѣти[5]).
Гомѣн лѣсами
Пѣснь дубровами
Щастье розносит
Сильно голосит
Весело мило:
Боже ах Боже
То твоє дѣло!

Зелень розвила-сь
Геть царинами
Радость росплилась
Всѣми свѣтами
Весна миленька[6])
Надѣя лѣто[7])
Осѣнь повненька
Бо в стиртах[8]) жито[9])
В зимѣ весело
Хоть всюда бѣло;
Боже ах боже
То твоє дѣло!

Дубровы горы
З полонинами
Долини зворы
Рѣки з струями[10]),
Небо високье
И звѣзд без числа[11])
Море глубокье;

---

[1]) Друковано у Онушкевича „Рускій бібліот.“ т. III, стр. 57—59.
[2]) Первісно: Дѣточки. — у Онишкевича: Хвалабогъ.
[3]) у Онишкевича: засіяло.
[4]) „ „ ночнû.
[5]) „ „ додано по тім стиху: Добро приспѣло.
[6]) у Онишкевича: новенька, — а потім:
Жизнь веселенька:
Боже ах Боже,
То твоє дѣло!
[7]) первісно: Лѣто надѣя.
[8]) На горі дописано рукою автора оловцем: стогах.
[9]) Відтак слідував стих: Хоть в зимѣ бѣло.
[10]) У Онишкевича: Рѣки съ струями.
А дальше:
Все такъ порядно,
Всюды такъ ладно:
Боже ахъ Боже
То твое дѣло!
На тім Онишкевичів текст кінчить ся.
[11]) первісно: И звѣзди тмами.

Чудів всюда тма:
Всьо так порядно
Всюда так ладно
Всюгда (!) щось жиє
Робит дѣлає
Двигнеть (!)[1]) лѣтає
Ходит и плинe
Радо-сь (!) спѣває
Вписело мило;
Боже, ой Боже!
То твоє дѣло!

А глянь меж люди,
Гаразд и пишно
Всюда затишно[2]);
Й лиха не буде!
Док душа вѣрна
У грудьох тлѣє
Година мирна
В вѣк не зннидѣє,
Бо божа воля
Всѣм добра ждає
Всѣм добра доля
Най зацвиває
Се щастье з неба
До нас приепѣло:
Боже ой Боже
То твоє дѣло.

Маленькі дѣти
Де лиш станете[3])
Бога славѣте!
Що лиш глянете
Собѣ думайте
Боже ой Боже
То твоє дѣло!
И честь му дайте[4])
Из серця мило.

3.[5])

Марусенька[6]) мила
Цвѣточки садила
Водовь підливала
С тихенька спѣвала:
Ростѣт ми цвѣточки
Райскі[7]) дѣточки,
Ростѣт ми весною
Розвиньтесь красою
Лѣтом ми зацвѣйте
Головку пристрійте
Менѣ молоденькій
Строѣтись радненькій.

4. Отец и учитель[8]).

а) Нѣкій Отец учителѧ сѧ питаѵ
Ѩк би свому сину щасте даѵ
В найкоротший спосѣб?
А вѣн му чинити каже
Учи єго Бога знати
И читати тай писати
Дай му в имѧ розум ѧсний
А так буде син твой щастний.

---

[1]) первісно: Двигає-сь.
[2]) „ Лиха не буде.
[3]) „ Що лиш гляте (!)
[4]) „ Єму честь дайте.
[5]) Було друковане у Онишкевича т. III, стр. 17 і 58—59.
[6]) У Онишкевича стр. 17 „Днѣстрованка“, а стр. 58 „Дѣвчинонька“.
[7]) „ „ Райскіи.
[8]) Ся перша редакция належить Юл. Вислобоцкому, друга М. Шашкевичови.

б) Отец ся один
Вчителя питаў
Яким бы свѣтом
Сынок щастя маў?
Сей му отповѣвь:
Навчи Бога знати,
Навчи хороше[1])
Читати, писати:
Вмѣсто имѣнье[2])
Дай му розум ясный
Тогда Твій сынок
По вѣк буде щастный.

5. Невинне жаданнє[3]).

а) Не хочу богацтва
Анѣ грошѣ мати
Нѣ Паном золота
Нѣ королем бути.

Но в рѧд добрих душей
Най мѧ небо прийме
Потом мене щасте
Тай весь свѣт обийме.

б) Не хочу богацтва
Ани гроши мати
Нѣ паном, бояром
Нѣ царем ся звати;

Лишь добрый най буду
И Богу миленькій
Най любят мя люди
Тогда я щастненькій.

6. Болеслав Кривоустий під Галичом 1139[4]).

1. Не згасайте йасні зорі
Не вый вытре з низ Дныістра
Не темныіте (!) красні звори
Днесь Галиче честь твойа!
Бо хто Русин підбыігайте
Соколами на врага!
Жваво в танец заспыівайте
Пыісню веселу гурра-га!
2. Побарисьа облак тьмистий,
Шче годинку шче постой,
Тобыі прийде росповыісти
Славний руский з Льахом бой.
Од Бескида аж де морье
Пыісню весела загула
Від Запада аж де[5]) зорьа
Чути голос гурра-га!
3. Покрай Дныістра край бистрого
Йасний сокол там жене
Йарополка кійевского
Скоропадний кінь несе.

---

[1]) У Онишкевича, стр. 58: Навчи го хороше.
[2]) Онишкевич, стр. 59: имѣня.
[3]) ut supra (стр. 13, зам. 8).
[4]) Онишкевич т. III, стр. 26—27. Рукопись знайшов проф. Ф. Свистун між паперами Якова Головацького.
[5]) Онишкевич: до.

Гей хто Русин за ратишче
В крепкі руки мечь йасний
Шпарка стрыіла най засвишче
Гордий Льаше! день не твій.

4. Не оден ти город красний
Льутим мечом розметаў,
Руки не оден несчасний
По родины заломаў.
Ниныі счезла пуста слава
Скверний розыірваў-сь выінец,
Сорок восьма крвава справа
Гидкий дала ти конец.

5. Бачь Болеслав гордовитий
Поклоном нивеньким впаў
Враг напастник сановитий
На чужім кони втыікаў.
Радость, радость Галичане!
Не загостит більше враг,
Греми Дныістре, шуми Сане!
Не прискаче воўком Льах!

Б. БАЙКИ.

1. Потѣк и рѣка[1]).

Повѣк з громом шумом[2]) из гори текущий
Смѣявс' з рѣки, в той час тихенько пливущой[3]).
А ѧк снѣги згибли в горах води нестало[4])
Тай з того потока поточище стало[5])
А що гірше, що бѣг прудким скоком током[6])
Получивс'[7]) з рѣкою, и стау бути...[8])

---

[1]) Автором сеї байки був Юлїян Вислобоцкий; Маркіянові поправки зазначені. Вона була друкована під іменем Маркіяна в Онишкевича т. III, стр. 56, а передтим в „Читанці“ 1851 р.

[2]) Шашкевич поправив на: шумно — у Онишкевича: Потôкъ шумно зъ громомъ...

[3]) Шашкевич поправив на: идущой.

[4]) „ „ „ верх води недаȣ.

[5]) „ „ „ поточок лиш стаȣ.

[6]) „ „ „ перше скоком.

[7]) „ „ „ Спливши сь.

[8]) „ „ „ не бувъ нѣ потокомъ.
Онишкевич: не бувъ вже потокомъ.

У Онишкевича є моральна наука, якої нема в рукописи:
Кто съ шумомъ въ свѣтѣ самъ ся величае,
Тай добру славу самъ си розгоняе.

2. Лебедки и ворони[1]).

Водою плила
Лебедка бѣла.
Надлетѣли чорні ворони,
Надлетли (!) в сесѣ сторони.
Бачте кракнула одна до дружок
Бачте лебедка бѣла як снѣжок,
А мы такі гидкі
Чорні и бридкі
Стрімголов на берег впали
В зьоби болота набрали
И стали з горы метати
Бѣлу лебедку нуряти.
А лебѣдь з дурных смѣявся[2])
Стаў бѣлѣйшій, лиш скупався[3]).

Хоть лихі люде соромом метают
Добрі и честні на тее недбают.

3. Дѣти и жаби[4]).

Коло озера
Що день з вечера
Хлопцѣ сюда туда бѣгали
И на жаби засѣдали.
Лиш ся котра з води показала
Каменем зараз в лоб доставала[5])
Одна з них над другі смѣла
Так з води до них повѣла:
Дѣти, дѣти! лишѣт тее битье
Вам то грачкою нам йде о житье.

4. Плѣшка и соловѣй[6]).

Рѣкла плѣшка к соловѣю що тихо сидѣвь
Жаль ся що рѣдко щебечешь! сей ѣй відповѣў.
Лучше мало доброго, нѣж лихоти много.

---

[1]) У Онишкевича (стр. 56—58) стоїть ся байка п. з. „Лебедка бѣла“.
[2]) Онишкевич: смѣялась.
[3]) „ скупалась.
[4]) Друковано у Онишкевича т. III, стр. 56.
[5]) У Онишкевича: дôстала.
[6]) Друковано у Онишкевича т. III, стр. 55.

5. Щ8ка и мала рыбка[1]).

Рыбка в водѣ червака ловила[2])
Не могла вѣсти й д8жесь сердила
Надбѣгла щ8ка, червака ковькн8ла
А в червом 8дка причѣплена б8ла
Взявь[3]) рыбарь щ8к8 на берег тягн8ки.
Рыбкась врад8вала
Так др8гим сказала
Добре то часом и маленьковь б8ти!

В. ПРОЗА.

1. Gościnność w Serbiji, podług Niemieckiego.

Płeć piękna znachodzi się w Serbiji jeszcze w stanie jakowej-ś podległości ku swojim mężom; jestto więcéj patriarchalny zwyczaj z przedwieku jak tureckie niewolnictwo. Pan Otto Pirch pisze (w opisaniu Serbji, tego, pokojem Adrianopolskim przez Administracyę turecką uwolnionego, i do radośnej niezawisłości posuniętego kraju, który teraz w księciu Miłoszu pana dziedzicznego pod wyzszością Porty ma), o przyjęciu, które miał u pewnego zamożnego kupca w miescie Czaczak co następuje:

Rodzina składała się z dwojga staruszków ich syna, i tegoż pięknéj młodéj żony. Tejże staranie o nas poruczono, które ona z największą uprzejmością uskuteczniała. Nic mię więcéj nie zdziwiło, jak kiedy ocknąwszy się obaczyłem tę krasną mołodyczkę, która złozywszy na piersi ręce na krzyż u drzwi naszego stała pokoiku, czekając chwilę w ktorejby swoją czynność rozpocząć mogła. Ciągle nawet w nocy tak się ubierają, aby wszelką nieprzystojność usunąć, i w tym względzie panuje także między mężczyznami skromność, która do tych nie wielu pięknych praw tureckich należy, i do Serbji przeniosła się. Skorośmy wstali zwinęła młoda niewiasta piękne nakrycia (kołdry) naszèj pościeli, i złożyła je na stronie w pokoju. Podała potem wodę do umycia się a najéj ramieniu wisiał ręcznik złotem i roznobarwném jedwabiem wyszywany (najmilsze zatrudnienie mieszczanek).

Po niejakim czasie wejszła niosąc piękny talerz z blachy lakierowanej, a na tym śwíéżą wodę do picia, we wiełkim kryształowym

---

[1]) Ще ніде не друковане.
[2]) Первісно: узрѣла.
[3]) « Ставь.

kubku słodkie duszone owoce na kryształowych talerzach, i Rakiją w małych szklaneczkach. To stanowiło niby wstęp do śniadania. Następnie przyniosła kawę i czibuk (lulkę z tytoniem). Tym sposobem usługiwała nam ta młoda kobiétka i u stołu przy obiedzie, którego téż jéj ojciec i brat byli uczestnikami. Gdy wieczorem do domu powrocilismy postawiła środ izby wielki metallowy swiécznik z ogromną swiecą podobną tym w naszych kosciołach a stanąwszy u drzwi czekała kiedyby swiecę objasnieć potrzeba była. Na zakończenie dnia przyniosłą kąpiel na nogi, przyczem ustrojona była we wszystkie swoje piękne piérscienie i branzoletty (Armbinder).

Nawet u stołu książęcia usługiwała księżna i jéj córka księeiu i jego synom, i nie siadali razem u stołu; ponieważ podług staroserbskiego zwyczaju niewiasty nie objadują razem z mężczyznami. Jednakowoz po wielu serbskich domach ten zwyczaj zwolniał, a Serbowie uwolnieni od dozorstwa tureckich urzędników i panów witają u siebie zwyczaje i sposob życia uciwilizowanych narodów Europy. I ta część Europy zyskuje się teraz dla oświaty.

2. Любителѣ славянщизни в народôв чужосторонных[1]).

1. Францеско Марïя Аппендûнû ученный (вченный) Пïарь в Рагузѣ, родом з Пïемонту (побожной горû) великûм був любителем славянщизни. Року 1808 видав писменницу (грамматику) Иллûрическу, посвященную рôвночесному исправителю Далматïи, маршалкови Мармонт. Сей маршалок ўважав мову славянскую, в теперûшным положенïю Славянôв да прочïих народôв Европи, много потребный санови войсковому. Тойже двома лѣтами пôзнѣжше, сущ первый исправитель Иллûрïи, установив в Любянах своим штабовим оферицером особное училище славянское, пôд назвою: schola palatina slavica... и в тôмже мѣстѣ (городѣ) повелѣв видавати славяньскую газету.

2. Грабя де Маітре, вправдѣ в Chambery в Саваўдïи, але з колѣна француского народженый, коли був послом сардиньским в Петербургу, читовав славяньско-грецкïи книги черковнïи. Примѣр без примѣру в француза, сьвѣцкого, грабûого и дûпльоматика. В своих Soirées de St. Petersburg радит Европѣ западнои вчити ся языкôв славяньских, которих, красиыми, первотворними, удосконалеными и давними називае.

---

[1]) Перевід з польського: „Miłośnicy sławiańszczyzny u narodów obcych". — Rozmaitości. Pismo dodatkowe do Gazety lwowskiej. Rok 1831. Dnia 25 lutego Nr. 8 pp. 57—58. — Містить ся в тім самім рукопису, що й „Помста и великодушïе".

3. Льорд Аридрух Норе, һрабя Гильфорд, син первого мі̂ні̂стра тогож имене перед пятидесяти лѣт, Павла Соляриха в языках славяньских ученик, силуе ся во̂д кильких лѣт довести, яко без свѣдомости языко̂в славеньских, ані̂ греческого, ані̂ латиньского з докладностїю знати не можно, і яко обà тїи языки во̂д источника славяньского виплили.

4. Ученный и в Европѣ знаный князь de Ligne, приятѣль Во̂льтера, тое о языцѣ славеньско̂м, знажано̂м яко щеп общі̂й ро̂зноро̂дных нарѣко̂в, оголосив мнѣнїе: Мню (видит ми ся) же язык славяньскі̂й, найдавнѣжшим межи всѣмá языками есть бо всеобщі̂й (najpowszechniejszy) на земли́, хотя ще того не зо̂ всьо̂м доводит. Но гнѣваю ся на тое, же нáзвиско его́ сторон, зневажают именем, нево̂льность припоминающим; то ест поблужденїе. Славяньским надлежит звати сей язык во̂д слави, а не славоньским (во̂д словесе невольник). Якая ро̂зность! и як величаю ся тым, щом тее во̂дкрив.

Из письмá временного званного: Rozmaitosci, число 39, листъ 310 списав S. L. I.

Во̂дки званїе склави, склавени Esclavon и проч. потекло, дово̂льно довив Шафарик в Исторіи мови и словесности славеньскои. л. 5. — Приписка моя.

3.[1]) Вістка о записї кн. Яблоновського на завалівську церкву.

In der k. galizischen Landtafel (tabula regia) in libro Fundationum 109 Seite 109 befindet sich eine in polnischer Sprache verfasste, erneuerte, dem Convente des S. Basilius in Zawałow, vom Fürsten Jabłonowski ausgestellte Verschreibungsurkunde über gewisse Anker, welche ursprünglich vermuthlich vom Daniel K. von Halicz u. dessen Bruder Roman, aus Anlass der glücklichen Besiegung der Polowcer, diesem Convente geschenkt worden sind[2]). Diese Urkunde ist beilaufig folgenden Inhalts:

Joseph Alexander Fürst von Prussy, Jablonow u. Lachowice, Graf von Lisanka u. Zawałow, Liber Baro v. Podhorce — Jabłonowski, Wojewode u. General v. Nowogrod u. s. w.[3]). Einst hatte der mit der römischen Kirche in Einheit lebende Roman...

---

[1]) Рукопис: піваркуш сїрого паперу.

[2]) Die ursprüngliche originelle Urkunde ist in Suczawa zur Zeit einer Feuersbrunst verlohren gegangen.

[3]) Nun folgt eine Reihe v. Titeln und Auszeichnungen, auf die der polnische Apel sehr viel hält, und welche im gedachten Schreiben eine halbe Seite einnehmen.

4. Помста[1]) и великодушїе.

Страшная зараза (помôр) названая холера вже досягнула була границь западнои России. Страх, смущенїе (замѣшанїе) и спустошенїе складали двôр сеи страшнои вѣдьми. Пôзно в осени́ року перешлого, доходит вѣсть аж до единои в глубоким лѣсѣ на уединенїи стоящои хати лѣсничого, яко страшило в крок ся приближает и вже в селѣ Сопошок званом, ледво двѣ милѣ отстоянном выбухнула. Вôдôбравши сїю страшную вѣдомость, сидѣв одного вечера уцтывый лѣснычый, Олекса Волкомир, з молодою своєю голубкою в теплїй хатоньцѣ, розмовляючи о средствах запиненїя сеи страшнои заразы од уединенной своей деревни. Двох гожих и красних синкôв его вже в теплим заснули були лôжку. Нагле завыли британи на подвôру, а хлопец служащїй дав знати, же млинарь зо села Сопошок просит абы му вôльно було вôйти, шукающому в тôм отдаленным домѣ хорома перед холерою. „Мельник“ возопи задуменный (!) Алекси, „наш першый враг смѣе глядѣти хороми пôд тою стрихою, на которую тôлько проклятїй метав вôд часу, як тôбѣ слюбовав-ем, любезная жôнко? Но мы, мы нїколи не були его вѣчними (zaciętemi) врагами, най вôйде, коли́ наш домок мнит притулком собѣ. Возьмим тей поступок за первый крок соединенїя сним, приймим го в гостѣ. Входит мельник до хати з заблужденным зрѣнїєм и непевнôм слабым кроком. В жалости яв (став, взяв) просити обоих людей о прощенїе своей так довгои ненависти, которая немала иншого источника, як любовь к Малгоратѣ, теперишнои жинцѣ лѣсничого. Подав руцѣ обом, просив вторым разом о изволенїе так довго седѣти в их уединеннôи хатинѣ, доки в селѣ з(а)разлывий помôр не у с т а н е (переможе ся). Лѣсничий и жена его стали вважати го яко доуго неогляданного приятеля и убѣгали ся дати му доводи щирои прихильности, по вечерѣ визначили ему лôжко и пôшли ся вчасовати. По кількох годинах хлопец лѣсный дае знати, же мельник захоровав, и же на нйм всѣ знаки холери показуются. Зриваеся Алекси, абы ся очевидне переконав ся о нещастю, а нисколько хвиль уваги утвердили єго в страшнôм переконанїю. Лѣснїи уложили мысль винести на ношах сего нещасного, бы зарôд хоробы не зôстав ся в их домѣ и несотворив заразы. Нехоче чути того уцтивый

---

[1]) Помста, мщенїє, zemsta, pomszczenie się изросли от корене письменно- або церковно-славеньского; сюди односити ся дасть и м з д а в значенїю заплати, нагороди; мздовоздатель, мздовоздаянїє, которїя словеса одвергши припряженнїи слоги, потекли од жередла *м-с-т*, и *м-з-д*, понеже убо *с* и *з*, *т* и *д* яко гласи единого орудїя едно в мѣстѣ другого в мовѣ часто стает, сего дѣля, твердити можно же от единого выросли пня.

лѣсничый, а над серцем его обовязок гостинности, и охота помощи нещасному, верх берут. А так повелѣв (росказав) для безпечности, женѣ и дѣтем винести ся на гору, а сам з домовими лѣками, всяких уживае средств, которих лѣкари Россїйскїи ку запобѣженїю тои страшнои хоробы подали. Сама навет жена его повиносивши сплячїи дѣти на гору, з одданїем (посвященїем) себе самой помагала мужови в тôм человѣколюбивôм дѣлѣ. Хороба сягнула верха, чувство блискои смерти доймило нещасному, зôбрав всѣ сили и возласи: „Неба! най мя ваш перун трѣсне, за мою страшную злôсть, забыйте мя, смерть не буде менѣ так страшною, як человѣколюбїе вашее, окропне на вас прегрѣшив-ем. Вѣдайте яко вчувши в себѣ зарôд тои страшнои слабости, умислив-êм занесенїем еи в дôм ваш, догодити моему помстосластїю. Осягнув-êм щом хотѣв, обое вас з собою в грôб волоку, а ото над самôм берегом сего гробу, уняла мя сильна скруха, голос сумлѣня тигрисовими калѣчит мене пазурами. Вас хотѣв-ем побити, вас моих добродѣтелôв, ах! мисль сїя не дасть ми сконати, 'сли за кару моей злобы не виволочети мене в лѣс вовкам на попас". Знуженный сею бесѣдою стратив притомнôсть, а малжонкове отрухлѣли на услишанное. „Викенмо в лѣс сего пса, най го вовки розирвут, стали кричати люди лѣснїи, або на первôм повѣсьмо го деревѣ, най круки пожрут грѣхом заправленное серце".

„Не тако, друзи мо(и), озвав ся лѣсничый: анî нещастя, анѣ поблужденїе анî грѣх не дают нам права на помсту, вôн е чоловѣк, неща(с)ный ближнїй, который нашои требует помощи а благочинити врагом райским е свойством (przymiotem)". А так обое тїи люде помножили соблюденїе (starania) свое а недовго помыслный скуток звѣнчав их ревность. Мельник подужав. Вдячность жалующого була неописаема, а радость уцтывих людей, же не надаремнїи були их труди була без границь. Але небо крило опѣки розпôстерло над тôм людзколюбивом родом и повелѣло з далека минути заразѣ. По кильких недѣлех, в уединенним сем дôмку лѣсничого, обходили учти п о м о щ и и з г о д и а повѣсть такои помсти і такого великосердїя од уст до усть (!) в цѣлїй Россїи стала переходити. — Z rozm. r. 1831 Nr. 8. 25-o Marca 1833. М. Шашк.

Примітка: В „Правді" з 1872 р. ч. I—III знаходимо: „Пімста и великодушіє. Оповіданє на основі з а п и с а н о ї Маркіяном Шашкевичем справдешнёї події; розказав Володимир Шашкевич".

Молодий Шашкевич розминув ся з правдою, бо висше наведене оповіданє, н е з а п и с а в його батько, а п е р е к л а в, до чого він сам признав ся.

Володимирове оповіданє значно розширене через впровадженє нових осіб, а підмащенє солодкаво-сентиментальним сосом любовним та наїжене психічними парадоксами роблять несмачне вражінє.

5. О слонѝ.

Слонь ест найбôльшый зо всѣх четвероножных зьвѣрей. сут и вôсѣмнайцѣт стôп (Schuh) высоки. Древнїи на слоньох вежи созидали деревлянїи; в такои вежи знаходили ся часóм бôльше двацяти воинôв. Нôс слонéв ест дóуга порóжная трубá, котóрого як руку употребляет; а его два доуґїи зуби, знанѝ нам именем слоневои кости. Тає ест вельми (дуже) понятная и вѣрная, сили незмѣренной. Может бремя трыйцят цетнарôв носити. Живит ся травою и листьем з деревин и жие блисько ста лѣт. — 31 Marca 1833.

Г. ПЕРЕКЛАДИ.

1. Плач Ярославнин[1]).

Ярославнин голос[2]) ся розлѣгае; Зазулею незнаемую (незнаною) ранком сумненько куе: Полечу каже зазулею по Дунаю; вмочу бобровый рукав в рѣцѣ Каялѣ, втру князю кровавыя его рани на дивним тѣлѣ.

Ярославна рано плаче в Путивлѣ на городских (замковых) стѣнах, и жалôбно (жалôстно) промовляе: о вѣтер! вѣтрило![3]) Чому (про що) Господине насильно вѣеш? Чому мечеш ханьскія стрѣлки́ лехким крильцем на вои (вôйско) моего Лади? Мало тобѣ було гôр пôд оболоками вѣяти, лелѣючи (похитуючи приплаваючи з лехка) корабли на синѣм морѣ? Чому Господине мое вêсьêльé розвѣявись по травѣ (по зѣлю) ковыли?

Ярославна ранком плаче на стѣнѣ города Путивля, жалостно промовляючи: О Днѣпре словутицю! ты пробив-есь Каменни горы скризь землю половецькую. Ты лелѣяв-есь на собѣ човны (носады) Святосла-

---

[1]) Рукопис: чотири нецїлї картки сїрого паперу, з них записанї три сторони і частинка четвертої. При перекладї користував ся Шашкевич ось якими перекладами: В. Ганки на чеський та нїмецький язик, Бельовського на польський та Пожарського на російський. З кождого зі згаданих перекладів є фраґмент, що відповідає Шашкевичевому; нема лише російського, який загинув. — Шашкевич перевів цїле „Слово": Сов. Н. Вахнянин, будучи в 60 рр. ґімн. проф в Перемишлї, відчитував його своїм ученикам; оповідає се й о. А. Бачинський, тепер парох в Клїцку, тодї перемиський ученик.

[2]) Перечеркнено: ранком.

[3]) Первісно: вітрец!

вови до полку Кобякового: вовлелѣй Господине мою Ладу ко менѣ, абым не слала кнему слев раненько на море.

Ярославна рано плаче в Путивлѣ на городскій стѣнѣ: припѣваючи: Свѣтлое и тресвѣтлое сонце (соненько)! Ты всѣм теплое и красное, чому Господине простерло-сь горячую свою лучу на Ладиньи] вои? в полѣ безводнôм жаром луки им попачило-сь[1]), тугою тули заткалось. Lw. 1-o Czerwca 1833.

2. Частина поеми Сев. Ґощинського „Zamek Kaniowski"[2]).

Dnia 14 stycznia jakaś[3]) ciężka tęsknica zasiadła me serce. Wiatr szumiał[4]), w mych piersiach jeszcze bardziéj wichrzyło, skąd poco i dla czego niewiem. jakieś myśli ociężałe przewlekały się nieładem przez mą duszę jak wpoł snieżne w poł deszczowe chmury dnia tego — czasem mimowolnie zahomoniły usta moje nutą dzikopłaczącą najczęściej strojem dumki ruskiéj, bo ja je tak lubię, jak ziołka rosę. Pieszczoty niewinnej miłej odwzajemniałem, ale tylko dla jej zaspokojenia. Dusza serce myśl wszystko we mnie procz ciała, czegoś innego pragnęło wytężałem oko zaczémsiś obszerniejszém, większém zaczémsiś wspanialszém ale oraz cichszém i swobodniejszem; — a najczęściéj kończyło się wszystko tuhą za Podlisiem, za tamtemi górami, za Taddeuszem. W tem zamąceniu moich myśli moich życzeń i chęci, uchwyciłem za Goszczyńskiego Zamek Kaniowski rozłozywszy wpadłem na drugą stronę, części trzeciej i jąłem się nagle powstałej we mnie myśli przyznaję za smialej i wyzszej nad moje siły, ducha ruskiego wionącego w tem dziele ująć w naczynie ruskie.

---

[1]) Пор. відповідне місце в пол. перекладі:

> Łuki w bezwodnym spaczyły im stepie
> Żary, tęsknota zadławiła tuły...

[2]) Друковано в львівській „Основі" 1870 р., ч. 27 (стр. 105—106), потім у Онишкевича т. III, стр. 27—30.

[3]) У Онишкевича: Dnia 14 stycznia. Jaka ciężka tęsknica zasiadła me serce! і т. д. Розуміє ся, що так змінений первісний текст став не простою запискою, а листом.

[4]) Володимир Шашкевич мав рукопись під руками тоді, коли вона не була ще дуже знищена, тому по тих словах міг він ще відчитати: nad strzechą mej chaty. Тепер рукопись вже стерта на крайчику, а в боку дасть ся ще відчитати: me okno.

Коли, и якто, стала, незнати[1])
Могила в лѣсѣ густѣм[2]) дрѣмати.
Поросла мохом, над вершком горою
Збило ся гіля вкруг с оболегою.
Гіля старого як свѣт старый дуба
Що смѣесь з громів и недолѣ[3]) зуба
А дуб буў велит, виш золотой банѣ[4])
Лаври печерской, кієвскои панѣ
Що всѣм сестрицям[5]) своим перед водит;
Сей старец, в хмарах головою бродит[6]);
брат старший славной пущи Лебедина
Пущ передвѣцькнх найстарша дитина
Як рідный батько[7]) степу не одному.
Бо небес лютость не раз по над ньому[8])
Пересувалась — мовьбы тои неньки[9])
Пѣснь що дитинку[10]) хоче вколисати;
Сердит ся посварит часом[11]) и знова пѣсеньки
Гомонит в тиха, щоб дитя приспати.
Чи жаркьє лѣто страшні громы[12]) сѣє
Чи сумна в мраках осѣнь буреў свисне[13])
Чи в лугах голихъ туга зима тисне
Верх того дуба всѣгда зеленѣє.
Як витязя славы вѣнец зелененькій
Вѣнец вѣковъ мужа, що заснувъ в могилѣ[14])
И мысль свою в дуба красоту прибравши

---

1) Онишкевич т. III, стр. 27: Коли то стало и як се — незнати —
2) „ „ „ Могила въ лѣсѣ густому...
3) На горі дописано рукою поета: лютости; і так є в „Основі“ і в Онишкевича.
4) Онишкевич: Велетень — высшій золотои банѣ.
5) Первісно: сестрицям всѣм.
6) Онишкевич: Старецъ у храмахъ (!) головою бродитъ.
7) Первісно: Як рідный він батько...
8) „ бо часів лютость гналась по над ньому
с тучами з громом.
9) і 10) Онишкевич (27—28) Пересувалась, наче пѣсня неньки,
Що дитинятко... і т. д.
11) „ „ То посваритъ мовь, то знову...
12) Первісно: страшным громом.
13) У Онишкевича: Чи сумна осѣнь зъ мракъ бурею...
14) У Онишкевича виглядають ось як сї два стихи:

Вѣчно зеленый, наче вѣнецъ славы
Витязь мужа, що заснувъ въ могилѣ.

И кровю своею его підолявши
Знова відродив ся[1]) у дубовѣй силѣ[2]).

* * *

Сонный Небаба під ним спочиває
Лѣжником в него моріг споловѣлый
Стріп з галузя, пень порохнавый бѣлый[3])
Під головою, а думку спѣває
Степовый выхорь (пустинный) що хащами[4]) гонит
А сторож вѣрный кінь станлями звонит.
Згадок то мѣстцо могила й дуб давный
Казаў бысь[5]) брате, що то витязь славный
Що о ним думка Украйни[6]) голосит
Котрого доси вкривала могила
Явит ся явом, з могили ся зносит
Така в ним краса, така величь, сила[7]).

Ой незавидуй козацькой дитинѣ
И его снови в сей тяжкій годинѣ!
Глянь му на лице як ся розбѣснила[8])
Спутаных мыслей сердитая сила:
Вежа здавалось лиснула огнями
На коня скочиў — тай за козаками
Аж серед яру, щож ему ся дѣе[9])
Намѣст дружини воўків стадо шние.
Милои[10]) голос десь ген за горою...
Жене ид нему свѣтло ще лискало...[11])
То Ксеня в очи дивит ся грозою;
Воронів кілька в уха закракало[12]).

---

[1]) Онишкевич: Знову й зродивъ ся...
[2]) Три останні стихи виглядали первісно в рукописи ось як:
Заснуў казаўбысь муж вѣков в могилѣ (могилу)
Й мысль его в дуба прибравши ся силу
Витязя кровю все ся напуває
Держит вѣнец славы що неувядае. —
[3]) Онишкевич: Стрôпъ — изъ галузя, — пень, порохня бѣла —
[4]) На горі дописано: лѣсами. — У Онишкевича: по лѣсу...
[5]) У Онишкевича: Казавъ бы,
[6]) „ „ дума Вкраины.
[7]) „ „ Явомъ явивъ ся, невиданый доси,
Така краса въ нѣмъ и величь и сила.
[8]) „ „ Глянь у обличье, вздришь, якъ розбѣсилась.
[9]) На боці: щож там боўванѣе. Та сама фраза у Онишкевича.
[10]) На горі дописано: Орлики. Так само у Онишкевича.
[11]) У Онишкевича: Кличе на него; а свѣтло, що бухло, —
[12]) „ „ закракало въ ухо...

Купався в потѣ; — вирватись силує
Аж бачь! на прутѣ желѣзнѣм гарцює.
Зжяхнуў ся, в ляку из сону порвався.
Когож то видит, хтож то показаўся[1])?

* * *

Якийсь край него сидѣў си старенькій[2])
Сивый як голуб и тихомирненькій[3])
Де очи були, дивит ся ямками.
Єдну си ногу[4]) заложив на другу
И спер бандурку на своим колѣнѣ
По струнах з лехка посуваў пальцями
Зводиў на тямку старых думок тугу
Лѣта и дѣла що стались[5]) не нынѣ.
Теперь Небабѣ не милѣ тѣ гостѣ.
До слѣпця скочиў и гукнуў во злости:
„Гей дѣду! кто ты? Якеє ти тут дѣло[6])?
Насмѣшком[7]) звільна одповѣў дѣд смѣло:
„Лице ти мабуть дикьє як и мова[8])
Що взяў ми очи Богу буди слава[9]).
Знов бренькаў (звенькаў) струни нерѣкши и слова[10])
Нѣбыто словом одним всего збуде[11]).
„Смѣшком[12]) не збудешь, не марна то справа[13])
Бог тя тут принѣс, чорт тя не добуде[14])!
Старче мов[15])! кто ты? що въ сѣм лѣсѣ дѣєш[16])?
А заким оком зглянути успѣєшь
Дужим медведеи днему підхопиў ся[17]).
Слѣпец не зляк ся як перше в вагою
Рѣк ковакови: „Пусти! вірвешь струну!

---

[1]) У Онишкевича: Когожь то бачитъ? хто се показавъ ся.
[2]) „ „ Якійсь край него дѣдъ сидѣвъ старенькій,
[3]) „ „ похилый, тихенькій,
[4]) Онишкевич (стр. 29): Одну ось ногу...
[5]) „ Лѣта и вчинки що збулись не нынѣ.
[6]) „ яке тобѣ дѣло.
[7]) „ Зъ насмѣхомъ...
[8]) „ „Мабуть обличе дике якъ и мова,
[9]) „ Та взявъ Богъ очи, гараздъ, що не бачу!“
[10]) „ И знову бренькавъ не...
[11]) „ Неначе й сего, що сказавъ ось, буде.
[12]) Первісно: жартом
[13]) Онишкевич: ...бо и я слôвъ не трачу!
[14]) „ Хоть Богъ привѣвъ ось, но й чортъ не добуде
[15]) „ Дѣду, мовь...
[16]) Первісно слідувало: Рѣк; и як медвѣдь д нему підхопиў ся.
[17]) Онишкевич: ...до него вхопивъ ся.

Не купишь инщу, не купишь новую[1])
Бачь слѣпец темный я здороги збиў ся.
Не лють ся не гнѣвай[2]) без гуку без стуку[3])
Колим не милый зведи на дорогу.
Сли перепросишь, дась копѣйку вруку
Бачь я не такій, я в бандурку труну[4])
И на добраніч думку заспѣваю.
— Лихо не слѣпец, я кличу, питаю[5])
А він як камѣнь з мѣстця недвигнуў ся[6]).
Думаў си козак; нищечки всмѣхнуў ся[7])
Бо вже и лютость и гнѣв притихае[8]).
Чом, колись темный, самѣській лѣзаєшь[9])
Провѣдниченька чомуж ти не маєшь[10])?
Уже мирнѣйщим[11]) спитаўся голосом[12])
Дѣд усмѣхнуў-ся; „ба!" мрукнуў під носом[13])
„Костур у мене що вкого ратище
Чи тихо в свѣтѣ чи те вихорь свище
Слота погода чи ніч чи видненько[14])
Мать Русь перейду; він провідниченько[15]).
А од Канева аж по саму Смѣлу
Всяку спізнаю під рукоў[16]) могилу,
Пнѣ при дорозѣ кождий в тямцѣ маю[17])
Під ногоў всяку верховину знаю[18]).
Нынѣ відбившись від моей дружини
Заснуў-ем серед[19]) лѣсовои тѣни[20])

---

[1]) На боцї дописано: не обдаруєшь за стару новою. Та сама дикция лишила ся у Онишкевича.

[2]) На горі дописано: От не серди ся дуже...

[3]) Онишкевич: Не сердь ся брате; без гомону й гуку,

[4]) „ Я не такій-то — въ бандурку труну,

[5]) „ „Лихо не старецъ! грѣмаю, пытаю.

[6]) На горі дописано: А він байдуже, не одповѣдае

[7]) Онишкевич: Подумавъ козакъ и нишкомъ всмѣхнувъ ся!"

[8]) Первісно: в ним утихае. У Онишкевича:
Бо вже въ нѣмъ лютôсть и гнѣвъ притихае.

[9]) Онишкевич: „Чомъ, коли темный, самъ по свѣту ходишь?

[10]) „ Чомъ проводиря съ собою не водишь?"

[11]) На горі дописано: легенькия (мирненьким)

[12]) Онишкевич: Уже спокѣйнымъ голосомъ спытавъ ся.

[13]) „ „Ба!" дѣдъ пôдъ носомъ моркнувъ й засмѣявъ ся.

[14]) „ ...чи въ ночи чи въ днину

[15]) „ Зъ нимъ перейду я всю Русь-Украину;

[16]) „ Всяку рукою пôзнаю могилу,

[17]) „ Пень при дорозѣ кождый памятаю

[18]) „ И пôдъ ногою кождый горбъ пôзнаю.

[19]) На горі дописано: покрай.

[20]) Онишкевич: Я на край лѣса заснувъ собѣ въ тѣни.

Якьесь лукаве зависливе[1]) лихо
Узяў ми костур[2]) підсунувшись (підкравши ся) тихо.
Нѣщо казати, буў кован и стане[3])
За добру шаблю. — Мій сердитый[4]) Пане
Чи злість минула? грѣх доўго сердитись[5]).
Пѣсьнь заспѣваю, — щоб нам погодитись
Лиш си настрою д гласа пѣсеньки
Мою бандурку — знай хочь пійду куда
Хочь де повернусь, всюда сыну всюда
Мій старый голосъ и думки миленьки.

II. Граматичний материял.

Живучи „на сьвіті“, Шашкевич займав ся досить пильно наукою граматики, а передовсім граматикою церк.-слав. мови. Одначе йому не судило ся стати граматиком. З чималого в порівнаню до цілої рукописної збірки граматичного материялу лиш дещо гідне уваги буде низше подане. Решта — се або виписки з иньших граматичних праць або найвисше переклади і про них годить ся подати хиба коротенькі вістки.

Які граматичні праці інтересували Шашкевича, се знаємо вже із вступу, а що до виписок та перекладів із них, то вони були ось які: Деклїнацийні та конюґацийні взірцї із граматики Мел. Смотрицького, а так само із „Slavin“ Добровського з 1808 р., латинський витяг із „Institutiones“, плянований на понад 10 одноаркушевих зшитків, з яких лишило ся лиш 7, польський фраґментарний перевід звучнї церк.-слав. мови рівно-ж із „Institutiones“, язикові не цікаві спостереженя над учительним євангелієм Ґ. Балабана та иньші дрібнички, як всілякого роду lexicalia або ексерциции на тему „человѣкъ“ або „члонки людского тѣла“.

---

[1]) Первісно: підсунувши-сь.
[2]) На горі дописано: Костур узяло.
[3]) Онишкевич: ...кованый бувъ, — стане.
[4]) „ сердешный.
[5]) „ Чи вже минула злôсть? грѣхъ було злитись!
Я заспѣваю ось, щобъ подружитись,
А дальше: Тôлько пôдъ голосъ пѣсеньки нахилю
Мою бандурку... Хоть де межи люде
Я нй повернусь, всюды, брате, всюды
Мôй старый голосъ и думки всѣмъ милй“.

Взагалї сказавши, граматична спадщина по Маркіянї не представляє великого інтересу: він занадто числив ся з авторітетом Добровського, в якого працї він головно вчитував ся, аби в чімнебудь оспорювати його погляди. Одинокий раз зробив він нам несподїванку: На довгі рецепти Добровского[1]), коли й як уживати глухих самозвуків в церк.-слав. мові, Шашкевич, повторивши найскорше всї його виводи, замічає вкінци від себе осьщо: „Zdaje mi się, że zbytecznie jest używać ъ i ь, bowiem gdzie niema ь tam twardo się wymawia spółgł. tak jak gdyby stało"; се, як бачимо, гадка, яка на 30-ті роки могла бути що найменьше безбожною єресию тим більше, коли зважимо, що на саму її згадку декому ще й нинї перебігають мурашки поза спиною та будять глубокі психічні процеси. Одначе кілька лїт пізнїйше в Русалцї Днїстровій вона була таки переведена в дїло.

Коли би ми хотїли означити час походженя оглянених граматичних рукописий, то його по всякій імовірности можна умістити в роках між 1830-тим а 1833-тим так, як на 1830 рік вказує спеціяльно Маркіянова архаїчна скрипция тотожна зовсїм із скрипциєю версифікаций з 1830—31 рр., — а на 1833 рік, як на найдальший в тій трилїтній граници, нотки самого Маркіяна, уміщувані дуже часто при кінци рукописи з означенем часу її повстаня.

Сю цїлу збірку, яка по свойому змістови становить свойого роду цїлість, можемо вважати вступом до пізнїйшої основнїйшої граматичної працї Шашкевича, якій він дав вираз в „Азбуцї і Abecadl-ї". Точнїйше означити взаїмні відносини обох тих стадий та показати, що помогло Маркіянови розширити свої погляди граматичні — на тім місци — се не моя річ.

1.

Богови Bogu имя существителное собственное (eigener Nahme) падежа дателнага составляется такожде Богу — skąd nazwisko rzek Bug na rusi czerwonej i Bog czyli Boh na rusi wielkiej czyli czarnej?

Bug wywodzą niektórzy od buku wielkiego stojącego niegdyś nad źródłem téjże rzéki (co i powieść ludu téjże wsi, w której swoje ma źródło Werchobuża potwierdzać się zdaje a co słyszałem osobiście w tejże wsi). Lecz dla czegoż niemówią powszechnie Buk, ale Bug? N, K i g są gardłowe więc łatwo się przemieniać mogą. Zkądże w wywodzie etymologicznym pochodzących odtąd słow wzięło się ż ж, wszak wiemy że g do ż ma większe pokrewieństwo niżeli k. k zaś do

[1]) „Institutiones", pp. 15—21.

cz ч buk, buczek, buczyna etc. dla czego Werchobuże (wieś nad samém źródłem téj rzeki leżąca) a nie Wercho-bucze, — dla czego Bużek wieś o dwie blisko mil od piérwszéj leżąca na tejże rzece, a nie Buczek, dla czego Bużanie narod dawny na brzegach téjrze(!) rzeki mieszkający a nie Buczanie? – znakiem że nie k lecz g ma zakończyć nazwę téj rzeki. — Lecz dla czego pisze się przez u, a nie o, gdyby pochodziło od Bóg więcby powinno się pisać przez o, więc tu jest u, samogłoska ze słowa Buk, ale o i u są tylko samogłoski i przejs(c)ie jednedn‹ego głosu do drugiego jest krótkie zalezy tylko na nieznacznėm zwęzieniu lub rozszérzeniu kanalu ust do wydania tych głosow ułożonego, powtóre mogła ta rzeka nazwisko dostać w czasach kiedy pisownia niebyła ustalona, albo kiedy wcale... (на тім рукопис уриває ся).

2.

Znajduje się w Galicyi w Cyrkule Kołomyjskim, góra nazwiskiem Черна-гора; góra tegoż samego nazwiska (černa-gora) znajduje się w Serbi pod rządem tureckim, która Sławianom około niéj mieszkającym, dała nazwisko černo-gorcy. Ciż Černo-gorcy używają dotychczas jakowejs niepodległości od Porty, któréj po Sławiańsku bronili, tak że Porta nie kusi się więcéj wydziérać im ich swobody. (Mają własne narzecze w mowie).

Jednakowość nazwisk Чернагора w Galicyi tak często w Pieśniach gminnych ruskich wspominanéj, a černa-gora w Serbii dały mi pochop domyślać się czyli černo-gory Serbscy nie wyszli z okolic Черногоры Halickiéj (Gallicyjskiéj), które wychodnie w 7-m wieku nadały górom i okolicom gdzie swe rozłożyli ogniska, idąc za uczuciem miłości ojczystych progow które wspomnienie w ich piersi wzbudziło, i które wspomnienie zatknęli na górach, dla oswojenia się z czużynoju. Obaczmy czyli wywód philologiczny nie wesprze nas w naszym zdaniu. Russini, szczep Sławian, uzywają o gdzie inni e potrzebują; ale pomimo tego zostało górze w Galicyi nazwisko Черногора, co zupełnie z Serbskim černa-gora zgodnie brzmi, zwłaszcza że черный Sławiańskie Russin oddaje przez чорный, a przecież niespiewa чорногора, tylko черногора. Ta więc nieodmienność nazwisk pomimo tak wielkiej odległości czasu i miejsca, jako też pomimo przejętego zwyczaju na Russi używania o w miasto e wyciska marzeniu mojemu cechę pewności i prawdy; zwłaszcza że Szafarzyk z Herodotem twierdzą jakoby Sławianie okołodunajscy, i południowo-zachodnì od północnéj strony Karpatów wyjszli (Karpat, chrobat, chroba(c)ya, Kroat, Kroacya) Schafarik mówi: Die zwei grossen slavischen Reiche Gross-

Croatien und Gross-Serbien wohnten vor dem VI. Jarhunderte im Norden der Karpathen. — A na drugim miejscu str..... tak się wyraża. Die südlich an der Donau wohnenden Völker al(s) Kroaten, Slavonier, Dalmatiner, Serben, Bosnier und Bulgaren sind die aus Gross-Kroatien, und Gross-Serbien eingewanderten Slaven. — Pod Nazwą Kroatia wielka i Serbia-wielka rozumie on zawżdy kraje właściwie Ruskie. Na trzecim miejscu na K... mówi znowu. „Die Kroaten und Serben trennten sich zwar schon im 7. JahrHun. von den Slaven, die in Roth- und Klein-Russland zurückgeblieben sind, und auf die erst später der Nahme Russe übergegangen ist (kiedy i skąd?) aber ungeachtet diser langen Trennung von beynahe 1200 Jahren, sind sie mit den Russen der Abstammung nach näher vervandt, weil sie beynde(!) zu einer Ordnung gehören als die Lechen oder Pohlen, die ihrer Sprach(e) noch nich(t) dahin gehören können“. — Badajmy czyli między językami nieznajdziemy śladu téj prawdy. We wszystkich księgach serbskich tak najdawniejszych jako i nowszych czytamy є w miasto я a posłuchajmy Rusina Halicij wyjąwszy część do Wołynia należącą, mówiącego je, albo e otwarte lub też mniéj więcéj ściéśnione w miasto я; co większa w Kolomyjskim кручѣ gdzie jest чернагора mówią nawet razem ze Serbem се w miasto ся — np. Serb мучет, R. мучієт, S. петь, R. пієть, S. месо, R. мієсо, S. име, R. имиє i t. d. co nas przy naszem zdaniu utwierdza.

Lecz zostawiam to do późniejszych badań, jak będę więcéj znajomy w Kochanéj swiętej Krainie łagodnych Sławian.

Pisałem u méj chorobie dnia 14-o Marca 833. we Lwowie.

3.

Cechą języka sławiańskiego najpiękniejszą jest krótkość zwięzłość, iż tak rzekę Lakoniczność, przez co ten język staje się zdolnym do wyrażenia najgłębszych pomysłów, w umie wyrobionych, do oznaczenia pojęć nadzmysłowych, zręcznie je strojąc w szatę zmysłowości zewnętrznéj, przez co działając na zmysłowość duszy (jeżeli tak nazwać można wyobraźnią) bawiąc i unosząc naucza. — Dla tego zdaje mi się iż tę samą myśl wyrazić trzema słowami jest stosowniéj do charakteru sławianszczyzny, niżeli rozciągać je do sześciu wyrazów; zdaje mi się więc ze: дабы весь міръ, toż samo wyraża co, ащебы вси люде круга сегѡ, zbliżając się jędnak więcéj do ducha Sławianszczyzny. — Że zaś pod tém słowem міръ nie rozumie się tylko вселенная, Universus mundus, ale i ludzi tego ślady znajdują się między ludem ruskim np. такого було́ міру, же аж etc. — неслиханного невличенного було міру.

III. Листи.

1. Лист Маркіяна до матери (що перебувала в Княжу у свого зятя)[1].

Najukochańsza Mamo Dobrodzièjko!

Upraszamy bardzo pięknie, aby Mama kochana była łaskawa przysłać co prędzéj Zacharciowi bóty, bo bosy, i już ze dwa tygodni do szkoły nie chodzi. Myslelismy że X. Szwagier na konkurs przyjedzie, ale nie wiemy dla czego nie przyjechał. — Ja może już tego roku zostanę księdzem, bo Jego Excellencya X. Metropolita chce mię tego roku w Grudniu bezżennego święcić. Oczekuję rady Koch. Mamy Dob. i X. Szwagra. — Zacharciowi bóty proszę niezapomnąć przysłać.

Całujemy ręce Koch. Mamy Dobr. — Siostrę i X. Szwagra uściskamy. — Marcyan.

Адрес: Leopol. Admdm Rndo Dno Terentio Smitana fratri multum dilecto in Kniaze.

2. Лист Маркіяна до жінки.

W prezbyteryum w poniedziałek wieczór po pacierzach po godzinie 10. 838.

Droga Lubeczko! Julunciu moja!

Miałbym ci wiele powiédzieć, ale czy Ci to napisać potrafię wątpię, bo to są rzeczy własciwie drobnostki dla innych, które tylko w potoczystej, szczérej, otwartéj, dobrodusznéj, wesołéj pogadanoe rozłączonych od siebie małżonków obficie nasuwać się na myśl mogą. — Wielebyś na mnie odmian postrzegła, gdycyś mię w tém momencie gdy to piszę ujrzała. Wyobraź sobie twego męża siedzącego przy wielkim stole nakrytym wielkiémi arkuszami grubego bibułowato wyglądającego papiéru — siedzącego naprzeciw jednego kollegi piszącego list do swojéj żony, który niegdyś był nieprzyjacielem kobiet, i stale żenić się zarzékał, — wyobraź sobie mówię męża twego, z opryszczonym nosem (ty się smiejesz, myslisz że od tabaki, o nie, ja jéj teraz mało zażywam bo... nie mogę) wyglądającego bez faworytów jak hołopupa, w staréj wytartéj zbrudzonéj rewerendzie, we troje nad tém papiérem zwinionego, z brzuchem na plecach, zamiast pod piersiami, i z talarem, a może tylko z półtalarem na wierzchu głowy,

[1]) Як виходить зі змісту, лист походить з 1837 р. Маркіян ще не рішив, чи має женити ся, тому очікує ради матері.

nie mogę ci dokładnie tego opisać, bo nié mam do czego przymierzyć, to tylko wiém, że troszku większy jak sorokowiec) — wyobraź sobie mówię męża twego tak, a usta twoje smiać się będą, ale dobre twe serce żałować go będzie; ale wiész co, lepiéj, nie łam sobie głowę, ale przyjedź i zobacz, a usmiejesz się, a ja się tobą serdecznie nacieszę (obróć). Ty sobie myslisz: zawżdy mu figle w głowie! — ale gdybyś mu sie tak z boku gdzie teraz przypatrzyła, zdziwiłabyś się i powiedziałabyś, to nie marcyan to nie mój mąż, to nie ten co był w Derewni, to nie ten co to pisze, — spowazniałem, ale lepiéj powiedziéć stałem się ponurym, zawżdy zamyślony, zawżdy czemsiś zajęty, bardzo mało mówiący, zamiast podskakiwania zwolna chodzący, ciągle z brewiarzem pod pachą aż mu już boki powyjadał mierzący codziennie sto i kilkanascie schodów zgóry i do góry — taki twój Marcyan teraz, ale zdaje się tylko we Lwowie w murach, które na mie zawzdy jakiś wpływ nieprzyjemny wywiérają. — i t. d. — i t. d. — i t. d. — i t. d. — i t. d. — Od Niedzieli jestem sługą Ołtarza Bożego i chcę i pragnę być wiernym gorliwym i czuwającém jak owe dziewice w Ewanielii świętej czuwające i oczekujące oblubieńca. Proszę cię, błagam cię, łącz rano i wieczor twoje pobożne i z pełnego serca twego wypływające Modlitwy z mojemi gorącemi Modlitwami, by mię wiernego sługę swojego Bóg wspierać raczył, i aby podawszy Nám rękę swoją Wszechmogącą zaprowadził nas do przybytku błogosławionych, i umiescił nas u podnóżka Tronu Swojego, nierozłączonych!

Julunciu, proś Tata Dobrodzieja, i Mamy Dobrodziejki by Ci pozwolili w Sobotę przyjęchać i pocieszyc stęsknionego męża twojego. Proś Mamę także odemnie i od Siebie, aby była łaskawa razem z Tobą przyjechać — bo w Niedzielę odbiorę ostatnie poswięcenie na Kapłana Bożego. — Całuję Cię droga Julo, ty wiesz jak serdecznie — Kochaj mię, jak ja Ciebie kocham a będę szczęsliwy, i Ty będziesz szczęsliwa, bo ja tém samem że Cię kocham jestem szczęśliwy. — Twój Marcyan.

На боцї на поперек дописка:

Brata Dobr. i Bratowę i drugiego brata, i maleńką Świst' ucałuj odemnie!

3. Лист Миколи Устияновича до Маркіяна.

Kochany moj Bracie Marcianie!

Zaledwie co teraz przez wydarzoną okazyję mogę do Ciebie pisać o moim pobyciu i o moim powodzeniu się. Możeś słyszał, ze teraz zostaję w Mizuniu Cyrkułu Stryiskiego Dekanatu Dolinskiego. Jestem do tych czas zdrow moja zona toz samo, powodzi mi się tak

jak kazdemu administratorowi w górach gdzie tylko owies i kartofla rodzi się. Przypomiałem sobie iz nieraz będąc na studyiach wybierałes się na zętycę, co ći i doktorowie tak mi się zdaje radzili; byłaby teraz najlepsza pora i sposobność, byś mógł uzyć tej kuracyi. Mizuń to miejsce, gdzie ja zostaje, bywa co roku od kilkanaście osób chorych odwidzany, ludzie ktorzy całyi swoj majątek w owcach i bydle rogatym pokładają, dostarczają pod dostatkiem zętycy dla słabych. Byłoby to nieźle, byś tego ieszcze miesiąca zaraz po odebraniu tego listu jak najprędzej starał się wyjechać do mnie; nie czekając na pozwolenie konsystorskie, tym bardziej iz zętyca Majowa (u nas teraz Maj) jest najskuteczniejsza. Expensa nie będą duze; podruz tylko najwięcej ci będzie kosztować, zętyca bardzo mało. Proszę Ciebie, niezaniedbuj tej sposobności, poniewaz na drugij rok moze niebędę w Mizuniu tym bardziej ze juz paroch proponowany ale dla roznych przyczyn nieinstąluje się i moze resignować będzie.

Was to gdzieś mocno zastanawia, iz od tego czasu, jak ozeniłem się o mnie nic niesłychać, mowiłem naszej Mamie będąc u Ferwalterow podczas praktykę, ze niebędę mogł być w tamtych stronach jak niezostanę w Hrehorowie administratorem i niestety dotrzymać muszę, z przycryn ktore ci powiem jak do mnie przyjedzisz na zętycę. Mamy naszą przeproś odemnie niech Mami się niezdaje ze ja dlatego iz mam swoie otrzymanie juz zapomniałem o moich Rodzicach.

Droga ze Lwowa do Mizunia wypada przez Mikołajow, Stryi, Bolechow, Hoszow, za Hoszowem zjżdza się z cesarskiego gościnca na prawo, ójrzysz na słupie do Kniazołuki, Nowośielicy a z Nowośielicy do Mizunia; razem 15 mil.

Droga z Hoszowa przez Kniażołuką, Nowośielicę do Mizunia prywatna lecz rznięta, Drzewami obsadzona; bądź pewny iz najbespieczniej jechać mozesz.

Przyizdzaj jak najprędzej unas między gurami spokoj swięty, niema tych intryg iak u waszych stronach; przyjemne połozenie wśi między gurami óstawiczny ruch fabryki zelaza szum rzeki swicy z gory spadającej sprawia wesołos(ć) przytym i spokojność umysłu. Cojej(!) Mamie ręki całuję, ciebie i twoją Julię toz samo i oczekuję Ci jeszcze przed 15-m t. m. Mikołaj. Dnia 10-o Maja 1839.

Адрес: An Herrn Herrn Markian Szaszkiewicz administrator u theueren Bruder in Niestanice. sehr dringend.

На другій зверхній стороні адресу дописка:

Kochany bracie Jusefie!

Bądz tak dobry oddaj ten list jak najprędzej P. Kruszynskiemu i proś go odemnie by odesłał do Niestanic. Mikołay. Mizuń dnia 10-o Maja 839.

4. Лист о. Дмитра Лучаковського[1]) до Маркіяна.

Wielmożny Księże Sąsiedzie Dobrodzieju!

Na dniu 20. t. m. iest u nas Praznik chciej tedy luby Sąsiedzie z godną Zonką do nas na Obiadek przyjechać a wielką przyjemność nam WW. Państwo Dobr. zrobicie.

Oczekujemy łaskawego przybycia szczerze Was kochający Sąsiedzie Łuczakowscy dnia 18-o Sbris 842.

Адрес: Admdm Rdo Dno Dno M: Szaszkiewicz Curatori Animar: in Nowosiułki.

5. I. Лист Маркіяна до Михайла Козловського[2]).

16. Октов. 842. — Любезный Брате и мила сестричко!

Ждау-ємъ и ждау-ємъ звѣстку від тебе, щобъ дочутись як сѧ маєте, и чи горованьє ваше однакою тисне васъ силою, — и стау-ємъ вже тужити, коли вже сонце закотилось а від васъ нѣкого невидко й невидко. Выбачь дитинячѣй говорливости моєй! бесѣда моѧ до тебе выдасть сѧ тобѣ як бесѣда парубоцька до дѣвчини милой, выдасть сѧ легенька, мѣлка́, вѣтрова́; но не лай мене за нюю, не давай доганы щырому сердцю, которе ще не здеревнѣло, що знає в собѣ житя, що тьохкає тьохканьємъ невсыпущимъ до тыхъ що го порозумѣли, и не смѣялись, но холодочкомъ дунули на него — що на силу рвучись из грудей блукало ся сумными пущами сего свѣта и припадало до людей? — до студенного камѣнѧ, до твердой крыцѣ! — и знов блукалось и знов носилось на крылахъ журбы и туги, и як пчілка не в єдно забринѣла оконце, не до єдного приклонилось(!) листочка, — но дармо всюда мертве лице, стоуповаті очи, камѣнне серце бющее водянными словами; — блукалось мовлю и носилось бѣдноє моє сердце, аж спочило на твоимъ сердци припочинкомъ солодкимъ, аж выплакали очи тугу на твои груды, аж сплила сѧ душа моя з душею твоєю, як ся спливаютъ воды гнучкой Лімницѣ з водами Днѣстра великонного. — Не лай мене за тую мову! — скажешь: „нє лаю! — таж и не смѣй сѧ! — бо вѣрь менѣ коли с тобою хоть на паперци говору, тож менѣ лекше, али ты́ сѧ не смѣєшь — твоє сердце добре, так ми повѣдає моє сердце.

Повѣдаєшь же корец пшеницѣ хочешь ми прислати; я ино чвертку просиу-ємъ для розплодку, набиу-ємъ свеи 4. корцѣ. —

---

[1]) О. Дм. Лучаковський, товариш — приятель Маркіяна, був парохом в Козлові, буського деканату. — Сю відомість зволила менї подати д. Ем. Бачинська з Лучаковських. — Кромі того пр. пор. Schematismus Arch. leop. 1842., стр. 147—148.

[2]) Друковано в „Рус. библ." т. III., стр. 60—61.

Буўє-мъ у Львовѣ, буў-ємъ и на горѣ вуй збираў-сѧ з недѣлѣ до васъ коло вівтірка приѣхати; — казаў-ємъ що ѣдете до Оглядова, нарештѣ пригадали собѣ, же суknѧ Теклина готова, и стануло на тѣмъ, щобъ Теклюня приѣхала, примѣрила сукню чи добра — тай з нею мае и вуй приѣхати.

Мы також ѣдемъ до Деревнѣ вівторок и може не вернемсѧ аж в четверъ; тож мѣркуй абысь так прислаў, жеб коней дармо не трудити.

Не тужѣтъ там и не плачте в огни нещастя твердне крыця душь тугихъ. Посылаемъ рукавички — а жесьмо здома мало взяли маммоны, (бо більше небуло) тож не купилисьмо черевичок, бо поправдѣ кажу не стало; не гнѣвайте сѧ. Бувайте здоровѣ. Маркіян.

Wasylewski bierze się do wydawania pisma czasowego podał o pozwolenie — i wzywa mnię za wspołpracownika artykułow ruskich, którym także w tym pismie robi miejsce.

Адрес: Admdm Rndo Michaeli Kozłowski r. g. c. parocho Ucziszkoviensi in Uciszkow.

6. II. Лист М. Ш. до М. Козловського[1]).

Милый Брате Михаиле!

То сякъ то такъ я ся догадаў, чому-то не приѣхалисьте до насъ въ недѣлю, або хочь въ понедѣлокъ; колисьте може, най Богъ заступитъ, хори, тожъ дармо, — а коли, дай Боже! здорови, то намъ дуже жалько на Васъ, що відцуралисте ся насъ тай нашого маленького бѣдолашку, що наветъ Русина не було якійбы го до хресту святого потримаў. — Вже може вичитаў-єсь Могилові думи и Ластівчинѣ пѣснѣ, тож передай, бо вже тра відсылати до Л'вова, а натомѣстъ на тобѣ Грыцька Основяненька Повѣсти. — Напиши менѣ будь ласкавъ як Тобѣ ся видятъ думы Могилы, и якъ до тебе промовляла Ластôвка. — Колы вже може мои пѣсенѣтницѣ позбираў-єсь, то передай до мене, вже я тобѣ згадуваў, нащо вони менѣ потрѣбні. Г. Тымнякъ, що васъ дуже бажаў видѣти на св. Николая, покланяє ся до Васъ, а моя жѣнка добре сердита, однакъ Васъ від серця цюлуе. Бувайте здорові та веселі. Маркіянъ.

Четверток.

Адрес: Всечестному Отцу, Священному Михаилу Козловскому любезненькому братови в Тѣшковѣ.

---

[1]) Друковано у Онишкевича, III., стр. 62—63.

7. Відповідь М. Ковловського Маркіянови.

Милий Маркіане!

Могилу з Ластѣвкою твѣй Степан вручив минѣ в Церквѣ Сторонибабскій. Могила до сердця моего весело не говорит, — а Ластѣвка щосъ сумного с' собою приносит; прото несподѣваю ся аби тая весело щебетала, а тамта радость вововщала. — Ластѣвка полетѣла до Красного — Могила остала ся на полях Утѣшкѣвских. — Наш дядько Захарий Аудиковский з нова небеспечне недужний — переказовавъ абисмо приѣхали до Львова — взаўтра до свѣта вѣдиждаемо Шляком битим в поворотѣ до васъ вступимо, если дорога буде лучша як нинѣ.

Для тебе Брате ще нѣчого не зробивѣм, бо часу не було — якосто оно буде, але треба зачекати.

Паперцю бѣлен'кого посилаю Тобѣ четири болоны — пиши красен'ко, тилко абис що не перекрутив памятай. — На празник й Христини приидемо — если сохрани Боже яка пилнїйшая дорога невипади — бо щось ми дуже кучно, довѣдавшис о слабости нашого Добродѣя и бат'ка. — Цюлую васъ родино, цѣлим сердцемь Михаил Ковловск(ий). Утѣшкѣв дня 5. Декемвр. 842.

Адрес: Всечестнѣйшому Отцу Маркїяну Священику Рускому в Нових Селцях'.

8. Лист Маркіяна до тестя о. Крушинського.

Nowosiółki 26. Marca 843.

Łaskawy Tatu Dobrodzieju!

Antosia jest rekonwalescentka, przebyła szczęśliwie wszystkie dnie krytyczne jednakże nim miną dni jednascie nie opuści zupełnie łóżka, a przed trzema niedzielami z izby wyjść nie będzie mogła, a przeto i do domu nie będzie mogła pojechać. Moja słabość przy niedobrym marcu nietylko że się nie zmiejsza, ale nawet czasami się powiększa, dla tego Szmid powiada że dopóki ciepła nie będzie, nie uczuję polepszenia. — Pigułki na bolące zęby Iula pojéła — Tato, przy wszystkich wiadomościach przecie nie donosi, jak się chorzy w Derewni mają.

Względem tych 5. morgow pola dostałem z cyrkułu mandat który do Tata poséłam. Ja myślę stanowczo się opierać téj zamianie prywatnéj, zwłaszcza że chociaż narachowali 5 mórgów pola więcej, to w łąkach uczynili uszczerbek; że w tém cyrkularnym mandacie stoi 5. Joch an den Pfarrer übergebenen Grundes, to ja dla tego przyjął, że inwentarz parochialny leży w cyrkule, a ja nie mając podług czego dobierać, musiałem to wziąć, co mi upchnęli. I z chłopami także zrobiona podobna zamiana, dotąd niepotwierdzona jeszcze przez cyrkuł.

W tém położeniu rzeczy zdaje się nie można nic innego zrobić, jak albo prosić o Vorschuss, albo o dekret interimalny.

Pan Szmid kłania się Tatowi.

Nasza Siwa ciągnie wciąż ze swoimi złogami.

Posélam postrach na naszego nieprzyjaciela; — tylko że dużo pijano, a nieprzepijano.

Krochmal Jula pojéła. Całujemy ręce rodziców kochanych.

Marcyan. vert.

Szmid dał słowo, że jeźli na naszą wielkanoc będzie ciepło i pięknie, tedy pojedzie z nami, jako nasz Doktor nadworny do Derewni.

IV. Документи до біографії Маркіяна.

1. Zeugniss[1]).

Kraft dessen bestätiget wird, dass H. Martian Szaszkiewicz von Kniaże Złoczower Kreises gebürtig vom 1-ten September 1830 bis 15-ten Oktober 1831 beim Gefertigten in Kost und Wohnung stand. — Während dieser Zeit hat er sich durch 6 Monathe der slavischen Sprache befliessen, wie auch bei dem (!) gr. k. Konsistorium-Kanzley als Tagschreiber verwendet wurde. Die erübrigende Zeit verwendete er beim Gefertigten theils zum Unterrichte der Kinder theils zur Aushülfe in Amtsgeschäften bey der Siechenhaus-Verwaltungs-Kanzley. — Durch diese ganze Zeit hat er von seinem guten Benehmen, Aufführung und Sitten, und von seinem emsigen Fleisse die besten Beweise gegeben, und sich meine Zufriedenheit im vollen Masse erworben, so dass ich es zu meiner Pflicht mache, dies auf sein Aufsuchen schriftlich zu bezeugen und mit eigenhändiger Unterschrift zu bestätigen.

2. Aerztliches Zeugniss.

Ich Endesgefertigter bezeuge hiemit dem Hörer des zweyten Jahres der Theologie H. Marcyan Szaszkiewicz von Anfang April bis Ende August l. J. an einem chronischen Brustkatarrhe ärztlich behandelt und zwar durch die eingeleitete, mit Sorgfalt und Pünktlichkeit fortgesetzte systematische Heilmethode eine Besserung seines fest ein-

---

[1]) Се брулїон сьвідоцтва, писаний самим Маркіяном; містить ся в тім самім рукопису, де й збірка, що зачинає ся „Слѣпотою юныхъ".

gewürzelten Übels erreicht dasselbe jedoch bisher nicht vollständig gehoben zu haben.

Zloczow den 31-ten August 1835. Dr. Kratter Kreisarzt.

3. Copia dispositionis officii decanalis Uniovensis r. g. c. ad AR. Vincentium Łoziński parochum in Zadwurze promotae.

N-ro 223.

Ad relationem AR. Martiani Szaszkiewicz parochi in Nowosiołki cum adfiliátis dtto 28-a Stbris a. i. morbo impediti, committitur AR. Vincentio Łoziński parocho Zadwurzensi, ut regimen spirituale memoratae parochiae suscipiat, et ad reconvalescentiam usqu(e) AR. Martiani Szaszkiewicz, officio suo rito fungatus.

De commisso AR. supplicani sub hodierno informatus, et ad Consistorium fiat relatio.

Gliniany die 29-a Stbris 1842.

На другій стороні стоїть:

De praesente in copia exorata dispositione ad AR. Vincentium Łoziński parochum Zadwurzensem promota. AR. Martianus Szaszkiewicz parochus in Nowosiołki informatur atque ejus relatio dtto 28-a Stbris a. i. resolvitur.

Ab officio decan. Uniovien. Gliniany die 29-a Stbris 1842. Dolnicki.

4. Лист Юлії Сметанової до Володимира Шашкевича[1]).

Kochanyj Włademirku! Chcesz się dowiedzic odemni co o twoim Ojcu, coz ja tobi moge powiedzic więcy, jak juz tile z jego serdecz nych przyjaćioł pisali o nim, czytając pisemko Ustyanowicza, zhadka za Markijana zdawało mi się ze go widze, ze słyszy muwiącego, podziwiałam przyjazn, jaką przyjęte było serce Ustyanowicza dla Markijana kiedy tak trafnie tak dokładnie napisał o nim, wdzięczność uczułam dla niego, jakby z grobu ubudził Markijana, Naydroszego brata mego, był dobrym miał serce z poswięceniem się dla drugich Natura dość łaskawa była dla niego, obdarzyła go rozsądkiem i dobrym sercem, ale nienalezy wychwalac bo jak On sam pisał wełyczajesz sia Czełowicze umom twoim jak den switłom zabuwszy ze to maje od soncia.

Ten człowiek pragnoł gorąco, całą duszo, zaszczepić wzajemno miłość i przyjazn między ludzmi, ale biada jemu, ani on ani zadne

[1]) Сей лист був друкований уже в статї „Вспоминка о Маркїянѣ Шашкевичу“ (Зоря Гал. яко Альб. на 1860), одначе в перекладї і з деякими дрібними змінами та пропущенями.

pismo niezdołają wyrugować niewdzięczność na przyznaczone miejsce, to jest na dno piekła.

Tile dobrych chęci dla ludzi, tak silna wola do dobrego, nareszći tile zawodów, niemoze się utrzymać w słabej lepiance człowieka, musiała się rozprysnąć, a duch uleciał, moze, w lepszą kraine. — z czasów studenckich coz moge o nim powiedzic, kochalismy jego wszyscy, i on nas, przyjechałszy do domu na swięta powyrabiał nam powinszowania dla Rodzicow to swiadczy ze chciał się Im przysłuzyc i nam podawał do tego sposobność, wieczna mu pamięć za to. — Wstąpiwszy do seminaryum dopiro się zaczeła jego niedola, On myslał ze tak jak jego duch buja swobodnie po podniebiosa to znow zanurza się we wnętrze ziemi tak i z ciałem wolno, a to rzecz inna, przyznaczonym został jakiemus Bazylewiczowi za towarzysza, ten przekroczył przeznaczono godzine, Markijan niechciał go opuśćić, a potem cięzko pokutował za dobroc serca, moze nie na swoim miejscu, wydaleni zostali ze seminaryji, i trzy lata tułał się pomiędzy ludzi, Oyciec odmuwił mu wszelkiego sparćia sam się otrzymywał, starał się usilnie poprawic błąd dobrego serca odwidzał regularnie szkoły, ale coz, kiedy niewolno było składac publicznie ekxamina, az dopiero po trzech latach został przyjętym do seminaryum, przez ten czas zdrowie jego mocno ucierpiało, im więcy duch stawał się silniejszym, tym ciało słabszym troska o utrzymanie i umysłowa praca niszczyły go, po ukonczeniu szkolnych godzin chodził do biblioteki czytac, i jak nam muwił do włoski cerkwi uczyc się sławianskiego języka.

na ostatnim roku teologij, w styczniu umarł ojciec w maju odwidzał go ksiądz Biskup Snigurski w seminaryum i radził zeby się święcił niezonatyj i dostał pierwsze poświęcenie co zwykli bioro; rada Matki przemogła. — Ozenił się przyszedł na administracyji do Niestanic potem do Humnisk nareszci do Nowosiułek i tam zycie menczenski zakonczył, tak cięzko chorował ze juz ani widział ani słyszał a jeszcze żył. — niewim czy słusznie był od konsystorza przysladowanym przez długi czas niewysłano propozycyji na No(wo)siułki i nie powiedziano przyczyny, a on musiał cierpic niedostatek niebiorąc z kasy piniędzy, czym więcy doznawał ućisku tym jakby na przekor, przykremu losowi zatapiał się w książkach, bo tez to prawda ze nikt niepotrafi w ucisku tak pocieszyć jak książka tam człowiek znajdzie balsam na wszystkie rany.

zeby ktos z dekanatu podał mysl zbierania składek w celu wysłania Markijana na zentycy pierwszyj raz słyszy i niewim kto tobi to powiedział, Markian sam muwił do mnie ze Mikołaj Ustyanowicz za-

praszał go w gury na zentycy i muwi pojade jak skasy dostane piniądze, tymczasem zycie zakonczył i skassy niedostał.

jak miano trumne wstawiac do grobu ksiądz Grabianka terazniejszyj paroch Nowosiułki przemuwił ruski słowo a ksiąd(z) dziekan Dolnicki wrciłszy (!) z pogrzebu niemógł pochwał dla niego wynaleść, otoz to tak literatom po smierći kadzą, a za zycia jesc nie dadzą.

Co się tyczy pism Kozłowski wręczył mnie dwa listy i niedokonczono poezyjki o p y c h a n e p a n e gdyby miał więcy nie trzymałby dotąd w ukryciu, a zreszta spytasz się jak będziesz u nas.

Ciało Markijana wstawiono w murowanyj grób z synem swiatosławem, Pani Winnicka kolatorka, dowiedziawszy się ze zycie jego na schiłku napisała z wiednia aby go tam pochowano grób ten przyznaczonyj był na tymczasowe schowanie zwłoków jej męza, dopokąd kaplica nie ukończy się.

Bądz zdruw całuje cię twoja ciotka Julianna Smitanowa.

Proszę cię kochanyj Włademirku przyszli mnie książki Wernyhora ja tu musze zostac do połowy Lipca to mnie potrzebna dla skrucenia czasu pod adreso ksiąd(z) Obłoczyński w Truskawcu takim sposobem nayprędzy dostone ostatnia poczta Drohobycz przez Stryj.

Truskawiec dnia 28 go Czerwca 1860.

Додаток.

1. Брулїон подання до суду з просьбою о дозвіл 15-лїтній Юлїї, сестрі Маркіяна вийти заміж за Терентія Сметану.

Excelsum Iudicium!

Subsignata Elisabethis de Audykowskie Szaszkiewicz, post Rndum Simonem Szaszkiewicz Parochum rit. graec. Kniazentem derelicta vidua — ac mater naturalisque tutrix derelictarum prolium cum eodem olim Rndo Simone Szaszkiewicz procreatarum — prospicienda bono minorenis filiae suae Juliannae Szaszkiewicz enata occasione, quod Rndus Terentius Smitana Alumnus r. g. Seminarii Leop. finito cursu Studii Theologici ut A mentionatam filiam minorennem ni uxorem ducturus sit — ac ni eodem vota ex parte suo benedicendo — praesentibus Excelso Judicio supplicat — eidem minorenni Juliannae Szaszkiewicz jam 15. annum aetatis suae ut B. agenti Consensum ad ineunda vota matrimonialia cum fato Rndo Terentio Smitana — ex parte sua — quod suprema tutella ellargiri dignari; et quidem ex motivis:

1-o Minorennis filia Subsignatae Julianna Szaszkiewicz legalem annum aetatis ut A egressa in tali aegestatis statu versatur — ut illam Subsignata tantum ex propriis sudore ac labore aequisitis praeter se ceterosque sex minorennes proles sustentare debet in tali itaque statu, ut vix hodierno procurari possint — Subsignata ex adducto futuro matrimonio — nil aliud quam bonum filiae suae sperare omnino valet.

2-do Sponsus Rndus Terentius Smitana absoluto ut A cursu Studii Theologici — quod rit. graec. Curator animarum — sibi suaeque uxori eo respondentem Sustentationem procurare potest — insu-

per vero Subsignatae — per plures annos personaliter ex integritate morum ac virtute sua notus est — quare Subsignata libenter in hoc matrimonium consentit Excelsoque Judicio supplicat — ergo percipiendas partes interessatas — Consensum judicialem mox fatae minorenni Juliannae Szaszkiewicz ad ineunda vota matrimonialia cum Rndo Terentio Smitana ellargiri dignari.

Stante vero eo, quod Subsignata unico ex hoc casu Leopolim advenit, et ob aegestatem suam sine projudicio sui — minorennium pupillorum diutius commorare haud valet, idcirco Excelso Judicio humillime supplicat petitum modernum prima Sessione resolvi, atque stante Sessione partes adcitari dignari.

N. N. mater ac tutrix.

Subsignatus Zacharias Audykowski medio Decreti Excelsi Judicii dtto 20. Maji 833. ad N. 13450 constitutus Contutor — videndo ex adducto matrimonio bonum pro minorenne Julianna Szaszkiewicz revera eminere — ideo evitando repetitionem motivorum — petito Supplicantis matris Elisabethis Szaszkiewicz accedendo — Excelso Judicio supplicat — iidem into deferri — Allegatas ejusdem facto usu sibi restitui disponi dignari.

In massa eadem taais locum non esse decet allegatum sub C. N. N. Contutor.

Rubrum:

In massa hereditaria post Rndum Simonem Szaszkiewicz. Ad Excelsum CR. Forum Nobilium Leopoli ad N. 13450/833.

Elisabethis Szaszkiewicz mater ac tutrix prolium minorennium cum olim Rndo Simone Szaszkiewicz procreatarum -- tum Contutor Dnus Zacharias Audykowski — Leopoli in hospitali ad Stum Lazarum — degentes supplicant Juliannae Szaszkiewicz minorenni filiae olim Rndi Simonis Szaszkiewicz ad ineunda vota matrimonialia cum Rndo Terentio Smitana — judicialem consensum ellargiri.

2. Слово печальное

при похороненіи благородной вдовы Єлисаветы Шашкевичь упокоившейся дня 10 марта (26 февруарія) 1854.

Сочиненно и провозглашенно Игнатіемъ Дзеровичъ Сотрудникомъ и катихитою головного и дѣвичяго училища въ Бродахъ а посвященно Всечестнѣйшему Намѣстнику Олеського деканата Терентію Сметана и Єго благородной супрузѣ Юліяннѣ съ Шашкевичь.

Тутъ мой гробъ! тутъ вселю ся!

Тутъ мета житья человѣческого! Тутъ сонъ твердый и глубокій посреди бури сего свѣта! тутъ краина спокойна! тутъ сонъ исцѣляющій всѣ боли тѣла, а дающій душѣ вѣчный сопокой! Уже колька лѣтъ минуло, якъ знужена зноями и трудами сего житья отдаленна отъ Васъ Ваша мати честныи и милыи дѣти, Вашему сердцу задавала жаль; — но Єй сердце далеко большій стискалъ жаль и туга, а той жаль покрылъ голову Єй снѣгомъ борше нежели старости часъ. — Былъ то жаль матери! матери русской, котора видѣла дѣти свои розсыпаны въ розныи стороны, а на ихъ лонѣ спочивати не могла! Но праведникъ не постыдится предъ Богомъ. — Єй молитву выслухало небо и теперь заснула сномъ вѣчнымъ на лонѣ одной возлюбленной дочки, потѣхи дней Своихъ. — Поблагословивши всѣ дѣти Свои въ душѣ, хотя судьба не позволила, бысь всѣхъ при Твоемъ сконѣ видѣла, идешь отъ насъ мати на лоно Отца Небесного, въ объятія мужа Твоего — въ объятія сына Твоего и дочки — Сына, которого славою русское имя такъ украшается!

О счастливая мати! житье Твое совершилось, но слава имени Твоего не загинетъ, пока лѣтопись русского народа сына Твоего Маркіяна славу съ потомками на ей листахъ читати будутъ.

О счастливая мати! Ты выплекала дѣти Твои въ трудахъ и болѣзняхъ на славу церкви, отечества и союза человѣческого, бо Твои дѣти нею суть! а хотя окончилась Твою вандровку, память Твоя николи не загинетъ, и мы Тебе глубоко въ сердцѣ заховаемъ, и тіи, которымъ Твой сынъ въ думкахъ русской недоли влялъ потѣху, и тіи, которымъ Твой зять и дочка не щадячи трудовъ и имѣнія своего до просвѣщенія имъ помогли.

Якуюжь иную могилу вѣкопамятну и мы притомны той жалостной годинѣ Тебѣ поставимъ?! Все зубъ часу сотретъ — но слеза уронена на Твоемъ гробѣ, розрывающій грудь жаль пребудетъ яко несокрушимый памятникъ, поставленный вѣрными русской матери сынами на Твоемъ гробѣ!

Якимъ же страшнымъ мгновеніемъ Божіемъ тіи дороги останки той благородной и честной матери русской стаются нынѣ печальнымъ образомъ жертвы Всевышнему на Єго престолѣ. — Га! не инакше! Только судьбою Всевышняго стало ся, что бы тая дорога намъ мати по утятой нитцѣ Своего житья, отъ загрѣтыхъ русскимъ чувствомъ дѣтей одобрала послѣднюю Своей вандровки надгороду, и на лонѣ Вашемъ дѣти, въ Вашихъ очахъ житье окончила и межи Вами останки Єй отпочивали!

Честь и вдяку отдають Вамъ нынѣ Єй мертвыи уста, которы тихонько, солоденько, материньско до Васъ промовляли а такъ нынѣ той обрядъ Св. не яко оказалость — (бо тая дымъ) но яко домъ принадлежащій Єй цнотамъ, себѣ посвящають.

Средь общого жалю — средь понурой тишины, прерываемой только глубокимъ вздохомъ — средь мертвымъ свѣтломъ горящихъ свѣщъ досталася менѣ тая найпечальнѣйшая, но полна чести часть, чтобы я говорилъ о исходѣ той женщины, той матери, съ которою пойшло столько добродѣтелей подъ могилу! Но я жалю причастникъ съ Вами Єй дѣти, о ней мовити маю? Но най мнѣ вольно будетъ яко сыну русской матери отдати Єй тую честь, которую розумъ кажетъ а сердце чуствуетъ; хотя золота блеску не додамъ.

Была на той вандровцѣ житья въ заводѣ Своемъ найлѣпшою матерію и спокойною сожителькою повольныхъ сыновъ русскихъ.

Абы'мъ ани правду не скалялъ ани тое святое мѣстце — помовлю съ Вами Братія, которы одно съ мною чуствуете о Ей житью — Ей житью яко невѣсты — яко матери — яко сожительки нашей и союза человѣческого.

Поганьское блудное мнѣніе не отдаетъ вартость женщинѣ въ заводѣ въ призначенью Ей въ житью; но на лолѣ церкви христіяньской, у подножья креста нашего Спасителя мы жіемъ и повинны жити въ том пресвѣченью, же есть обще всѣхъ Отецъ на небѣ мужей и женщинъ, который роздаючи всѣмъ заводъ, жертвы, посвященія, отъ насъ жадаетъ; — Мы же Братія случены всѣ союзомъ братней милости уважаемъ посвященіеся яко долгъ правый и первыи права въ сердцю нашемъ вырыты, которыи отъ насъ церковѣ, отечеству и сожитію семейственному принадлежатъ.

А тѣмъ образомъ въ сердцѣ невѣсты! матери! Ей посвященьюся для дѣтей — дѣтей красоты человѣческого союза що выровнати годно? Мати по званію Своему жіетъ въ свѣтѣ пространномъ, но для него умерла! Ей свѣтъ естъ Ей тихая хатка, где свои дѣти плекаетъ, и имъ свою науку вноюетъ — для свѣта холоднокровна, а для своихъ дѣтей туетъ въ сердцю Своемъ въ свѣтѣ пописы, лавры, трофеи! Око ей бачне, рано, коли соненько-зоронька ранняя обудитъ, спочиваетъ на дѣтяхъ своихъ и въ вечеръ на томъ самомъ скарбѣ спочиваетъ, бо ктожь ей той скарбъ отдастъ, если не достережетъ его! — Чи то любомудрія велика пространность? чи правничей штуки оборотность вльетъ въ серце и мысль дитяти тое, що мати по званію своему черезъ свое чуваніе, и повольное, осторожное выхованіе надастъ, которое потомъ ничо выгубити не потрафитъ, хотя чувство и мысль праву затьмити единымъ есть заданіемъ сожитія въ свѣтѣ. Дѣти честныи и правы

съ подъ надзора матери выпущенны на волнующее ся море свѣта суть славою и думою матери — суть красотою церкви и отечества, суть вѣкопамятна могила, досягающая Небесъ, на гробѣ матери. Той образъ короткій женщины по званію ей когожь представляетъ лучше якъ не исшедшую отъ насъ въ Христѣ сестру Елисавету?!

Отъ молодого вѣку Своего ажь но сивой главы, ажь до нынѣшняго печального обряда идучи за голосомъ Всевышняго отповѣла тая въ Христѣ сестра наша, тутъ предъ очима нашими сложена, красно и славно званію Своему — бо дѣти Свои на славу церкви, Отечества и общества выплекала — а хотя зѣница неразъ залила ся слезами, сердце стиснулося жалемъ, коли'сь видѣла дѣти Твои розсыпаны а самую себе яко волнами морскими занесенну на скалу отдалена отъ всего, що около Тебе жило — и въ томъ то разѣ яко християнска матерь — съ вытревалостію Русина въ нещастью и съ отданьемся на волю Всевышняго, жилась въ дѣтяхъ Твоихъ, потѣшалась себе и дни Свои солодила — ту чувствуючи материньскій жаль, роздирающій сердце надъ стратою дочки и сына Маркіяна, ту бальсамомъ потѣхи напоило ся сердце Твое, слышучи славу Єго въ стихахъ Єго, повтаряныхъ отъ задуманныхъ чувственныхъ Русиновъ — хоть самъ пошелъ подъ могилу — ту вѣсть о 3 сынахъ Твоихъ вѣрныхъ Монарху и полезныхъ отечеству и церквѣ вѣнчала Твою сѣдую главу, — ту слышучи о дочцѣ въ время мятежа вѣрной преданіямъ русскихъ отцевъ Своихъ, далекой отъ подхлѣбства свѣту, не цурающой ся первобытного строю и мовы своей Матери-Руси — ту видячи зятя своего нещадящого всѣхъ трудовъ для общества человѣческого, для просвѣщенія тѣхъ, которы своей опѣцѣ повѣрены маетъ, словомъ и дѣломъ, память себѣ творячи вѣчную въ Васъ Парохіяне Єго!

Тое все выпогаджало лице Твое и сродило въ Тебѣ бажаніе на на лонѣ Своихъ дѣтей спочивати! Болѣй отчино надъ утратою такой матери! болѣйте, кому мила память бисерей въ молодой Руси, бо одинъ съ нихъ идетъ подъ могилу! Правда, же никнешь мати съ помежи насъ, и мы самы смутны съ тугою на сердцю повернемъ и поглядати будемъ на тое мѣстце ложа Твоего, съ виткісь до насъ такъ солодко промовляла, но пока русскихъ дѣтей имя не загинетъ и Твое въ сердцю ихъ не загинетъ!

А теперь сестро-мати! прійми отъ насъ остатный долгъ, который отдаемъ Твоимъ останкамъ, и пращай намъ.

Позвольтежъ и менѣ Ей голосомъ по разъ остатный промовити. Дѣти мои, тѣшу ся, бо дни житія моего вѣнчаны Вами — тѣшуся, же на Вашемъ лонѣ спочивати буду — но притомъ прошу Васъ, даруйте, если моя слабость прикрости Вамъ сдѣлала — то остатная мнѣ услуга

отъ Васъ! Памятайте на мене, переходячи мимо моей могилы, уронѣтъ слезу на моемъ гробѣ! Жійте для добра общества якъ доселѣ, а поставите себѣ вѣкопамятну могилу въ сердцахъ русскихъ.

Благословю! жегнаю Васъ по разъ остатный и дякую за Вашъ трудъ. Не забудьте мое материньское благословеніе моимъ прочимъ сынамъ послати. Въ Вась дѣти жила'мь, Вами мои дни болѣзни моей солодила'мь, Васъ всѣхъ въ памяти живо маючи весело и спокойно мои дни окончала'мь. Вы невѣсты, сожительки мои пращайте мнѣ. Желаю Вамъ ровной потѣхи въ дѣтяхъ, яку я дознала'мь, а хотя чорны хмары судьбы навлекутъ мракъ на печальное сердце Ваше неразъ — потѣшайтеся Вашими дѣтьми, а сердце материньское дознаетъ роскошь велику.

Я отходжу съ свѣта того дѣти мои спокойна и съ тою надѣею, же радость мою помножите, коли по судьбѣ Всевышняго пріукрашены дѣлами посвященіяся для добра челевѣческого обачемся предъ трономъ Єго.

А теперь отдайте мя вѣчному упокоенію и спустѣтъ мя до гробу! — Тутъ мой гробъ! тутъ вселюся!

Русланові псальми.

Вже по видрукованю цїлого матеріялу впала менї в очи коротка Маркіянова записка зроблена олівцем, що містить низше наведені поученя; а що складом гадок вони похожі на „Русланові псальми“, [поміщені у Онишкевича, т. III, стр. 39 – 40] тому й я лишив за ними таку назву.

Не великато слава що ю від людей маєш.
Бо за славою свѣтовою ходит завсѣгда журба.
Хто за славою истинною и вѣчною розпадає-сь на свѣтову недбає.

Чоловѣк видит лице чоловѣче, а бог сердце чоловѣче.
Слава доброго чоловѣка, є свѣдоцтво доброго сумлѣня.
Май добре и чисте сумлѣнье, а завсѣгда веселий будешь.
Не чисте сумлѣнє завсѣгда непокоится и зжяхає-ся.
Мирненько спочивати будешь, коли сердце твоє не лає тя.
Не весели-ся, лиш при добрыім дѣлѣ.

Що ти Бог даў приймай з покорою (смирно) сли миле весели-ся величай дателя (дача) и дякуй, сли не миле, не нарѣкай не роспукай-ся, надѣся и моли-ся а злекшѣє лихо и мине.

Колись в чим провиниў и прогрѣшиў, бѹдь собѣ сам сѹдарем по правдѣ; а сли прийде кара (казнь) бѹдь терпеливим в покорѣ.

Колись в гараздѣ ждай смѹткѹ, колись в печали и жѹрбѣ надѣйся на радость.

Чого не знаєшь не стидай-ся ѹчити; невмѣти а хотѣти ся навчити, є честно, невмѣти а нехотѣти ся навчити то ганьба.

Miscellanea.

Помічні дні.

Причинки до історії панщини в Галичині в XIX в.

По прилученю Галичини до Австрії старав ся австрийський уряд упорядковати відносини між дідичами і підданими. Передовсім означено докладно сї обовязки, який мав сповняти підданий в хосен свого пана за ужитковане землї, яка була в його посїданю. Але тому що визначені в тиждні дні, в які мав підданий працювати для свого пана, не вистарчали на виконане всеї роботи на панських ланах, уставив австрийський уряд 1786 р. помічні дні за доплату на час сїнокосів і жнив. Та сей уряд знав аж надто добре безоглядність дідичів супротив підданих. Щоб охоронити селян від самоволї панів, наказав отже австрийський уряд своїм циркулярним властям, аби кождого року оголошували плату за помічні днї. Циркулярні власти уложивши цїни повідомляли консисториї, а сї деканів — з зазивом, щоб кождий сьвященник три неділї, або сьвята, оголошував в церкви народови, які цїни уставлено в дотичнїм роцї за помічні днї. Переглядаючи 1900 р. писану книгу, де записувано всякі розпорядженя духовної і сьвітської власти, — власність руської парохії в Кривчи над Сяном, порохницького деканата, знайшов я там низше поданий Okolnik порохницького декана, о. Ігната Давидовича, пароха в Радимнї. В сїй книзї були також вписані розпорядженя про цїни за помічні днї в рр. 1819, 1824, 1829, 1830 і 1831. Обіжник з 1817 р. подаю тут в цїлости, бо в нїм докладно говорить ся про помічні днї, пізнїйших не подаю в цїлій основі, а лише цїни в спільній табельцї. Цікаве явище що цїни в 1819 р. значно упали супротив 1817 р. Можливо, дідичі кривдували собі, що цїни за високі, що вони не могуть

обстати, і уряд зробив їм уступку, бо визначив два роки пізнїйше цїни значно менші. За те в р. 1831 підносять ся цїни за запряги.

Також додаю ще розпоряджене перемиської консисториї з 1827 про помічні днї в Самбірськім окрузї. Визначені там цїни низші, як були в 1824 і 1829 р. в Перемиськім. Яка притока сеї ріжницї в цїнах, годї сказати. Може через те, що в Перемиськім властителями сїл були дїдичі, в Самбірськім камера; а може і менша видатність землї в переважній части Самбірського округа обнижала цїну за роботу на поли.

№ 78. Okolnik. Na mocy naywyzszego dekretu nadworney kancellaryi de dato 22 marca r. b. Nayiasnieyszy Monarcha rozporządzic raczył, aby za dnie pomocne stosownie do okolnika ddto 9-a augusti 1786 dominiom gallicyiskim od pewney klassy poddanych w czasie siana kośby i zniwa robic się maiące, wynagrodzenie podług rzeczywistey czyli mieyscowey ceny płacone było; aby te mieyscowe ceny przez kazdy cyrkularny urząd z roku na rok albo dla całego cyrkułu, albo ieżeliby w okręgu iego znaczna roznica płacy za robocizny ukazywała się, dla roznych okolic cyrkułu wyiednać, postanowic w przynalezytym czasie przez kurendy do wiadomości podać, ze rekursu przeciwko przez cyrkuł wyznaczonym cenom mocy wstrzymuiącey (vim suspensoriam) nie maią.

To naywyzsze rozporządzenie stosownie do wys. guber. dekretu ddto 19 kwietnia 1817. № 16933 do powszechney wiadomośći z tem wyraznem dodatkiem podaie się, ze te ceny, ktore cyrkularny urząd do wynagrodzenia za dni pomocne czasownie postanowi, iedynie za dni pomocne przy siana kośbie i zniwie płacone bydz maią. Dominia zaś nie maią prawa za te same lub inne cene do innych robot pociągać, albo też tę klassę poddanych, ktorzy do robienia dni pomocnych podług okolnika ddto 9-a aagusti 1786 nie są obowiązani do odrobienia tychże pomimo podwyższoney ceny zarobkowey przeciwko ich woli przymuszać.

Gdy ta naywyzsza wola częscią w tem celu została oznaymioną, aby poddani mogli miec sprawiedliwie zapłacone wynagrodzenie ich pracy, a tem sposobem zapomozenie wyżywienia się, częscią zaś aby poddani do pracowitosci i czynnosci pociągnieni, a osobliwie krescencya iak nayspieszniey i bez uszkodzenia do stodoł zebraną była, przeto poddanym iak naysurowiey rozkazuie się te dnie pomocne z pilnoscią i usiłowaniem odrabiać, bo inaczey na żądanie dominiow kazde niedbalstwo surowo zgromione zostanie.

Na mocy tego naywyzszego rozporządzenia wysokie rządy kraiowe dekretem de dato 27 maja r. b. № 25302 na podanie tuteysze urzędowe następuiące ceny za dni pomocne na rok teraznieyszy postanowiły i wyznaczyły.

a) za ieden dzień pomocny przy siana kośbie, albo przy koszeniu zboza, to iest gdy poddany kosą robi . . . . 30 kr.

b) za ieden dzień pomocny przy zniwie zboza, gdzie też kobiety i wyrostki z sierpem wychodzą . . . . . $22^1/_2$ kr.

c) za ieden dzień pomocny z zaprzęgiem 2-ga bydła połtrzecia tey ceny, ktora dla zniwiarza iest wyznaczoną to iest . 56 kr.

d) za ieden dzień pomocny z zaprzęgiem 4-ga bydła, iezeli do tego tylko ieden człowiek używany połtora razy tey ceny, ktora za parobydłowy dzień iest wyznaczony to iest 1 fl. 24 kr.

Jezeli by przy takowym czworobydłowym dniu ciągłem dwoch ludzi było, podwoyna parobydlanego dnia należytość nalezy się 1 fl. 52 kr.

Ktorym to sposobem poddani płaceni bydż maią. Dominiom tedy i zwierzchnosciom mocno zalecono aby podług tego stosowali się, poddanym ninieysze rozporządzenie oznaymili, za dni pomocne wyznaczone ceny pracy płacili i od tego nie odstępowali. W. W. J. J. X. X. dusz starownikom zas okolnik ten z tem nakazem Przeswię. Urzędu Cyrkularnego Przemyskiego ddto 3. junii b. r. № 5598. J. W. konsystorza ddto 2 maii № 1107 przesyła się, aby kazdy rozporządzenie to w kazdey parochialney cerkwi ludowi na nabozenstwo zgromadzonemu przez trzy dni niedzielne lub swiąteczne publicznie pod surową odpowiedzialnoscią ogłaszał i z ogłoszenia takowego w kazdem razie wywieść się mógł. Z Radymna dnia 20. czerwca 1817. Jg. Dawidowicz Dziekan Pruchnicki.

З парохіяльної книги в Кривчи, до якої кождочасний парох вписовав всякі розпорядженя висших властий, переписав я ціни за помічні дні ще за рр. 1819, 1824, 1829, 1830, 1831. Сї ціни за всї наведені літа так виглядають:

	1817 р.	1819 р.	1824 р.	1829 р.	1830 р.	1831 р.
Косарь	30 кр.	16 кр.	18 кр.	20 кр.	22 кр.	24 кр.
Жнець	$22^1/_2$ кр.	12 кр.	12 кр.	14 кр.	15 кр.	18 кр.
Запряг з парою худоби і одним чоловіком	56 кр.	30 кр.	36 кр.	50 кр.	54 кр.	1 з. — кр.
Запряг з 4 худоби і одним чоловіком	1 зол. 24 кр.	30 кр.	50 кр.	1 з. 15 кр.	1 з. 20 кр.	1 з. 30 кр
Такий сам запряг і двоє людий . .	1 зол. 52 кр.	1 з. — кр.	1 з. 4 кр.	1 з. 40 кр.	1 з. 45 кр.	2 з. — кр.

Подібне розпорядженє в справі помічних днів в Самбірськім окрузї з 1827 р. подаю понизше:

№ 909. W cyrkule Samborskim, oznaczone w roku przeszłym za dnie pomocnicze w czasie sianożęcia i zniwa ceny, są takie na rok 1827 utrzymane, a to:

1. za ieden dzień roboczy z sierpem . . . . 10 kr.
2. za ieden dzień roboczy z kosą . . . . . 15 kr.
3. za ieden dwusprzężny pociążny . . . . 30 kr.
4. za ieden czworosprzęzny pociązny o iednym człowieku 40 kr.
5. za ieden czworosprzęzny pociązny o dwóch ludziach 1 fl. w walucie wiedenskiey.

Co dusz starownicy poddanym w moc wezwania c. k. krajowych rządow z dnia 1. czerwca r. b. do liczby 33350 zwykłym sposobem ogłosić maią. Przewielebny J. X. Dziekan takowe zarządzenie dusz starownikom dla uskutecznienia bez zwłoki przeszle. W Przemyslu dnia 13-o czerwca 1827, Jan Biskup, Sielecki.

Михайло Зубрицький.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1903. — Часописи українсько-руські.

Літературно-Науковий Вістник у сьому році закінчив шестий рік свого істнования. Був видаваний по тій самій проґрамі, що й давнійше. Наукова частина дещо біднійша була тепер, аніж попередніми роками, попри се одначе сей річник інтересний науковою частею що до ріжнородности і вартости. Богато цікавого було уміщено у Хроніці, як досі бувало. З кінцем року редакція розіслала „Покажчик" до всіх дотеперішніх томів, влучивши сюди і Хроніку та Бібліоґрафію. На жаль одначе сей Покажчик не дуже придатний, бо уложений не відповідно до матеріялу, а по заголовкам статей. До того й не повний він. Та пригляньмо ся останньому річникови.

Найповажнійшою працею наукового відділу була стаття О. Терлецького — „Галицько-руське письменство 1848—65 р.", друкована з посмертних паперів. З огляду, що се майже одинока праця з того обсягу, докладнійше обговоримо її в бібліоґрафії. Скажемо тільки, що вона служить продовженем „Літературних стремлінь Галицьких Русинів", друкованих у „Житю і Слові" (XXIII, XXIV). Друга з ряду стаття більшої вартости, то студія І. Франка про І. Гушалевича (XXIII, XXIV). Фіґура автора „Мир Вам братя" підпала тут такій самій аналізї, як давнійше Петрушевича й Наумовича, а з того показуєть ся, якою патольоґічною проявою єсть у Галичині москвофільство: в одних воно убиває природні дари ума, в иньших людей, цілком нікчемних, робить буцім то великих поетів і незабутніх діячів. Коли два иньші згадані патрони галицького москвофільства мали що найменьше якийсь природний талант, що з часом змарнував ся або скривив ся, то Гушалевич

належав до людей, що не знати чому виростають на великих людей, а не мають до того ніяких основ. Ціла його слава за житя, ну і по смерти — в некрольоґах, така сама штучна і неприродна, а навіть патольоґічна, як і само галицьке москвофільство... Автор змалював сього „великого поета“ зі всїх сторін. Він піддав основній критиці головні твори Г—а, що були його славою, головно „Мир Вам братя“, показуючи, яка безідейність, яка мертвота, а навіть безхарактерність випускала їх у сьвіт. Успіх деяких його творів пояснює автор тим, що „Гушалевич сим разом оказав ся рідною дитиною свого часу — не бурливого 1848 р., а гнилої доби попереднїх літ, виступивши серед бурі, оказав ся навіть віщуном, віднайшов у серці руського інтелїґента грубі поклади інерції, тупости та апатії, і відозвав ся до сих темних сил відповідним для їх смаку темним словом...“ Так само аналїзує автор иньші його твори з перших виступів — головно його вірш в честь ціс. Фердинанда. Иньші його лїричні пісні і пісеньки стали популярні тільки тому, що до них давнїйші наші композитори дорабляли гарні музичні арії — та й задля них сьпівають ся деякі ще до нинї. Вскорі по перших семінарських виступах був Гушалевич покликаний до ширшої публичної діяльности, брав участь у з'їзді руських „учених“, а 1849 р. почав видавати часопись „Новини“, цїлком пусту і безідейну, а пізнїйше „Пчелу“, цїлком не лїпшу — і на них зупиняєть ся автор довше, показуючи цїлу мізерію Гушалевича, як редактора й автора. Про полїтичну діяльність Гушалевича, як посла до гал. Сойму й австрійської Державної Ради, автор говорить дуже мало, за те знов докладнїйше розбирає його твори з пізнїйших часів, його чим раз більший упадок, ненависть до нової національної думки, та при тім безхарактерність, що проявила ся між иньшим у писанню похвальних рецензій самому собі до російських часописей.

Гарна статя п. Олександри Єфименко про національне роздвоєнє в творчости Гоголя (переклад) показує, в яких суперечностях жив сей письменник, родом і серцем чистий Українець, що до культурних, полїтичних і соціяльних поглядів — Росиянин, та злука довела його до повної психічної суперечности. До кінця житя він пристрастно любив Україну й українську мову, Московщину мало що не ненавидів, а разом із тим був горячим російським імперіялїстом. „Гоголь носив у глибинї душі дві правди, з яких одна укривалась на днї його артистично творчої психольоґії, оживленої національним елементом, друга володіла зверхньою поволокою його резонуючої душі. Тим способом сьвітогляд великого письменника був повний роздвоєня і тяжких суперечностей. Те роздвоєнє і суперечність були натуральним і психольоґічним впливом сеї обставини, що Гоголь відірвавсь від свого національного ґрунту для служби російській державі, але не позбувсь і не

міг позбутись виключности своїх національних симпатій. Він став ся вірним прибраним сином российського імперіялїзму, але не міг асімілюватись із российською нацією...“ (XXII).

У статї — „До характеристики семінарських часів Івана Котляревського“ подано за W. (Русская Мысль, X) спомини І. Мартинова, российського геленїста, що учив ся у тій самій школї разом із Котляревським, спомини з ріжного боку інтересні, незвістні для дотеперішнїх біоґрафів поета (XXIV). У статї п. з. „Про незабутнє“ дав ветеран нашого письменства д. Д. Мордовець цікаві спомини зі своєї знайомости з М. Драгомановом. Форма спогадів белетристична, але подекуди має документальну вартість, бо вплетені в оповіданнє деякі листи Д. З тих листів видно невідрадні матеріяльні обставини, серед яких опинив ся М. Д. на вигнанню, та між тим ревні заходи його коло збирання підмоги серед российських земляків на нову поступову пресу в Галичинї, якої моральним батьком був він до смерти. Частину одного листа сконфіскувала ц. к. прокураторія за критичний вислов про політичной стан Галичини (XXI, XXII). Автобіоґрафія П. Грабовського відслоняє страшенну картину житя сього талановитого письменника, що зійшов зі сьвіта передчасно завдяки полїтичним порядкам сучасної Росиї (XXII).

В некрольоґах подано згадки про П. Грабовського, Костя Горбаля (XXI), К. Устияновича (XXIII), — огляд письменської діяльности останнього писав В, артистично-малярської І. Труш; про Із. Воробкевича подав доволї докладну сильветку В. Гнатюк, означаючи при тому стійність його літературної спадщини (XXIV).

В Новинах нашої лїтератури бачимо оцінки: на нове українське оповіданнє М. Вовчка („Чортова пригода“) і при тому рецензент (д. Франко) піднимає на ново питаннє авторства „Народнїх оповідань“, схиляючи ся до признання його за Марією Марковичкою (XXXI); І. Личко обговорює оповіданнє нового письменника Винниченка п. з. „Сила і краса“, підчеркуючи гарні прикмети оповідання, авторови віщує будущину, але обережно, тож і поклав заголовок: Талан чи випадковість? (XXI); прихильний відзив про „Зорі“ М. Чернявского подає д. Франко (XXI); так само прихильну оцінку знайшла „Осінь“ Б. Лепкого у п. М. Грушевської, за що — дивоглядно — образив ся на сю оцінку автор і його приклонники (XXI).

В останнїх роках виступив письменник Семен Земляк, що пише оповідання з українського житя — по французьки. Д. Франко розбирає його оповіданнє Sous le knout, підчеркує місця, що сьвідчать про дійсний талант автора. Критик догадуєть ся що С. Земляк — то женщина польської народности (XXIII).

Понад те літературної критики у сьому році не було, хиба що дрібні замітки у „Хроніці“. Натомість редакція відчинила в сьому році нову рубрику: „Дискусії“. Зачалась вона голосами про статю д. Єфремова в Кіевскій Старині п. з. „Въ поискахъ новой красоты“. Забирали тут голос: І. Франко, В. Коцовський (XXI), І. Копач (XXII, XXIII) і К. Гриневичева (XXII). Як відомо д. Єфремов став на становищи, що в літературних творах повонні панувати виключно соціяльні теми, а всякі „настрої“ — то деґенерація. Д. Франко виступив проти так вузонького понятя артистичної творчости, признаючи добрими й нові напрями, аби тілько був справдішний талант. Безоглядну оборону т. зв. декадентизму підіймив д. Коцовський і п. Гриневичева, натомість д. Копач вибрав середину, хоч таки його симпатії по стороні т. зв. старої школи. Pro domo sua заговорив у тій самій справі ще д. Хоткевич, один із анатемізованих д. Єфремовом авторів (XXII). „Дискусії“ велись ще з одної притоки, а се з поводу статі д. Стешенка „Новѣйшая украинская поэзія“ (Научное Обозрѣніе, 1902). Забирали в ній голос: С. Єфремов двічи („Критика sui generis“, XXII і „Відповідь профана“, XXIV) і сам автор („З приводу уваг д. Єфремова“, т. XXIII). Полєміка, на жаль, не удержала ся у тоні поважної наукової дискісії — стала вкінці несмачна.

О. Макарушка подав огляд руських памяток у Кракові, а то з музею ґр. Чапского, кн. Чарторийских, в т. зв. „руській“ каплиці на Вавелю і теперішній гр. кат. церкві (XXI). Г. Хоткевич подав свій реферат про українських бандуристів та лірників, читаний на XII археол. з'їзді в Харкові. Ся частина, що обговорює історію народніх сьпіваків, могла-б бути і цілком пропущена; за те характеристика кількох бандуристів з Харківської, Полтавської та Чернигівської ґуберній інтересна. Зазначено тут забуваннє історичних пісень, а сьпіваннє передусім релігійних. Вкінці висказує автор остре слово догани рос. урядови за те, що переслідує бандуристів і лірників (XXI). У XXI т. поміщено статю про „Історичне товариство в Чернівцях“, що почало свою діяльність доволї голосно, за те тихо заснуло. Чи виконано що з широко закроєної проґрами — не чувати нічого. Наміреному з'їздови славянських фільольоґів у Петербурзї 1904 р. присьвячено дві статї, одну проф. Яґіча (в перекладі), другу д. В. Подано в них огляд підготовань і докладний плян праць з'їзду (XXIII). М. Вороний дав короткий нарис житя і творчости артиста-маляря С. Васильківського (XXII). Про малярські вистави у Москві писав П. Перекидько, зазначуючи українські сюжети і твори Українців: Столиці, Розвадовського, Крижицького, Ковалевського, Пимоненка, Маковського й ин. (XXII).

Реферат дра М. Кордуби про біблїю в осьвітленю найновійших вавилонських розкопів обертаєть ся коло голосного в останнїх роках питання, званого по нїмецьки Bibel und Babel-Frage. Автор зробив добре що познайомив про нього ширшу публику, але реферат має одну хибу: використана у ньому ледви десята частина відповідної лїтератури, а про голоси противні поглядам проф. Делїча (між ними і дуже поважні) таки не згадано нїчого (XXI). Сюди-ж належить перекладена статя Майснера про найдавнїйшу законодатну книгу на сьвітї — вавилонського короля Гаммурабі (XXI), і така-ж замітка про королївську біблїотеку у Нїппурі, віднайдену проф. Гільпрехтом (XXII).

В новинках історичної лїтератури подає др. І. Копач короткі згадки про виданнє: Der alte Orient, Е. Маєра Zur Theorie und Methodik der Geschichte, А. Гарнака Die Mission und Ausbreitung des Christentums, П. Кавера Palestra vitae (XXI), і про нові видання нїмецького біблїоґрафічного інстітута (XXII). З історично-лїтературних статей подано у перекладї: нарис Ґ. Брандеса про данську лїтературу по 1870 р. (XXI); словінська лїтература 1902 р. Ф. Віділа (XXII); М. Грушевський подав у 25 лїтню річницю смерти М. Некрасова огляд житя й письменської діяльности сього поета (XXI). М. П—к подав характеристику славного чеського полїтика Ф. Ріґера, що саме умер у тім роцї, звернувши головну увагу на становище його супроти Русинів на конституцийнім соймі 1848—9 р. (XXII). В перекладї подана статя проф. Яґіча про А. Н. Пипіна з нагоди його 50-лїтнього ювилею (XXII).

„Дещо про Закопане“ В Шухевича подає враження і помічення автора з сього клїматичного місця. Подано декілька дат із його історії, представлено загальними рисами теперішнїй стан, заакцентовано головно закопанську народну штуку. Автор признає, що артистичний талант Гуцулів без порівнаня більше розвитий та всесторонний, одначе анї дробину так не використаний для національної української штуки, як закопанські взори для польської. Статю прикрашає кілька малюнків (XXI). Д. Хв. Вовк дав дуже гарний опис подорожи з Парижа між Басків у Іспанії і побуту між ними. Як етноґраф та етнольоґ дав автор позір на всї характерні прикмети сього ориґінального народця в його приватнім і публичнім житю, та що крок виводить порівнання й паралелї з Україною. Жаль тільки, що при нагодї не познайомив автор читача з питаннєм про расове та язикове походженнє Басків (XXIV). Про вірменську народню музику писав К. Квітка (XXII).

Про відслоненнє памятника Котляревського в Полтаві писав В. на основі статей у щоденних часописях (XXIV). На питаннє

скілько в Петербурзї Українцїв відповідає Українець що число подане петербурською міською управою 1513 рішучо за мале і з'явило ся тільки наслїдком національної несьвідомости Українцїв та плутанина термінів: руський, великоруський, малоруський. Автор доводить, що число Українцїв треба піднести хоч до 11.000 душ (XXIII). У „Дрібних листах з України" висловляє д. Г. Хоткевич пессімістичні погляди про антінаціональну деморалїзацію деяких українських селян (XXI); проти того песімізму заявив ся д. Єфремов у статї п. з. „А може ще не все пропало?" де показує, що українські селяне дуже охочі до української книжки (XXII). Під педаґоґічним крутїйством розуміє д. Вільхівський змагання российських педаґоґів оправдати варварське недопущеннє української мови у народних школах. До тих крутїїв належать і родом Українцї, як прим. д. Лубенець, якого книжку автор саме розбирає (XXIII). Успішність боротьби Литовцїв проти русифікації заставляє д. С. Е. покликуватись на них, як на примір до наслїдування для нас, у статї п. з. „Наука нам" (XXII). „Картка з історії польсько-литовсько-українських відносин" М. В. дає добрий документ, як теперішня польська молодїж розуміє польсько-литовсько-українське братерство навіть на чужій швайцарській земли (XXII).

С. Петлюра писав про народню осьвіту в Росії. Числа показують страшенно низький степень народньої осьвіти в Росиї; спеціяльно про Україну автор не уміє нїчого сказати. А шкода! (XXI). В увагах про галицькі середні школи використав В. Гнатюк справозданнє ц. к. краєвої шкільної Ради про сї школи, даючи головний позір на подїл учеників по націям і вірам, клясифікацію і стан науки української мови (XXIV). Про реалїзм і гуманїзм у вихованню молодїжи заговорив др. І. Копач у статї п. з. „На старім шляху". Як показує заголовок, стоїть автор на становищи консерватистів, хоч не безоглядно. Свої замітки навязує до статї Педаґоґа у попереднім роцї Л. Н. В. п. з. „На новий шлях" (див. Записки т. LIII). Ся статя Педаґоґа у самій основі мало подобаєть ся авторови. Він рісікує навіть такий сьмілий погляд, буцїм то етика не знає дїйсної переміни, еволюції, що вона в основі все та сама, у всїх часах та у всїх народів. Очевидно, що з автором нема що на сьому місци спорити, хоч він ховаєть ся за Бокля. Етичні погляди підпадають таким самим правилам безнастанної переміни, як і усе на сьвітї. В кождому разї чоловік знайомий із Платоном та Арістотелем, наукою Будди і Христа, творами Спінозы, Ніцше, Толстого і ин. не повинен говорити про незмінність етичних поглядів.

З дальших заміток автора, дещо помотаних і зложених з самих майже виписок з голосів ріжних учених, виходить, що автор стоїть за

тим, аби вихованнє молодїжи опирало ся на історичних основах, а не математично-природних, але рівночасно допускає можливість перекладів з клясичної лїтератури, замісць оригіналів Тим загальним і детайльним поглядам можна би що крок поважно перечити й успішно збивати, та тут не місце до того, тим більше, що порушують вони дуже ріжнородні теми. Все таки зазначу одну-дві гадки про сей предмет, иньші, анїж має автор:

Поперше, автор, як і всї оборонцї клясичних мов у школах, думає, буцїм то ті арґументи, що їх можна навести в користь дотеперішнього виховання (бож дїйсно, деяких, хоч нечисленних, поважних арґументів тут не хибне), послужили заразом основними причинами, що люди як раз сї старинні язики вибрали на предмет виховання. Погляд цїлком хибний і дуже подібний до оборони крівавих поєдинків, що мовляв в основі їх лежить охорона чести, хоч ґенеза двобоїв не має нїчого спільного з понятєм чести. Тому то при подібних діскусіях треба радше говорити, що в давнину викликало потребу учити ся на старинних мовах, чи сї потреби й досї істнують, кілько користи і кілько шкоди ся система приносить. 2) Історична осьвіта і клясична осьвіта се ще не сінонїми, тож і мішати їх не годить ся. Так само пізнаннє артистичних прикмет лїтературних творів ще не пізнаннє розвою людського духа і людської творчости. 3) Про лїпшу прилатність старинної історії для педаґоґії від усякої иньшої — годї спорити, але й годї згодитись із автором, що старинна, грецька і римська культура жерело і початок нинїшньої европейської, а не одно з дуже пізних звен, та що „розвій суспільного житя людського типово закінчений“, і то навіть у „господарцї державній!“ Авторітет Бен Акіби ще не арґумент. 4) Домагаючись історичного виховання, як основи педаґоґії, і оцїняючи його висше від реалїстичного (на основі односторонних цитатів) забуває автор про одну ріжницю між обома напрямами: педаґоґічна вартість історії лежить виключно в руках учителя і може бути найбезстиднїйше надуживана, натомісць вартість т. зв. реальних наук лежить таки у самих них і учителеви дуже трудно фалшувати їх. Виходить отже, що оба напрями повинні йти до якогось часу цїлком рівнобіжно і рівномірно. Сеж прецїнь найпростїйший вихід, а не, як пропонує автор, одно товкти аж до переситу, а з другого дати тільки „елементи та найважнїйші товчки“. 5) Вкінцї автор мало розуміє, що цїль сучасного публично-державного виховання — не ідеал совершенного чоловіка, а тільки систематичне препарованнє людей для певних політичних і соціяльних цїлей. Така ґенеза новочасної школи і такою вона досї полишила ся. Стільки хотів я сказати про основні думки д. Копача, иньші полишаю на боцї, хоч про них можна би і ще більше сказати (XXI). До загальної педаґоґіки належить теж

питаннє, що його поставив М. П. у відділї „Дискусий“ про те, чи повинні ми просьвічати наші діти про полові справи (XXI). Згадаю ще, що про боротьбу з алькоголїзмом писав В. Лаврівський; єсть се реферат про антіалькоголїчний з'їзд у Відни 1901 р. (XXIII).

Природний відділ заступлений був доволї чисельно, хоч не дуже відповідний був добір. Про непастанну деґрадацію енерґії, конечну прояву і причину всякого руху і житя в природї писав на основі найновійших дослїдів Ю. Гірняк (XXI). Др. І. Луценко помістив статю про значіннє високої температури в хворобах і про те, чи треба її штучно понижати (XXII). С. Пятка подав історію продукції нафти в Бориславі (XXII). Нарис Ван т' Гофа п. з. „Розвій природничих наук у XIX в.“ подав у перкладї др. В. Левицький не звістно для кого: для спеціялїста воно дає за мало, для профана по формі мало зрозуміле (XXII); у його-ж перекладї подано статю І. Кайзера про теорію електронів (XXII) і Ферстера про сумнїви у стійність космоґонії Канта-Ляпляса (XXI).

С. Т.

Дїло за той рік подало декілька цїкавих фейлетонів, що тикають історії української лїтератури. І так з нагоди відслонення Котляревському памятника в Полтаві появила ся характеристика його творів в статї Ів. Стешенка, „О художницько-лїтературнім значінню творів Ів. Котляревського та о його заслугах“. Се промова виголошена в день відслонення памятника на сьвяточнім засїданню полтавської думи. Автор рисує стан української лїтератури перед виступом Котляревського. Під напором умов історичного житя XVIII в. національна українська лїтература того часу мусїла замовкнути і зівсїм загинути. Соціяльно-полїтичне житє України в часї виступу Котляревського дійшло до крайних границь занепаду; автономія знївечена, козацька старшина винародовляєть ся, саме козацтво прибите, селянство закріпощене, а все народне стало предметом погорди і посьміховиска. В II пол. XVIII в. суспільна й богословська драма паде; українська мова виперта з лїтератури; вона жиє тільки в невеличкім крузї комічних інтермедий та інтерлюдий, в народно-вертепній драмі, в орациях, любовних піснях, в віршах-сатирах та віршах-елеґіях, написаних на суспільні теми. Та все то було власністю тільки півосьвічених кругів, було в погордї, вважало ся нїчим в порівнанню з державною лїтературою. Саме в таких обставинах виступає Котляревський. Для нього було тільки два виходи, або піти по стежцї российського письменства, або зробити лїтературний подвиг, щоби підняти рідне письменство на ступінь художного. І він перший поважив ся на той другий крок Котляревський перейшов чисто демократичну школу виховання, виріс в народній атмосфері, був людиною

з поетичним талантом і придбав собі критичного чутя. З таким арсеналом вступив він в житє, стрінув ся тут зі згаданою альтернативою, і любов до народу пхнула його на дорогу рідного письменства. Автор переводить в декількох місцях анальоґічне порівнанне між „Енеїдою“ Котляревського і Осіпова і доходить до висліду, що Котляревський ширше розмальовує поодинокі картини, як Осіпов і ті образи і малюнки переняті в нього глубокими рисами народности. Під впливом ідей французької осьвіти, ідей вольтериянців, масонів і иньших представників розумового розвою людскости Котляревський стає сьвідомим, щиро-народним та заразом загально-людським поетом і відбив у „Енеїді“ псіхіку тодішнього Европейця або що найменше інтеліґента України. Ще більше сьвідомим своїх ідей виступає Котляревський в „Наталці Полтавці“ і „Москалю чарівнику“. Ідеал Котляревського одноголосний з кращими поривами XVIII в. і він то вводить його твори в пантеон творів всесьвітної літератури. Тим поєднав Котляревський народну творчість з вищими літературними формами і тим самим відсунув завісу перед рідним письменством і відкрив йому безкраїй простір всесьвітного розвою. З другої сторони він відкрив перед нами богацтво народного духа, визволив український народний дух з кайданів. Під впливом Котляревського виступає Гулак, Квітка, Шевченко на Україні, а Шашкевич і Вагилевич в Галичині. Заходами Котляревського сотворилось нове українське письменство з реальним напрямом, живим гумором і демократизмом. Таким чином став Котляревський літературним реформатором своєї вітчини, ввів її в круг культурних наций і через те заняв на Україні таке місце, як Данте в Італії, а Пушкін в Росиї Такий зміст відчита.

Коротку Історію церковного сьпіву й музики подає фейлєтон Н. Вахнянина, в справі потреби заснованя „Музичоого Інститута“ у Львові; він дає погляд і на історію церковного сьпіву в Галичині. З нагоди 35-ного ювелею діяльности М. Лисенка подало „Діло“ фейлєтон Домета п. з. Микола Лисенко яко русько-український композитор. Другу таку характеристику иньшого артиста на полї штуки — Ів. Труша подає Е. Турбацький п. з. Іван Труш.

Про фейлєтон Славянофільство в Росиї а росийське правительство, де обговорюють ся на основі урядових документів перші початки славянофільства в Росиї і ворожі відносини до нього росийського правительства не будемо ширше говорити, бо се тільки витяг з IX кн. журнала „Русская Старина“ з 1903 р. Так само фейлєтон Чи істнує український стиль? передрукований з „Кіевскої Старини“. Згадаю ще широкий реферат (продовжуваний 1904 р.): Польща на Руси за часів пановання Жигмонта III, написаний на основі книжки

В. Лозїньского Prawem i lewem, obyczaje na Rasi Czerwonej za panowania Zygmunta III (Львів 1903).

Др. Ів. Копач подав в тім річнику кілька фейлєтонів. В статї, Що таке культура? переводить за проф. Шурцем (Urgeschichte der Kultur 1900) найперш аналїз поодиноких сконстатованих фактів, що як небудь тикають культури, а далї синтетичним методом доходить до відповіди, що „культура є то спадщина працї минулих поколїнь, о скілько воно проявляєть ся в таланї, сьвідомости, працї і творах кождого сучасно живучого загалу людий“. Другий фейлєтон дра Ів. Копача: Досліди історичної давнини появив ся з нагоди видання моноґрафії звісного ориєнталїста Бецольда „Ninive und Babilon“ подає короткий огляд здобутків асіріольоґії. Третий фейлєтон того-ж автора Природа, наука і віра, має вповні загальний характер.

Як попереднїх років, так й тепер друкувало „Дїло“ критичні огляди нових лїтературних творів. І так д. Антін Крушельницький подав фейлєтон: Із найновійшої української поезиї, де розбирає нові збірки двох молодих поетів В. Пачовського і Б. Лепкого. Д. М. Лозинський в фейлєтонї: З лїтературних новин, подав рецензию на альманах „Зъ надъ хмаръ и долынъ“; він підносить те, що до альманаху ввійшли писання самих молодих письменників і в тім бачить заслугу альманаха. Нова повість Підеші: Восток і Запад викликала в тім річнику „Дїла“ дві рецензиї одна С. Яричевського п. з. Найновійша українська повість, і Далекого, З новости нашої лїтератури.

Згадаю ще декілька описів подорожи як д. Ст. Томашівського, Враженя з побуту на Українї, і М. К., Листи з дороги (з Штутґарту, Штрасбурґу, Парижа і Кольонії) та популярні статї з природних наук др. М. Коса: Щіплене вісни, Невражливість на хороби, та Ів. Раковського Правітчина живих сотворінь. Крім тих згадаю ще отї фейлєтони: Ружена Алємова: Новочасна женщина в народнїй суспільности; Кріста Невшімальова: Женщина яко мати, а її духова праця; Т. Масарик: Женщина а полїтика; Націоналїзм і шовінїзм. З белєтристики друковали ся переклади з письменників Чехова (Протекторки, Горе, Нахлїбники, Лихе дїло, Письменник, Чорний монах, На фірі, Дім з мезанїном), Ґоркого (Болєсь, Морська буря, Гордовитий письменник, Різдвяне оповіданє), Андреєва (Сьміх, Ангельчик, Мовчанка), Толстого (Про розумне вихованє дїтий), Турґенєва (Доволї), Потапенка (Баба вмішала ся), Кнута Гамсуна (Побідник, Відчит, На преригї), Золї Ґі де Мопассана й ин. З наших письменників згадаю Коцюбинського (На каменї), Яричевського, Ярошинську, дра Чайківського. Як лїтературний додаток виходило в 1903 р. дра А. Чайковського: Своїми силами, та Ів. Вазова: Під ярмом.

Руслан за той рік подав дещо більше статий наукового характеру, як за попередний. Найперш згадаю статю Б. Барвінського „Постулят шляхти галицької землї в справі здемольованя церкви“. Автор подає один документ з ґродських книг краєвого архіву — лист „маршалка лицарского кола“ гал. землї Роха Яблоновского з 1725 р., в якому той іменем шляхти гал. землї домагаєть ся від львівського епископа Атаназия Шептицького здемольовання новозбудованої церкви в селї Боднарові станисл. пов. бо та церква наче-б то поставлена in alieno bono. По критичному розборі приходить автор до вислїду, що не то було причиною жадання галицької шляхти, що церква побудована на „чужому добрі“ (сього епископ був би не зробив!), а була то інтриґа посесорів Боднарова оо. Францїшканів, що захопивши давнїйше старшу церкву в Боднарові в свої руки хотїли поволеньки перемінити село в латинську парохію, а тут нова руська церква стала-б на перешкодї їх плянам. Той сам автор подав ще сіґілльоґрафічну замітку „Дві печатки галицько-володимирських князїв з 1316 і 1335 р.“ Обговорює тут дві печатки гал.-володимирських князїв Андрія і Льва II та Юрия II з 1316 і 1335 р., на основі фотоґрафічних знимок тих печаток поміщених в розвідцї пок. проф. А. Левицького п. з. „Ruthenische Theilfürstenthümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387“ в видавництві Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“ з 1898 р. доходить до гадки, що печатка на грамотї з 1335 р. така сама як на грамотї з 1316 р. Третя статейка тогож автора „Краєвий архів актів ґродских і земских у Львові“ (Бернардинський) подає лїтературу про архів, короткий огляд його материялів та вказівки як читати акти. Д. С. Елюк подав пояснення до Шевченкового „Іржавця“ — прослїджує о скілько Шевченко відступає від історії (сьвідомо змінює дещо хронольоґію), говорить про лїтературні впливи в „Іржавци“ (автор не годить ся з гадкою дра Франка, про вплив Міцкевича на „Іржавця“ — Dr. Franko, Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze, Kraj 1885 — а признає вплив народній піснї) і ставить „Іржавця“ між найкращі твори Шевченка. П. з. Любезного „Галичанина“ нові „филологическія этимологическія и ортографическія изобрѣтенія“ читаємо статю д. Н., де він в звіснім своїм ніби гумористично- іронїчному тонї на основі староруських памяток і живої народної мови збиває вигадки москвофільської часописи „Галичанина“, що підняла на глум декілька язикових форм, яких уживає український нарід в Галичинї (нпр. мисьмо ходили, косити-му, я сьі купав) і виказує при тім незнаннє галицьких „етимольоґів“ в етимольоґічному писанню.

З нагоди 20 роковин смерти Володимира Барвінського появила ся в переднїй статї характеристика згаданого письменника, а крім того ще друга статя п. з. „З лїтературної спадщини Володимира Барвінського“.

Тут оповідаєть ся про замір Вол. Барвінського написати історичну драму, якої головним героєм мав бути Павло Полуботок. Одначе крім коротенького начерку пляну драми лишив Вол. Барвінський тільки короткі прозові уривки з дияльоґу між Меншиковим і Полуботком, а по другій стороні те саме віршом. Плян Вол. Барвінського послужив опісля Осипови Барв. до написання драми „Павло Полуботок". В тому самому числі є статя „З переписки Володимира Барвінського з Володимиром Навроцьким", де подані два листи; один В. Навроцького до В. Барвінського з 1879 — цікавий між иньшим як характеристика політичних поглядів Русинів при кінци 70 років (дораджуваннє австрийському правительству з огляду на российських Українців зрівнати в східній Галичині Русинів з Поляками, зрущити львівський університет або бодай черновецький, заснувати українську академію наук на взір загребської або краківської, звертати увагу на рух невдоволення на рос. Україні); другий лист В. Барв. до В. Навроцького як причинок до історії руської преси в Галичині.

Статя дра Я. Окуневського п. з. „Михайло Драгоманів" викликала довшу полєміку між д. Павликом в обороні Мих. Драгоманова і д. Ол. Барвінським проти нього (М. Павлик — М. Драгоманов „високий рівень" українства та „нова ера"; Ол. Барвінський — Високий рівень українства а нова ера — віфповідь М. Павликови).

Д. К. С. подає біоґрафію о. Олекси Бобикевича (вмер 1902 р.) і обговорює його громадську і літературну діяльність. Пок. Ол. Бобикевич звісний в останних часах своїм драматичним твором п. з. „Настоящі", де висьміваають ся заходи москвофілів ввести в Галичині в розговірку российську мову. З нагоди 35-літного ювилею композиторської діяльности М. Лисєнка подав д. Ол. Б. на основі збірника виданого в Київі в 1901 р. н. з. „Корифеи украиоской сцены" статю п. з. „М. Лисенко" і крім тої є ще друга статя „Діяльність М. Лисенка", де подана бібліоґрафія композиций Лисенка, його біоґрафія, діяльність і заслуги. Д. Б. Лепкий в статї „Василь Стефаник" аналізує твори того славного молодого письменника і порівнуючи його з Ґорким старає ся подати характеристику його літературної діяльности. Характеристика та вийшла окремою відбиткою. Вкінци згадаю ще недорічну критику д. Павла Штокалка на нову траґедию В. Пачовського п. з. „Сон української ночи", та критику на драму Гр. Цеглинського п. з. „Кара совісти", лінґвістичні і стилїстичні замітки на книжку М. Охнича „Туберкульоза у людий і зьвірят", також відчит проф. Ю. Костецького „Сьв. Отець Лев XIII".

Дальше друкувала ся історично-етноґрафічна розвідка К. Устияновича „Кавказ", що вийшла також окремою книжкою, та доповненнє

д. Озірного до статї д. Пігуляка з попередного року п. „Положенє Русинів на Буковинї“.

З белєтристики зазначу писання Б. Лепкого, Марка Мурави, Я. Окуневського, Д. Угнівця, Олекси Бобикевича, Ф. Кока, Я. Гординського і ин. Окремо згадаю ще довші статї дра Ів. Копача „Родинне житє“ (гадки проф. Фр. Паульзена — вийшла окремою книжкою) і „Социялїзм, етика і полїтика“, полєміка з статею М. Ганкевича в „Молодій Українї“ 1902, XII і 1903 I п. з. „Етика і полїтика“ з нагоди появи перекладу дра Ів. Копача книжки проф. Паулязена „Партийна полїтика і мораль“; В. Вересаєва „Записки лїкаря“ (вийшла окремою книжкою в „Укр.-р. видавн. Спілцї, I серия). Далї друкували ся переклади В. Щурата „Поезия XIX віку“ (румунські і італїйські поети), що вийшла також окремою книжкою.

В **Буковинї** згадаю тільки статю О. П. п. з. Із словяньскої старини, де автор переказує хід гадок з пятьох популярно-наукових курсів проф. Ст. Смаль Стоцького, урядженних „Історичним Твариством“ в Чернівцях. Тут говорить ся про еволюцию людських мов, про подїл їх на ґрупи, а вкінци специяльно про словянську ґрупу — прелеґент ішов, як видно, за теориєю Шмідта. Крім того є ще педаґоґічний реферат О. Безпалка п. з. Наука і народна просьвіта, та І. Карбулицького п. з. Чому зістали ся Русини по задї культури? (статя та вийшла окремою брошурою). Згадаю ще „Малий фейлєтон“, де друкувала ся довша статя п. з. Спілковий рух в Росиї. Автор виказує, що починаючи від XI в. аж до сього часу спілкові орґанїзациї в Росиї не перестають істнувати і оповідає про спілковий рух в новійших і найновійших часах.

Белєтристицї присьвятила Буковина майже всї свої фейлєтони. Тут згадаю переклади з А. Чехова (Токар Петров, Спати хочеть ся, У предводительки, Ну, публика! Пересолив, Переполох, Альбом, Приданє, З огню в полуміня, Злоумисник, Шутка, То була она, Письменник, На кладовищу, Криве зеркало — в останних роках у нас прямо зайшла мода перекладати Чехова), Конопнїцкої, Мультатулї і ин. З наших „пробували щастя“ С. Канюк, І. Карбулицький, Юлїв, Весоловський і богато менше знаних.

Молода Україна часопись української молодїжи вийшла в 1903 р. тільки за сїчень і то вкупі з грудневим випуском з 1902 р., що був й обговорений при оглядї часописий за 1902 р. (Записки т. LIII). Від сїчня вже перестала зовсїм виходити.

Учитель, орґан руського педаґоґічного товариства й того року не подав нї одної розвідки більш наукового характеру, а тільки переклади та передруки. Ориґінальні статї присьвячені тільки практичній педаґоґії. Згадаю хиба переклад статї А. Найфельда „Дещо про сред-

ства образованя в Росиї" та кілька популярно-математичних та природничих розвідок В. Левицького. Замітна критика проф. В. Білецького на „Учебник ґеоґрафії для II і III кл. шкіл середних, написав др. О. Калитовский, Львів 1900". Виказавши цілий ряд помилок і неконсеквенций проф. Білецький каже, що не знає другого приміру, не беручи під увагу „славного" перекладу „Істориї середних віків" В. Закшевского Ол. Барвінського, де б річеве і язикове оброблениє було таке лихе, як в „ґеоґрафії" дра Калитовського. Крім того подано ще декілька рецензий на нові німецькі педаґоґічні книжки. Взагалї зміст цілого річника сухий і коли-б так дальше було пішло, то безперечно педаґоґ. Товариство було би мусїло застановити видаваннє свого орґану. Але від 1904 р. видаваннє „Учителя" переняв в свої руки осібний комітет, і можна надїти ся, що вартість часописи піднесе ся.

Так само як „Молодої України" вийшов в 1903 р. тільки один випуск тримісячника „**Богословскій Вѣстникъ**", вже під зміненою редакциєю о. Ф. Щепковича. Се відбило на чистоті мови, яка в порівнаню до попередного річника поступила богато наперед, — невважаючи на одну статю, що дещо псує гармонїю (Священнослужитель а народне воспитаниє — на ній видко поправки самої редакциї). На першім місци згадаю продовженнє широкої історичної розвідки о. І. Рудовича п з. „Епископы Шептицкі", що одначе ще непокінчена. По скінченню буде обговорена окремо. Крім того згадаю ще широку полємічну розвідку о. Т. Лежигубского п. з. „Боже обявлениє и Вавилоньскі розкопы" з нагоди голосного відчиту проф. ассириольоґії на берлинському унїверситеті Фр. Деліча п. з. „Babel und Bibel", а властиво замітки про те в „Літер.-Наук. Вістнику" і студентській часописи „Іскра". Для характеристики учености автора скажу, що він a priori каже зі всею рішучістю, що між сьв. Письмом а „дійсними" науковими дослїдами „не може" бути незгоди, бо наука, наколи вона тільки не зійшла з „правдивої" дороги, „не може" перечити божому обявлїнню, яке містить ся в книгах сьв. Письма. Відтак насваривши на 54 ст. на проф. Деліча доходить знов до свойого заложення, що за біблїєю стоїть правда, біблія подає саму правду.

В окремому відділї заповіла редакция, що буде подавати огляд дїяльности українсько-руських товариств в Галичині і в першому випуску є вже такий огляд дїяльности педаґоґічного товариства п. з. „Нашî просвѣтнî Товариства". *І. Кр.*

З юбілейної літератури про Мик. Гоголя.

(Докінченнє.)

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборникъ изд. Истор. обществомъ Нестора Лѣтописца, 1902.

1852–1902. Гоголевскій Сборникъ, изданный состоящей при Истор.-филол. Институтѣ кн. Безбородко Гоголевской коммиссіей подъ редакціею проф. Сперанскаго, 1902.

Гоголевскій сборникъ, изданіе русскаго библіологическаго Общества, 1902.

Проф. Д. Овсянико-Куликовскій — Н. В. Гоголь, 1903.

Н. В. Гоголь — рѣчи, посвященные его памяти въ публичномъ соединенномъ собраніи отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ и историко-филологическаго факультета Импер. СПетерб. университета, 21 февраля 1902.

В. Н. Мочульскій — Малороссійскія и петербургскія повѣсти Н. В. Гоголя, 1902.

Національная двойственность въ творчествѣ Гоголя, очеркъ Александры Ефименко (Вѣстникъ Европы, 1902 г., VII)

и Мандельштаммъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля, Гельсингфорсъ 1902.

Ми спинили ся на статї Марковського.

Застановляючись над причиною нерозвязання завдання Мертвих душ, д. Марковський заявляє, що „сгубило Гоголя отсутствіе широкаго образованія“ (стр. 225). Се, на мою думку, пересада. Що Гоголь не мав широкої осьвіти, се факт; але, що не в нїй вага, — се менї видаєть ся безперечним. В якому значінню „згубив“ себе Гоголь? Звичайно в тому, що замісць обективного малювання типів, як було в І-му томі М. Д., він вдяв ся до тенденції, моралїзації і т. и. і тим самим попсував цінність своїх творів. Але коли так розуміти Гоголеву „згубу“, то „широка осьвіта“ не при чім, а вся вага містить ся в моральній тенденції Гоголя... Але чи винен був Гоголь у тім? О скільки ми бачили, зріст сеї тенденції ішов паралельно з розвоєм нервової

хороби Гоголя і взагалї недугування всеї його істоти... Чим більше хорів Гоголь, тим більш розцьвітали в його души думки про значіннє письменника, про надзвичайну вагу свого хисту, про потребу сказати людям якесь нове слово, нову науку і т. и. І такий настрій Гоголя ріс у нього з необорною силою... Чи міг же його зупинити Гоголь або широка осьвіта? Нї в якому разї! Моралїзуваннє стало метою життя Гоголя, до якої „широка осьвіта" Гоголя, коли-б вона була, сталась би тільки новою прислужницею... Отже, не брак її знищив Гоголя... Та й що значить „сгубило Гоголя?" Як навіть можна говорити, що щось Гоголя „сгубило"? Коли тут розуміти фізичну згубу, то хоч остання й була, але, звичайно, не від браку „широкої осьвіти"; коли-ж тій згубі дати духове об'ясненнє, то я не розумію, про що говорить д. Марковський? Чи він жалує про Гоголя, як про втраченого фільософа-моралїста, чи митця письменника? Коли перше, то жалї даремні: ніхто не знає і не рахує ся з Гоголем яко з фільозофом, і коли-б останнїй був тільки невдатним моралїстом, при тім людиною з великим талантом, то було-б чого жалкувати, бо сей талант був би загублений. Одначе в Гоголю ми маємо дїло не тільки з невдатним моралїстом, — перед нами великий митець слова, висоти якого не можна збити нїякими силами... Одні „Мертві души", навіть при їх моралїзациї, гідні цати їх авторови несмертельність; а всї-ж иньші твори Гоголя? Їх надто досить на те, щоб величезне позитивне значіннє Гоголя признати без суперечок! Через те то дивним незрозуміннєм його звучать кінцеві слова д. Марковського, що маючи широку осьвіту, Гоголь „исполнилъ бы хоть отчасти ту высокую задачу, которую ему подсказалъ его великій талантъ (стр. 226). Се „хоть отчасти" особливо куріозно. Значить, д. Марковський думає, що того „завдання" Гоголь не виконав... Якого завдання, — автор статті не каже, але й годі казати: в чому-б не обвинувачувати Гоголя, він одначе прекрасно виконав головне завданнє митця-письменника. В артистичних образах він намалював тогочасну Росию; яскравістю тих образів він вразив сучасну йому суспільність і положив міцний фундамент будущому визволенню Росиї. Виконати таку місию, — значить зробити дуже багато... І Гоголь для Росиї справдї зробив багато... Коли-б він був фільософом, то зробив би ще більше... Але наука в своїм виводах і оцінках не основує ся на сих „коли-б", — отже й тим, що зробив Гоголь, вона мусить вдовольнятись аж надто!

Досить цїкава стаття проф. Малїніна „Н. В. Гоголь, какъ эпическій писатель", де автор хоче виказати прикмети Гоголя, яко епіка. Наперед дає він уваги про лїтературні впливи на Гоголя, але ставить питання вузько: вказує лише на Жуковського та Пушкіна. В такім разї, краще питання про впливи не треба було зачіпати зовсім. Перейшовши до

огляду епічних рис творчости Гоголя, д. Малїнїн каже насамперед, що „Гоголь — художник пластикъ“, що він „беретъ свой типъ уже сложившимся“ (стр. 233). Друга риса — се „объективность его творчества“, в звязку з якою стоїть також „реалїзм“.

Але в сїм пунктї твердження д. Малїнїна треба дуже обмежити... Перш за все в питанню про „обективність“ Гоголя. Правда, може на половину така риса повинна бути зарахована за творами Гоголя, але тільки на половину; коли ми пригадаємо лише другий том „М. Д.“ з його тенденційними фіґурами, то ми зразу признаємо, що обективність не була занадто типовою рисою творчости Гоголя, і в усякому разї про неї може бути мова лише в певнім періодї творчости Гоголя. Теж саме і з реалїзмом. Про який нпр. реалїзм можливо говорити в „Вечерах на хуторі“, коли сам д. Малїнїн знаходить в них романтизм! Таким чином обидві надані Гоголю риси треба вживати з обмеженнєм, хоча більш хронольоґічним, а не псіхольоґічним, — бо коли не обективіст, то в усякому разї реалїст в своїх творах Гоголь був великий.

Ще з більшим обмеженнєм повинні ми прийняти думку про „националисмъ“ поезиї Гоголя, який містить ся в „бытовыхъ особенностяхъ русскаго племени“ (стр. 236). В сїм твердженню д. Малїнїна, згадуючи особливо думку д. Петрова, чути безперечний фальш... Не вже-ж, справдї, націоналїзм „Вечерів“ або „Тараса Бульби“, подібний до націоналїзма в Петербургських повістях, Ревізорі і т. п.? Я думаю, що нема жадної подібности, бо в „Вечерах“, як каже й д. Петров, відбив ся „малороссійскій племенной элементъ“, тодї як в типах, взятих на „сѣверѣ“, очевидно, мусить бути якийсь иньший. Одно слово, плутати в терміні „русскій“ ріжні етнольоґічні понятя зовсїм не личить обективному вченому! З иньших рис творчости Гоголя д. Малїнїн наводить гумор, хоча він жадним чином не може служити ознакою епічности. Але вже поговоримо про гумор... Він має у Гоголя „примиряющее значеніе“ (стр. 237) і носить в собі „нравственное страданіе“ (стр. 238); все се прекрасно, але чим-же він відмінний від усякого другого гумору — д. Малїнїн сього не виясняє... В усякому разї для означення Гоголевого гумору мало вказати на ті скриті мотиви, що ним керують. Заслугою Гоголя вважає д. Малїнїн мальованнє „бытовыхъ явленій народной жизни“, і се, звичайно, вірно, хоча, на жаль, автор не згадує, що ті „бытовыя явленія“ малювали ся досить невірно. Такий елемент єсть в „українських“ повістях Гоголя, де видна його „горячая любовь къ своей ближайшей родинѣ“ (стр. 209). Останнїй вираз досить цікавий: що се таке за „ближайшая родина?“ Не вже у людини може бути ще й друга, „дальнѣйшая“? Далї д. Малїнїн ставить питаннє, що нового дав Гоголь для

российського письменства і відповідає вказаннем на нову, змальовану ним сферу: „традиціонная чиновничья и помѣщичья Русь“. Се вказанне, звичайно, справедливе, а зразком такого писання д. Малїнїн вважає „Шинель“. Звертаючись далї до М. Д., д. Малїнїн підкреслює, що „задача произведенія — вызвать благодѣтельный переворотъ въ русскомъ обществѣ“ і хоче виясните, „достигъ ли великій поэтъ хотя отчасти той великой задачи?“ (стр. 251). На се питаннє він відповів позитивно, не так, як д. Марковський, і зовсїм справедливо. На гадку д. Малїнїна, Гоголь зробив на сучасну йому суспільність дуже великий вплив. Ще більше дав він для дальшої лїтератури: він зміцнив у нїй „реализмъ и народность“, — дві річи дуже важні для российського письменства. По сїм д. Малїнїн вказує на вплив Гоголя що-до ріжних письменників і кінчає статтю лїричним покликом до Гоголя. Стаття його, повторюєм, досить цікава, хоча в нїй конче треба зробити зазначені нами обмеження, без яких ріжні твердження автора досить незрозумілі.

Нїби доповненнєм д. Малїнїна являєть ся стаття д. Бокадорова „Комедія Гоголя“, що трактує про сьміх та гумор його. Розглядаючи ті комедиї, д. Б. знаходить в них багато всякого сьміху: є там „безобидный“ сьміх, забавний, сьміх „повный злобы и презрѣнія“, іронїя, шкільний гумор, навіть сарказм... Але щось занадто вже знаходить ся у Гоголя сьміху, тодї як один лише рід сьміху є для нього типовим — і д. Б. почуває нарештї потребу обмежити і виясните істоту Гоголевого гумору. До сього він іде індуктивним шляхом: аналїзує якість сьміху ріжних всесьвітних письменників — Сервантеса, Молієра, Свіфта і Вольтера.. Але, на жаль, бере невірну ноту: замісць виясняти риси самого сьміху, як такого, він вказує на ріжні теми, для яких служив той сьміх... По гадцї д. Б. „преобладающей темой насмѣшки Гоголя была глупость забитаго человѣка и лукавая его совѣсть“ (стр. 264), а також „лукавая совѣсть недалекаго человѣка“, чим Гоголь і відзначав ся від „западныхъ представителей смѣха“ (стр. 265). Не можу вважати таку характеристику тем Гоголя справедливою, — вона занадто загальна і під її понятте мусить підійти всякий предмет, що підлягає висьміванню. Та й взагалї ріжниця тем річ більш-меньше припадкова. Друге дїло, коли автор переходить до описання „самаго способа осмѣянія у Гоголя“ (стр. 205), тут ми вже ближче прямуємо до мети. Задачею Гоголя було „вызвать смѣхомъ презрѣніе и ужасъ передъ порокомъ“, значить „смѣхъ Гоголя добръ и въ то-же время честенъ“ (стр. 266). „Авторъ называетъ свой смѣхъ также благороднымъ“.

Але й тут ще нема означення істоти Гоголевого сьміху, а є лише формальні його дефініциї. Підемо далї. З сьміхом у Гоголя „соединяются слѣдующіе два вида слезъ: слезы передъ созданіемъ комедіи

и слезы послѣ ея созданія“ (стр. 267). Сльози перед сотвореннєм комедиї, від людського горя, д. Б. власне і вважає „незримыми“, наддаючи також „фігуральне“ значіннє і всьому виразу „смѣхъ сквозь слезы“ (стр. 268). Сьміх по комедиї викликаєть ся зближеннєм до ідеала, почуваннєм сил „для борьбы съ пороками и недостатками жизни“ (стр. 269). Такий Гоголевий сьміх він уважає за „исключительный“... Але і вище і низче сього твердження ми дізнаємо ся, що Гоголь з одного боку належав до школи Ґете, а з другого — мав однакові естетичні погляди з Арістотелем і Лєсінґом. В чому-ж тоді виключність Гоголевого сьміху і в чому взагалї його істота? На сї питання ми знов не знаходимо у автора статті жадної раціональної відповіди. По означених вище пробах такої відповіди д. Б. зовсїм уже ухиляєть ся на бік, а власне — він виясняє місце сьміха в комедиї Гоголя і його значіннє. „Генію Гоголя принадлежитъ честь совершеннаго уничтоженія стараго предразсудка о необходимости въ комедіи положительныхъ героевъ торжества добродѣтели“ (стр. 272), — так ствердкує д. Бокадоров, хоча, власне кажучи, таку ролю треба приписати Грибоєдову.

Висловившись так про комедиї Гоголя, д. Бокадоров вдаєть ся до схарактеризовання ріжних псіхольоґічних моментів або рис тих комедій, а також їх типів. „Ревізора“ він зве комедією помилок, „Женитьбу“ — комедією побутовою, „Игроків“ — комедією боротьби і т. д. Вкінцї автор сумує все сказане і проголошує, що Гоголь своєю комедією зробив велику вкладку в скарбницю письменства. Я власне нїчого не маю проти такого виводу, але мушу сказати, що він зовсїм не виходить з викладу д. Бокадорова, взагалї зовсїм не звязаного льоґічно, так що в нїм переплутують ся найріжнїйші річи і врештї лишаєть ся неясним, чи автор статтї мав на увазї розглянути деякі формальні питання про творчість Гоголя, чи показати височу зміста комедій Гоголя на тлї тогочасного письменства. На мою думку, нї те нї друге автором не осягаєть ся. Міркування його про формальні питання — про гумор, сьміх і т. и. Гоголя не доходять до докладної дефініциї і через те не розвязують ся; вивод же про той глибокий зміст комедій, що виливаєть ся в виразах: „Лучшаго идеала русской литературы, идеала совѣсти (?)“, і т. д., нїчим у автора не зміцняєть ся. Через те зовсїм дивними здають ся нам остаточні слова про Гоголя, нїби він — правды алчущее стадо къ ея источнику ведетъ.

Звідки такий вивод? Питання про Гоголеву „правду“ таке спірне, щоб не сказати більше, що поводити ся з такими реченнями, як вищесказане, треба вельми обережно. В усякому разї вислови д. Б. про ті чи иньші риси творчости Гоголя дають тільки материял до докладного вияснення справи, а саме воно ще лишаєть ся на потім!

Але яка-б не була незакінчена стаття д. Бокадорова, вона в усяком разї далеко вища від статтї А. Лободи під заголовком „Комедіи Н. В. Гоголя въ связи съ развитіемъ русской комедіи и другими его произведеніями“; вища вона через те, що хоч дає пробу якось осьвітити формальні аксесуари комедій Гоголя. В статтї д. Лободи нема нїчого сього; в нїй бачимо один елементарний виклад давно звісних річей із шкільної історії лїтератури, і нїчого більше. При елементарности матеріалів і при схожости части предмету студий і навіть схожости в обрібцї з статєю д. Бокадорова, маленька розвідка д. Лободи видаєть ся менї зовсїм непотрібною. Кілька прикладів можуть, здаєть ся, вистати на доказ сього... Д. Лобода зазначує в сьміху Гоголя „любовь къ человѣку“ (стр. 293) і те-ж саме знайдемо ми у д. Бокадорова; у Гоголя „отъ резонерства не осталось и слѣда“, каже д. Лобода, і сю азбучну істину знайдете ви й у д. Бокадорова; также знайдете ви і характеристику різних Гоголевих типів з комедий, — а поза тим у д. Лободи більш нема нїчого... Одно слово, стаття д. Лободи для осьвітлення творчости Гоголя не дає нїчого нового!

Досить цїкава натомість статя д. Павлуцкого „Гоголь объ искусствѣ“, де автор резюмує погляди Гоголя на штуку і підводить їх під теоретичні напрями тогочасної естетики. По словам д. Павлуцкого, Гоголь належав до ґрупи естетиків-еклєктиків, але віднзначав ся нераз і такими міркуваннями, що могли вражати своєю новітністю та ориґінальністю... Характеристику відповідних думок Гоголя автор статї розглядає вкупі з оглядом ріжних естетичних течій і конкретних фактів штуки. В статях Гоголя про штуку, уміщених в „Арабесках“, ми знаходимо перш за все культурно-історичний погляд на штуку: антична штука — се прояв сили, середновічна — культ моральної краси і особливий прояв його — ґотічна архітектура; арабська — образ роскошів житя і т. д. В своїх думках Гоголь був „подъ сильнымъ вліяніемъ нѣмецкихъ эстетиковъ - романтиковъ“, що й відбиваєть ся напр. на спільному з ними порівнанню ґотіки з лїсом й ин. У них же запозичив Гоголь „пикантный мистицизмъ“ і „художественную набожность“ (стр. 314). Инакше ставив ся Гоголь до репрезентантів академічного малярства. З приводу славної картини Брюлова він пише свої уваги, де надає йому суте розуміннє завдань штуки... Твердженнє, як звісно, хибне, бо в картину Брюлова „вторгся совершенно чуждый ей (живописи) элементъ — пластичность“ (стр. 318). В картинї Брюлова видко також вплив романтизма в формі „пристрастія къ идеѣ гибели и уничтоженія“. Хвалючи всю картину Брюлова, Гоголь тим самим виставляв себе прихильником еклєктизма, який так типічно скупчив ся в малюванні Брюлова. Академічний вплив на Гоголя д. Павлуцкий при-

писує зовсім вірно культу Італії, до штуки якої Гоголь накликав кожнього адепта малярства. Під тимже впливом Гоголь проповідував, що артист мусить при малюванню „отрѣшиться отъ окружающаго міра“ (стр. 326) і студіювати побожно античну і італіянську академічну живопись. Але Гоголь не дав себе поглинути „мрачной трясиной мертваго псевдоклассицизма“, що й видко з його уваг про звісного российського маляря Іванова. Стихія реалізма мусіла вплинути і на погляди Гоголя що до малярства і внести в них погожу течію житя. Не зважаючи на вимагання від штуки копіювання античних тем, Гоголь починає уже бажати від Іванова „животворящаго вдохновенія первой мысли“ (стр. 327) і нарешті дивить ся на „художественное творчество“, як на „дѣло сердца“ (стр. 329) — думка вповні розвинена романтиками і прийнята в новітній естетиці (стр. 330). На иньшому місці, Гоголь „виступилъ могучимъ и энтузіастическимъ провозвѣстникомъ огромнаго значенія Иванова“ і виправдуючи потім повільність його роботи, казав, що для роботи артист потребує дуже багато передумати і перечути серцем, що, звичайно, потрібує багато й часу (стр. 331). Роблючи свої справедливі уваги про талант Іванова, Гоголь тим самим вказував шлях своїм наступникам-критикам, які не так ще швидко оцінили значіннє того маляря. Але якби не дивив ся Гоголь на ті, чи иньші прояви штуки, важно одкреслити лише те, що у всіх своїх поглядах він не відріжняв ся від західних естетиків і вказаннє сього належить д. Павлуцкому.

Зовсім иньшу мету має статя д. Завитневича під заголовком „Религіозно-нравственное состояніе Н. В. Гоголя въ послѣдніе годы его жизни“. Д. Завитневич хоче ніби задоволити бажаннє д. Шенрока — розглянути фільософічно-богословський настрій Гоголя в останні роки його життя. Він зразу заявляє, що богословські погляди Гоголя не йшли далї катихизиса і через те не дають жадної трудности. По сїм вказує на ті чи иньші ознаки релїґійности Гоголя в звязку з впливом її на моральний його настрій. Д. Завитневич знаходить в Гоголї „безусловную вѣру въ премудрость и благость Божію“ (стр. 341), що примушувала його терпеливо зносити найтяжші муки. Через віру в „близость къ себѣ Бога“ Гоголь міг дізнавати „небесныя и сладкія минуты“ (стр. 342). З таких причин і страждання стали для Гоголя законом духового життя людини і Гоголь знаходить тільки один спосіб для його полегшування — молитву. Заговоривши про причину страждань і спинившись па деяких поглядах на останні, д. Завитневич проголошує, що така їх причина, як „общая грѣховность“, дає змогу зрозуміти, через що безпричинні страждання можуть бути погоджені з „христіанскимъ понятіемъ о Богѣ, какъ источникѣ любви и милосердія“. З приводу сього мушу завважити, що і сам д. Завитневич не виходить дальше меж ка-

техізіса, коли складне питанне страждання, а тим паче безпричинного, розвязує вищенаведенним способом.

Заговоривши про молитву Гоголя, д. Завитневич вказує на її особливости. В молитві Гоголя грало, напр. ролю місце, — що уже, здаєть ся менї, йде проти катихізису. В молитві Гоголя його „я“ займає визначне місце, але се д. Завитневич толкує тим, що Гоголь вважає себе за всеросийський скарб... Молитва Гоголя заснована також на любови його до ближнього, що служить крітерієм для моралї християнина... Така любовь викликає, по словам д. Завитневича, „внутренній самоанализъ“ (стр. 355), і сей факт дає змогу авторови зайти в душу Гоголя і пояснити деякі його риси, і перш за все його „скрытность“. Правда, се вже несподїваний скік від катехізіса до реального життя, але все таки підемо за автором. „Скрытность“ Гоголя д. Завитневич толкує так: він гадає, що Гоголь, наслїдком своєї тонкої орґанїзациї, завжди був заглиблений у артистичних образах та мріях, від яких йому важко було відриватись; коли-ж він відривав ся, то зміна псіхічного становища відбивалась тяжко і на йому і на його знайомих. Друга риса, що наводила на думку про „скрытность“ Гоголя, се нелюбов Гоголя до всього, що мало „выставочный характеръ“ (стр. 370). Ся друга характеристика Гоголя, припустім, правдоподібна, але що-до першої, то нас бере великий сумнів... Адже-ж постійне пробуванне в сьвітї артистичних образів — річ просто неможлива... Звісно, виправдуванне великого письменника справа гарна, — але не такими-ж шляхами. На мою думку, Гоголь справдї, був „скрытный“, або близький до того: його моральні муки, що віддаляли його від других, примушували його замкнутись в самому собі і понуро дивлючись на сьвіт, не виходити з себе або, вийшовши, вразити всїх своєю непривітністю, — результатом страждання!

Пробує також д. Завитневич розбити пункт і про „неблагодарность“ Гоголя, що містилась головно в небажанню його постачати видавцям журнальні статї... Знаючи повільність Гоголя в писанню його творів, трудно, звичайно, не згодитись, що „неблагодарность“ Гоголева роздута. За те призпає д. Завитневич у Гоголї трохи „хлестаковщини“, але вважаючи, що остання викликуєть ся мотивом „быть лучше“, признає її „невинной“. Тим паче, що Гоголь, справдї, мав сей мотив і мав дуже багато „внутренняго самоанализа“ (стр. 377). Д. Завитневич наводить ряд прикладів бажання Гоголя стати кращим і заявляє, що воно творилось „подъ воздѣйствіемъ религіознаго чувства“ (стр. 381), а таке почуте було в нїм розвинено здавна і до того дуже глибоко. Віри його не турбував жадний „философскій скепсисъ“ (стр. 385), але тим часом під кінець життя в Гоголя являєть ся сумнїв що до присутности в нїм сеї віри (стр. 389). Сей занепад Гоголя д. Завитневич толкує фізич-

ними причинами, неврастенією, яка потягла за собою знищеннє його волї і т. и. Перед очима Гоголя являєть ся вже спокуситель, на якого, по запевненню д. Завитневича, Гоголь дивив ся „глазами христіанскаго катехизиса“. Розбитий морально і фізично, Гоголь поїхав до Єрусалима, але не дістав там духового спокою, а ще більше побачив свою „черствость и себялюбіе“ (стр. 399). Самобичуваннє досягло у Гоголя апоґея і нарешті він падає жертвою своєї внутрішньої боротьби... І не знайшлось нікого, каже д. Завитневич, хто-б міг йому помогти, а о. Матвій був для нього лише ядом... Все се правда, але дуже дивна в устах ортодокса д. Завитневича: з погляду катехізісу настрій Гоголя і поступованнє аскетичного о. Матвія були цілком нормальні. Діло, значить, не в тому, що Гоголь був вірний катехізісу, але в тому, чи досить було одного катехізіса для Гоголя, як і взагалї для кожної людини, щоб утриматись на рівні духової рівноваги?... Очевидно, підвисшену релїґійність Гоголя можна і треба розглядати не з погляду богословських доґм, але лише з точки псіхо- та невропатольоґії, або чогось подібного... Тим то д. Завитневич робить велику помилку, пильнуючи дати релїґійному настрою Гоголя богословську санкцію, а не дивлячись на той настрій, як на річ хоробливу.

Схарактеризувавши релїґійний настрій Гоголя, д. Завитневич хоче вияснити „учительство“ Гоголя і доказати, що у Гоголя не було жадного душевного перелому. Д. Завитневич каже, що в 40-их роках релїґійні пориваня Гоголя тільки розвинулись широко під впливом релїґійно настроєних славянофілів: Гоголь тільки пристав до кружка однодумцїв і від тодї вже почав ся у нього усильний розвій релїґійних тем і безкраїй самоаналїз... Зміцнившись же в думцї, що він сосуд Божий, Гоголь взяв на себе ролю речника заложених в нїм правд і таким чином склалось його „учительство“. Виявилось воно головно в „Переписцї“, опертій на студіюванню Сьв. письма. Непризнаннє її те-ж послужило йому на користь: на думку Гоголя воно було посланою з гори карою... Та я не думаю, щоб у всім сказанім зараз про Гоголя видно хоч щось подібне до його нормально-спокійного духового становища.

Покінчивши з „учительством“ Гоголя, д. Завитневич робить резюме своїй характеристицї. Гоголь боров ся межи еґоїзмом та альтруїзмом, бажаючи досягти ідеала, вказаного християнською церквою. Разом з тим, яко артист, він поривав ся дати надзвичайний твір; але, чуючи себе безсилим як для першого, так і для другого завдання, він знеміг і пав у тяжкій боротьбі... Така характеристика дає привід д. Завиткевичу сказати, що российське життє ненормальне, бо не дає змоги людям знайти відповідних образів для втїлення свого ідеала. Людина

шукає таких образів, а життє йому підносить гешефтярство з акціями, банками і т. и. Такий репріманд велить авторови кликнути: „когда же наступитъ конецъ всѣмъ этимъ печальнымъ недоразумѣніямъ" (стр. 424). Я зовсім згоджуюсь з таким покликом, але не можу не одмітити фальшу в твердженнях автора, як про причину траґізма Гоголя, так і в характеристиці нашого життя. Невже траґізм Гоголя в тому, що він не знайшов образів для своїх ідеалів у життю? Зовсім ні, — бо він їх міг би знайти, коли-б мав на те здібність психічну: такі образи в виді живих людей були, але Гоголь не хотів їх брати собі за норму, бо ті люде противні були його поглядам. Траґізм Гоголя в тому, що його сьвітогляд не дозволяв йому широко глянути на історичний момент, побачити течії поступу і реакції і стати ідеольоґом першого. Сьвітогляд Гоголя був середновічний і через те нове життє зникло з його очей, лишивши йому тільки ріжні неживі фіґури, як ми бачимо їх нераз в другому томі „М. Д." Отже траґізм Гоголя був не поза ним, а в нїм самім!

тої-ж самоїж причини помиляєть ся д. Завитневич і в характеристиці росийського життя. Правда, реакційний напрям і темнота життя розповсюджені широко; але сьвітло поступу також тепер уже не блимає, погасаючи, а більшає очевидячки... Отже кожний артист може черпати досить образів з життя для своїх ідеалів, аби він їх тільки мав.. Правда і те, що нам замість сьвітла поступу подають щось далеко иньше, але знов таки і вказані д. Завитневичем річи далеко не переслїдують ся.. Вказані ним „христіянскій храмъ" і „євангеліє" рекомендують ся всім змалку на кожньому кроцї і підтримують ся надзвичайно, як рівнож не в такій мірі пропагують ся „банкирскія конторы или увеселительные дома", як представляє д. Завитневич. Навпаки, очевидно одно, що не в тому нещастє росийського життя, в чому його бачить д. Завитневич. Євангеліє і храми — се річ одна; але свобода думки річ друга, і от коли-б витримувалась у нас ся свобода і для її реалїзації сотворені були відповідні умови, тодї б нічого було нарікати на ріжні злигоднї житя... Отже „недоразумѣнія", про які каже д. Завитневич, скінчать ся не тодї, коли зникнуть банки та акції, а навіть далеко ранїйше, коли розширена буде змога шукати в житю ідеалів і у кожнього дослїдника не буде остраху за наслїдки того шукання.

Що-ж до самої працї д. Завитневича, то вражіннє від неї досить чудне: не говорячи про дуже нудний спосіб викладу, цїла половина статї, коли не три чвертї мають зовсім не науковий, а богословський характер. І навіть більше нїж богословський — цїлком доґматичний. Завданнє д. Завитневича лише — показати, що Гоголь був суто православною людиною... В сім, я думаю, нїхто нїколи не мав сумнїву: для

нас далеко важнійше було-б виясниги вартість такого напряму Гоголя і ролю його в творчости. На мій погляд, релїґійність, як і всяка тенденція, перенесена в творчість Гоголя, тільки пошкодила їй, не давши змоги вірно спостерегати і малювати саме життє. На погляд д. Завитневича, навпаки, виходить, що Гоголь занепав лише через брак сил для виконання свого завдання; але навіть, коли й так, то сей упадок сил власне й викликаний був утрірованою релїґійностю Гоголя. Таким чином брак критики, що характеризує більшу частину богословсько-доґматичної роботи д. Завитневича, дає себе відчувати також і в не богословській частині його праці. Правда, в сїй частині є вже елементи науковости, нпр. в виясненню причин „учительства“ Гоголя, але вони виступають так несьміливо і знов так некритично, без оцінки нездалости сього „вчительства“, що і тут д. Завитневич мало що дає для науки. Взагалї-ж слави збірнику ся статя д. Завитневича далеко не робить.

Не можу також зрозуміти, через що попала в збірник увага д. Ів. Сикорского „Изображеніе душевно больныхъ въ творчествѣ Гоголя“. Ся увага містить ся на шести сторінках, але се розуміє ся не перешкодило-б їй мати наукову вагу. Але гучний заголовок статтї цїлком не відповідає її змісту... В нїй д. Сїкорский говорить нам, що проф. Чиж помиляє ся, бачучи в Плюшкинї ненормальну людину, а потім на двох дальших сторінках автор доказує нам, що в „Запискахъ сумасшедшаго“ намальовано „сумасшедшаго“, себто річ ясну і без доказів. Більш у д. Сикорского нема нічого, і поява його замітки у Збірнику в данїй формі викликає тільки дивуваннє.

Другий відділ названого Збірника закінчує статя д. Дашкевича про „Значеніе мысли и творчества Гоголя“, де автор пильнує приклати до свого предмету точку всесьвітньої лїтератури. В сїй статї подана лише частина цїлої працї про Гоголя, в нїй розсипано досить цїкавих і ориґінальних думок, але разом з тим є погляди, які ледво чи зможуть увійти в скарбівницю вірних характеристик Гоголя. Починає автор свою статю в публїцистичному тонї, власне від указання на несправедливі відносини до Гоголя критики. То правда, що остання в своїх обвинуваченнях не завжди справедлива, але на жаль, і сам д. Дашкевич забуває нераз ту справедливість. При аналїзї прикмет Гоголя треба завжди відріжняти в нїм артиста від фільософа-моралїста; а вдруге — говорячи про ідейні його пориваня, треба їх форму відріжняти від їх істоти. Сї річи забуває нераз д. Дашкевич, доходячи через те до деяких хибних тверджень. Так, нпр. дорікаючи Білинськоту за його напади на Гоголя, він каже: „Бѣлинскій не замѣтилъ, что Гоголь, выработавшій собственное

мощное міровоззрѣніе, возвышался надъ обоими боровшимися лагерями" і т. д. (стр. 438). Ми спитаємо спершу д. Дашкевича, в чому власне містилась та „мощность міровоззрѣнія", а потім уже оцінимо, о скільки воно „возвышалось" над другими, сучасними йому... Ми знаємо докладно, а особливо після статї д. Завиткевича, що сьвітогляд Гоголя був ортодоксально-християнський, з погляду якого поет дивив ся і на всї житеві справи. Припустім, що до того сьвітогляду можна прикласти епітет „мощнаго", хоча се буде зовсїм невірно, але діло не в епітеті, а в самім змісті того сьвітогляду... Чим-же власне він „возвышенъ" над другими настроями сучасників Гоголя? Коли ми будемо говорити про спори славянофілів та західників, маючи на увазї їх сьвітогляд, то певно, що настрій Гоголя не може йти з ними в рівень, бо був далеко низший обох них: у славянофілів та західників ми бачимо бажання розвязати кардинальні питання житя конкретно на ґрунтї житя. У Гоголя-ж ми бачимо одні тільки православно-християнські міркування та моралїзації, непридатність яких до складних відносин новітних історичних обставин цілком очевидна. Правда, ті моралїзації, як абстрактні, були ширше конкретних тев двох російських партій, але разом з тим вони були й зовсїм порожні, — отже ставити їх в рівень з сими не можна ніяким чином. І се так з боку формального; але стане для Гоголя ще гірш, коли подивимось на саму істоту його сьвітогляду... Не говорячи вже про західників, за якими, певно, було найбільше правди, навіть зміст теорій славянофілів був виразнїйший і коли хочете — розумнїйший від Гоголевих балачок та міркувань. В їх тезах була якась льоґіка, якісь доводи, навіть щось похоже на факти, — навпаки у Гоголя не було сього нїчого. Будучи консерватором в питаннях соціяльно-полїтичних, він сї свої переконання не опирав цілком нї на якім ґрунтї, а ставив ся до них зовсїм стихійно... При тім, проповідуючи моральне самодосконаленне, Гоголь цїлком не цікавив ся нїякими суспільними питаннями, сим базісом моральної проблеми, і таким чином стояв далеко нижче навіть від славянофілів, які вважали неминучим для здійснення своїх ідей певні конкретно-суспільні обставини. Одно слово, висота поглядів Гоголя не знаходить собі доказу нї в чім. А через те досить дивною здаєть ся іронія Дашкевича з приводу думки, що „спасенье русской литературы заключалось въ реально-критическомъ скептицизмѣ Бѣлинскаго" (стр, 439). Адже навіть признаючи вартність православно-аскетичного сьвітогляду Гоголя, не можна-ж не признавати, що внесенне прикмет того сьвітогляду в артистичну творчість було отрутою для Гоголя.

Такими-ж дивними треба признати і обвинувачення „въ близорукости и односторонности отечественной критики", що займалась „оцѣнкой

личности и творчества“ Гоголя „съ точки зрѣнія тѣхъ или иныхъ общественныхъ идей и предрасположеній“ (стр. 439). Цікава річ, а з якого-ж, як не з соціально-політичного погляду можна міряти сьвітогляд Гоголя, що не підлягає щадному другому крітерію. Його сьвітогляд — православний катехізіс; сього було досить, коли-б сей катехізіс не брав на себе ролї оцінки соціально-полїтичних конкретних явищ. Тодї-б сьвітогляд Гоголя можна було-б лише оцінювати з погляду православних доґм, як се й робить п. Завитневич. Але Гоголь переступає межі катехізісу і втручаєть ся в „учительство“ житя. Супроти того, безперечно, мусять вступити в свої права заступники зачеплених катехізісом справ, і сього не може трапитись лише тодї, як розвязання всїх питань і всю фільософію житя знаходити в доґмах катехізіса... Але, звичайно, нїхто з не-богословів, а значить і д. Дашкевич робити сього не може, і через те за „отечественною“ критикою сьвітогляда Гоголя й його прикладання до житя повинно бути признане повне право акциї.

Вся-ж помилка д. Дашкевича вийшла від того, що він форму сьвітогляду Гоголя, себто його порив до моральних тем, змішав з методом їх переведення, що цілком не вдовольняв елементарним вимогам науки. На думку д. Дашкевича, справедливійше оцїнювала Гоголя західна критика, яка в особі Сент-Бева, Воґюе і ин. знайшла в нїм „замѣчательнѣйшаго представителя высшаго художественнаго реализма“ (стр. 440). По думцї д. Дашкевича, Гоголю належить „универсальное значеніе“, бо він належить до душ „непрестанно алчущихъ и жаждущихъ откровенія истины“ (стр. 441). Все се вірно, але невже д. Дашкевич сказав щось нове в сих словах, або щось таке, яке міняє погляди науки на Гоголя. Анї трохи! Що Гоголь, яко артист-реалїст, велика фіґура, се річ давно всїм відома; противуставленнє сього ствердження „отечественной“ критицї вказує тільки на нову помилку Дашкевича, який забуває, що критика заперечує значіннє Гоголя не яко митця-письменника, а тільки яко фільософа-моралїста... Яко артиста його нїхто з серіозних дослїдників не понижав. Так само нїхто не вважав для себе тайною шуканнє Гоголем правди і т. и., — але за мало тільки шукати, важно знати, як робило ся шуканнє? А коли, як у Гоголя, знайдена правда уживала ся на поученнє суспільности, то важно ще знати, що то була за правда? І от коли ми задумаємось над сими питаннями, то й прийдемо до виводів досить сумних для Гоголя, — правда для Гоголя була в ортодоксії, учительство-ж Гоголя складалось з пропаґандї сеї ортодоксії. Де-ж та висота змагань та поривів, яка заслугує „універсального значіння“? Так власне можна договоритись і до універсального значіння попівства! Але ще дивнійше стає, коли д. Даш-

невич говорить про „вполнѣ художественное, крайне выпуклое выраженіе того міросозерцанія, которому... (Гоголь) оставался вѣренъ во всю свою жизнь“ (стр. 442). Дуже жалко, що автор статї не поясняє нам того „міросозерцанія“, бо не можна-ж назвати ним одних поривів до істини; те-ж „міросозерцаніе“ Гоголя, що ми маємо, себто його клерикальний настрій відбив ся на його творах тільки неґативно — се менї здаєть ся, річ загально признана. Що Гоголь був ґенїй з усїми його ознаками, як се доводить д. Дашкевич, річ на мою думку безперечна, як безперечно й те, що Гоголь з своєю неґацією сучасного йому житя належить до ґрупи Руссо, Шіллера, Л. Толстого і иньших, — але все се річи досить відомі. Піднесеннєм їх д. Дашкевич і закінчує свою статю, яка на жаль, зовсїм вдовольнити нас не може. В нїй не відріжнено Гоголя артиста від фільософа, не оцїнено якости моральних його тенденций, а за те обвинувачено критику, що обурювалась на Гоголя за змагання учити суспільство „негодными средствами“. В усякому-ж разї статя д. Дашкевича нїчим не розвязує численних спорів про Гоголя.

В відділї материялів Збірника уміщено дві статї В. Чаговця. Одна з них — „Семейная хроника Гоголей“ зложена на підставі родинного архіва. В нїй перш за все автор розбиває обвинуваченнє Гоголя за його „пренебреженіе къ своей старинѣ“ (стр. 4). Марна трата часу! Нїхто серіозно й не обвинувачував Гоголя в такій недбалости! Друга річ, коли говорить про байдужність Гоголя до долї України, — таке обвинуваченнє варто було-б розбити, коли-б на се знайшла ся у д. Чаговця зброя! Бо в тім, що Гоголь не був добрим сином України, власне обвинувачуваєть ся Гоголь! Але се поки що на бік!

По сїй вступній увазї д. Чаговець переходить до виясненя родоводу Гоголя і визначних осіб його роду. Такою був Василь Танський, Волох походженнєм, один з каверзників і народних експльоататорів України 18 в., якого потім через донос 1734 року заслано до Сибіру. Він визначав ся бурливою вдачею і деспотичністю. По ньому лишилась на господарстві енерґічна його жінка Ганна і дочка Ганнуся. 1741 року Танського повернули з Сибіру, а тим часом дочка його одружилась з Семеном Лизогубом, і з ним заступила старих на господарстві. Лизогуб був чоловік дуже тихомирної вдачі і після шлюбу весь увійшов у господарські справи. Навпаки жінка його одержала вдачу батька, що й стало ся причиною постійної її сварки з чоловіком. Чим більш ішов між ними такий розбрат, тим глибше входив в себе і в релїґійні почутя Лизогуб, і знайшов психольоґічний відбиток себе у своїй дочцї Тетянї. Тут д. Чаговець підкреслює, що релїґійність, близька до містицизму,

була одною з родинних прикмет Гоголів і „ведетъ свое начало изъ рода Лизогубовъ“ (стр. 24). Тетяна Лизогубівна врешті одружилась з академістом і потім канцеляристом Опанасом Гоголем-Яновським. Д. Чаговець підносить деякі прикмети сього діда Гоголя і особливо його гумор, що через батька поета перейшов й до нього самого (стр. 28). Тетяна теж була незвичайна особа, нпр. була талановита малярка. Взагалї ж їх дім був осередком всяких новин і придбав велику повагу у сусідів. Сином їх був Василь, батько Гоголя; він тішив ся також повагою у своїх сучасників. Жонатий він був з Марією Іванівною Косяровською, мав багато дітей і дуже мало засобів до житя, так що воно було для нього досить важке.

Малюючи обстанову сїмї Гоголів, д. Чаговець виразно каже, що „въ семьѣ Гоголя мистицизмъ и религіозность были господствующимъ настроеніемъ, сопровождавшимъ всѣ главнѣйшіе моменты жизни“ (стр. 36); „на всей семьѣ лежала печать монастырскаго смиренія и послушанія“ (стр. 37); виїмком був лише сам Василь Гоголь. Не дивно, каже, що і з М. Гоголя вийшов той містик, яким бачимо ми його завжди. На сих звістках автор і уриває свої уваги про родовід Гоголя і про цікавих його свояків. Стаття, що правда, не має наукового характера, скорше белетристичний, але названа „матерьялами“, як така, має безперечне значіннє для біографа і навіть критика Гоголя. Додані до неї цікаві листи Гоголя і свояків та знайомих його або його сестри Ольги Василївни.

В V-му відділї Збірника (Замѣтки и Извѣстія) поміщений другий нарис д. Чаговця під заголовком „На родинѣ Гоголя“. Автор оповідає про подробиції своєї вандрівки в Яновщину — родину письменника і описує як живу й доси сестру Гоголя Ольгу Василевну, так і самого Миколу, на основі слів останньої і иньших самовидців. Яко ілюстрацію Гоголевої ортодоксії треба підкреслити, як дбав він про те, щоб селяне запивали причастє не водою, а квасом, щоб для них були просфори, на що він раз дав 25 карбованців. Сам Гоголь малював для народа малюнки з сьвятого письма, надавав посту особливе значіннє і т. и. Все се було вступами пізнїйшої острої ортодоксальности Гоголя. Зачіпає те-ж д. Чаговець і відносини Гоголя до селянства. Так, вертаючись з вандрівки по селянських хатах, Гоголь казав своїй сестрі: „кто работаетъ и старается, тотъ и живетъ по человѣчески, а кто лѣнится, тотъ и бѣденъ и голоденъ“ (стр. 24). Другого дня він покликав до себе на учту всїх селян, крім пяниць, і сам частував їх. Потім він дав раз грошей для закупна товару для селян. На запитаннє д. Чаговця про Гоголя, оден дїд також з похвалою відозвав ся про добросердість Гоголя. З приводу сього д. Чаго-

вець каже: „вотъ приговоръ, который изрекаетъ народъ устами этого старика, одного изъ немногихъ современниковъ нашего поэта. Къ чему же спорить о томъ, былъ ли Гоголь крѣпостникъ по убѣжденіямъ или нѣтъ, когда эти мелкіе факты такъ краснорѣчиво говорятъ за себя“ (стр. 25).

Блажен, хто вірує, можемо ми сказати на сї міркування д. Чаговця і певні, що в них ніхто не знайде і тїни розвязання питання. Навпаки ми можемо в усїх наведених прикладах бачити дані лише для одного, а власне для сконстатовання в Гоголю типового кріпостника. Та й справдї, якже инакше назвати Гоголя за ті відносини його до селян, де він не показує ніякої розваги над їх соціяльним становищем і тільки може дїлити селян на робочих та ледачих. Клясифікація в усякому разї типово господарська. А й не подумав Гоголь разом з д. Чаговцем про те, що причини тої „ледачости“ могли бути ріжні, і головна з них — рабський труд, праця на пана і непевність свого власного добробуту. Про друге д. Чаговець скаже може, що до селян Гоголї були добрі. Охочо ймемо сьому віру, але не всїм-же могла все таки припадати до душі та патріярхальна ласкавість, за якою дзвенїли кайдани крепаків. А сьвідоцтво дїда про Гоголя? Сьвідоцтву тому, розуміеть ся, гріш цїна, не що-до щирости, а що до значіння. Перш за все, оден чи й два якісь дїди ще не народ, а друге — яка-б не була велика для них добрість Гоголя, вона зовсїм не виключає можливого кріпостничества Гоголя. Я кажу все таки „можливого“, бо на підставі самих матеріялів д. Чаговця не хочу вирікати свого суду про соціяльні погляди Гоголя. Моя думка лише та, що ті матеріяли більше сьвідчать про неворожість Гоголя до кріпацтва, ніж навпаки!

По таких увагах про Гоголя д. Чаговець переходить до характеристики сестри письменника Ольги Василевни, в якій „осуществился идеалъ того человѣка, о которомъ мечталъ самъ Гоголь“ (стр. 32.) Та хоч як було-б для нас цїкаво розглянути сю характеристику, ми не вважаємо можливим сього зробити по зрозумілим причинам. Свої замітки д. Чаговець кінчає лїричним виступом, до яких він має велику охоту. Зміст того уступу такий, що все побачене і почуте на родинї Гоголя представило йому Гоголя „инымъ человѣкомъ“. І через те, по його словам, — „тотъ, кто скорбѣлъ о горестяхъ меньшаго брата, кто заботился о его собственномъ развитіи на почвѣ высшей евангельской морали, не можетъ быть названъ иначе, какъ другомъ народа“ (стр. 38). Дуже неприємно, треба признатись, відбирати у людей всякі титули, а тим паче в Гоголя вищепоіменовані, але правда вища над усе і ми повинні се зробити. Ми не маємо підстави говорити про Гоголеву ворожість до народа, як такого, але, на жаль, не маємо її і для імену-

вання Гоголя „другом народа“. Для такого титула треба дуже багато і в усякому разї не досить того, що робив Гоголь для селян в часї свого рідкого приїзду до дому... І ми не маємо підстави не тільки для іменування Гоголя другом народа в активному значінню, бо яка акція у людини, що весь час прожила за кордоном, — але і в пасивному чи пів пасивному: Гоголь в друку нїколи не виступив за права народа, бо до нього він, певно, був просто байдужий!

В тому-ж 5-му відділї уміщена дуже чула замітка А. Лазаревського про „одного изъ пріятелей Гоголя“ А. М. Марковича. По словам Лазаревського, Маркович містив у собі три великі прикмети: „любов до ближнього, інтерес до громадського житя і нарештї близьку знайомість з рідною старовиною“. Про сього Марковича ми дізнаємось, що він дійсно дбав про своїх крепаків і робив для них все, що міг. Він же проявив особливий, зрозумілий в тодїшнїх обставинах, український патріотизм, охоронюючи перед урядом істнуваннє у нас Литовського статута. І нарештї він надумав увільнити своїх селян від крепацтва, але сього не позволив мінїстер внутрішних справ. За сю невеличку, але глибоку по змісту замітку можна почути лише саме горяче признаннє до небіжчика автора. Що-ж до Гоголя, а з осібна до його апольоґета Чаговця, то ми звертаємо його увагу на схарактеризований тип громадянина, який був справжним і дійсним другом народа і в якому можна було повчитись не тільки Гоголю, але й багатьом нашим сучасникам!

Вертаючись до проминеного нами IV відділу „Критика и библіографія“, ми знаходимо там велику статю Гр. Александровского „Гоголь и Бѣлинскій“. Відносини сих письменників служать обєктом досліду д. Ал. В першому розділї своєї працї він виясняє їх особисті відносини. Белїнский був одушевлений Гоголем і своє одушевленнє висловлював на кожньому кроцї. Проте до 1840—1 рр. він з Гоголем не був знайомий. На думку автора, Гоголь певно не зробив на славного критика доброго враження своєю „скрытностью“, з якою лучив ся, як і у Пушкіна, страх перед жандармами. Проте вони познайомились о стільки, що Гоголь поручив Белїнскому клопоти про „М. Душі“ перед петербурґською цензурою (стр. 10) і навіть потім коректу. Але вже з 1842 р. відносини їх стають „все болѣе и болѣе... натянутыми“ (стр. 11). По 1842 р. письменники вже не стрічали ся і про їх кореспонденцію теж нїчого не чути аж до 1847 р. — часу виходу в сьвіт „Переписки“ Гоголя. Нею були ображені навіть найблизші приятелї і обурений цїлком Белїнский, що і написав на неї критику. Гоголь відповів хорому Белїнскому у Зальцбрунї 1847 р., і тодї сей написав йому свою славну и усякого погляду відповідь. В свойому листї, що розійшов ся по всім російськім суспільстві, Белїнский обвинувачував Гоголя в нерозу-

мінню становища Росиї і проповіди ретроградних засад, а також в „ложномъ смиреніи“ (стр. 18). Той лист вплинув на Гоголя страшенно і викликав з його боку нову роздратовану відповідь... Одначе, розміркувавши, Гоголь знищив її й замінив більш лагідною. На сім і кінчають ся відносини обох письменників.

Тепер питаннє, хто з них правий? Розвязаннєм його і займаєть ся д. Алек—ий, який розбиває обвинувачення проти Гоголя на дві частини: 1) против сьвітогляда Гоголя і 2) проти його нещирости. Що до другої, то він їх відкидає абсолютно, і з ним треба згодитись всякому, хто знайомий з істориєю духового розвою Гоголя. Що до сьвітогляду Гоголя, то щоб улекшити розвязаннє питання про вартість його, д. Ал. ділить суспільних реформаторів на дві частини — на тих реформаторів, що вимагають перерібки відомих соціяльних умов і 2) на тих, що радять внутрішний розвій особи при задовольненню сучасним строєм... Гоголя д. Ал. зачислює до другого типу і вказує ті суспільні його погляди, за які Бєлінский обурював ся... Справді такі думки Гоголя, як задовольненнє сучасним йому політичним устроєм Росиї, одушевленнє бюрократичною її машиною, похвали кріпацькому строю і т. и., могли з'іритувати кого, хоч і через те д. Ал—ий мусить признати, що Гоголь в спорі з Бєлінским помиляв ся, але тільки „съ точки зрѣнія историческаго момента“. Признаючи справедливість закидів Б., д. Ал. одначе з загально-історичного погляду не може не признати вірности і за теорією Гоголя про індівідуальний розвій людини. Таким чином за обома письменниками він признає справедливість поглядів, але з ріжних причин. Єдиним виходом з такого становища, єдиним соціольоґічним крітерієм д. Ал. вважає сінтез обох поглядів, себто поступ особи з поступом соціяльно-політичних форм. Рецепт не новий і науці давно відомий. Але такого сінтезу до спору двох коріфеїв не було чого прикладати, бо сим затемнилась справа спору і ніхто з його участників не має правди у д. А. В дійсности в сім спорі Гоголь був цілком неправий, а Бєлінский правий і власне з погляду того „сінтезу“, який проєктує автор статї. Теза Бєлінского про потребу суспільних реформ не виключає індівідуального розвою, навпаки — вона можлива тільки при сім останнім і для нього, і через те Бєлінский і не сперечав ся проти проповіди індівідуального розвою. Навпаки, вихідна точка Гоголя виключала потребу соціяльних реформ, сам Гоголь повставав проти них і через те ставив ся дуже вузько, — через те був неправий він, а правий Білинський і з погляду історичного моменту і з фільософічного...

Покінчивши з славним спором двох письменників, д. Ал. переходить до виясненя артистично-естетичних поглядів Бєлінского на Го

голя. Вони звязані були один з одним тісно, і через те матеріялів для такого вияснення досить. 1835 року появили ся „Арабески“ і „Миргород“, з приводу яких Бєлінский викладає свою естетичну теорію, — першу в російській критиці „теорію реальнаго исскуства“ (стр. 33). „Дѣйствительность — выше искусства — таково первое положеніе этой эстетики“ (стр. 33), через те реалїзм — вищий прояв штуки, а значить Гоголь великий митець слова.. Цінуючи так Гоголя, Бєлінский розглядав його лише з естетичного погляду, але „общественнаго значенія“ указаних повістей він, по словам д. Алекс-го, не запримічав. Про „Ревізора“ одначе він мало що сказав, а через що — невідомо; про те в статях з приводу надрукования „М. Душ“ 1842 року видно вже зрозуміннє Бєлінским і суспільного значіння Гоголевого твору... Тим самим естетична теорія доповнилась і збогатилась новим важним додатком. Сей додаток висловлював ся в вимаганню Бєлінского від артистичних творів не тільки впливу красоти, але і громадського впливу на житє. Навівши деякі приклади нерозуміння творів Гоголя иньшими критиками, д. Ал. говорить, що Бєлінский „первый и, можно сказать, единственный изъ современныхъ Гоголю литературныхъ критиковъ“ „вѣрно понялъ и истолковалъ значеніе его дѣяльности“ і т. д. З такою гадкою, певно можна тільки згодити ся. Коли-ж ще згадати про додане автором виправдуваннє деяких прогалин у Бєлінского тяжкими цензурними умовами того часу, то роля й супроти Гоголя може вважати ся більше меньше виясненою... Так чи инакше, д. Ал. мусів визнати справедливість Бєлінского в спорі з Гоголем і особливу важну ролю критика в виясненню творчости Гоголя; і сї результати роботи можуть назвати ся досить пожиточними.

Статею д. Александровского закінчаєть ся ряд статей великого обсягом Гоголївського Збірника Товариства Нестора-Лїтописца. Що-ж дав для науки сей збірник, або иньшими словами, які статї можна признати в ньому цінними? По нашому оглядї можна на се дати відповідь. З статей, які безперечно дали щось нове, треба назвати працї Лазаревського, Команїна, Павлуцкого і Чаговця... З статей малоцїнних, або й зовсїм підозрілих по своїй науковости — Завитневича, Лободи, Скорского. Всї-ж иньші, маючи безперечну вагу по вірности думок, не дають нїчого нового. Таким чином збірник має чималу вартість: з одного боку він розширив обрій нашого знання про Гоголя, з другого зміцнив ранїйш поставлені гадки і тільки трохи обтяжив себе балястом. Але, на жаль, без сього в науцї не обійде ся...

Кінчаючи огляд, я не можу одначе замовчати питання, що виникає з студіования тих писань про Гоголя, — а власне, чому занедбаний

в нім український бік особи Гоголя, а особливо вплив на нього українського письменства, відносини його до етнографії і навпаки, і причину неписання Гоголя по українському... Про вплив на Гоголя українського письменства ніхто не сказав нічого; про етноґрафичність його творів сказав дуже мало Петров, ніби вважаючи, що досить відкликати ся в сім питанню на Максимовича. І зовсїм уже нічого не сказано про причину неписання Гоголя рідною мовою, а між тим останнїй пункт особливо важний... Київським вченим більш, ніж комусь иньшому, треба було взяти ся до сього і до иньших подібних питань, бо кому-ж вони близші, як не Киянам?

І даремне думати, що розслід сього пункта буде публїцистикою, як се дехто думає: противно, се історично-лїтературна проблема, яка певне багато принесе і для нового житя, а про те не виходить з меж строгої науки... А так ніби всї київські вчені трактували про якогось анґлїйського письменника або в кращому випадку, про чужоземця, що писав трохи і на українські теми. Річ для київських вчених досить куріозна!

Зрештою трохи й про публїцистику... В передмові секретаря товариства Ясинского оповідаєть ся про ріжні митарства з Гоголевськими викладами і говорить ся, що у товариства був страх, щоб не досягли до біржевої салї — місця викладів, уличні демонстрациї та „студенческіе безпорядки". Нам незрозумілий сей страх адмінїстрациї товариства; невже вищезгадані „страшила" ворожо виступають проти науки і спеціально виступили-б проти Гоголя? Навряд виступала-б проти відчитів українська молодь, що недавно перед тим зробила Вергунівську демонстрацію... Вергун і Гоголь, то річи зовсїм ріжні, і всякий науковий виклад про Гоголя мусїв бути вислуханий з увагою, що справдї й вийшло. Але вернїмось до науки!

Як і треба було чекати, не забув про память Гоголя і ніжинський інститут — alma mater останнього — і пошанував його також збірником.

Він відкриваєть ся новознайденим листом Гоголя до Ілї Барановского... Далї йде стаття П. А. Заболотского „Н. В. Гоголь въ русской литературѣ", де автор розглядає ріжні відзиви критики про Гоголя. Починає він з „Ганза К.", якого, як відомо Булґарін та Полевой вилаяли вельми; потім згадує про „Вечері", прийняті більш приємно. Повісти оцїнювались як естетичною, так і етноґрафічною критикою; репрезентати першої — Пушкин і Надеждїн дуже вихваляли твори Гоголя, Полевой навпаки ганив за „неудачныя высокопаренія" (стр. 18). Поява в 1835 р. „Арабесок" та „Миргорода" і в 1836 р. другого видання „Вечерів" викликала знов „цѣлый рядъ критикъ". Одні, заступники

консервативно-романтичної школи, знаходячи у автора хист, були незадоволені, що від нього „пахнетъ дегтемъ“, що він показує „рубища, грязныя лохмотья і т. д.“ Другі, навпаки, вихваляють Гоголя за реалізм. Особливо горячу критику викликав „Ревізор“, при чім лаяли його знов таки Булґарін, Сенковский, Полевой. Антаґоністами їх стали Андросов, кн. Вяземский і ин. В сїй критичній боротьбі автор завважає прояв двох естетичних шкіл — старої, сантіментально-підвисшеної, і нової — з громадським кольорітом. 1842 р. вийшли „М. душі“ і разом з тим роздражненнє ворогів Гоголя досягло апогея. Булґарін ганить Гоголя за те, що в нього виведено лише одних „негодяевъ“, Полевий рівняє Гоголя з Діккенсом та Т. Зандом, яких він виключає „изъ области изящнаго“ (стр. 30). Всї напади на Гоголя з сього боку розбивались такими критиками, як Плетньов, Шевирьов, Белїнский, К. Аксаков. Між иньшим автор завважає, що погляди Белїнского на Гоголя, — „представляя большой интересъ съ точки зрѣнія развитія эстетической теоріи Бѣлинскаго, не имѣютъ большого значенія въ смыслѣ оцѣнки Бѣлинскимъ Гоголя (стр. 35). Думаю, що д. Заболотский вельми помиляєть ся з таким виводом. Що перші критики Бэлїнского не мали такого широкого значіння, як пізнїйші, се вірно, — але що виясняючи значіннє творчости Гоголя, вони мали все-таки велику вагу, се зовсїм певно. Про напади на Гоголя за його „Переписку“ автор каже, що вони були результатом „Поверхностности изслѣдователей и чрезмѣрной горячности времени“ (стр. 37). Дуже дивно бачити такі катеґоричні заяви. Значіннє „Переписки“ давно оцінено, як треба, і д. Заболотскому лїпше було-б подумати над думками близших до нас по часу критиків, що дивлять ся на „Переписку“ трошки инакше нїж він...

По огляді оцінок Гоголя за його житя, автор переходить до посмертних, так сказати, критик і перш за все вірно збиває думку Анненкова про перелом у Гоголї. Дуже цінними річами вважає автор моноґрафії Чернишевского, що малюють Гоголя в обстанові історичного окруження, але разом з тим він закидає славному публїцисту „отрываніе отъ научно-исторической почвы“, каже, що „трудъ Чернышевскаго не имѣетъ однако серьезнаго научнаго значенія въ выясненіи вопроса о личности и литературной дѣяльности Гоголя“ (стр. 46). Вивід цїлком неумотивований і противний поглядам на заслугу Чернишевского супроти Гоголя. По гадцї автора, „особеннаго вниманія заслуживаютъ статьи А. Григорьева“, хоча сей критик тримав ся „того же взгляда на значеніе литературной дѣяльности, какого и Чернышевскій“. Дивна річ, хвалити одного за те, що не признаєть ся другому. З приводу полєміки Кулїша з Максимовичем в 60-х роках автор не висловляєть ся зовсїм з свого боку. „Обстоятельныя оцѣнки Гоголевскаго творчества... съ об-

щественной точки зрѣнія дѣлаютъ Добролюбовъ, Писаревъ“ і др. (стр. 50). В 60-х роках зродилось також зацікавленне рукописями Гоголя, наслідком чого сталась змога серіознійше студіювати творчість Гоголя. В 70-х рр. зазначуєть ся цікава статя Скабічевского „Гоголь, какъ представитель средневѣковаго міровоззрѣнія“; потім появив ся рід визначних праць Пипіна, Міллера і ин. По 70-х рр. автор не робить уже детального огляду оцінок Гоголя, а тільки наводить літетатуру про Гоголя від 80-х рр. по 1900 р. Сей відділ, безперечно, має свою вартість і за нього треба принести авторови справжню подяку: тією бібліоґрафією зрівноважують ся хиби д. Заболотського що до ріжних оцінок Гоголя, — в сім пункті автор не відзначаєть ся силою критичних поглядів.

В статях Сперанского „Гоголевская выставка“ даєть ся огляд всего, що виставлено було на Гоголівській виставі в Ніжині. Там були перш за все портрети Гоголя; їх опись д. Сперанский наділяє ріжними поясненнями, важними для уставленя дійсних портретів Гоголя. В окремому відділї д. Сперанский трактує про „Гоголя въ народной книжкѣ и картинкѣ“, де між иньшим дає замітку, що лубочні видання починають кращати, дякуючи конкуренції інтеліґентних видавців з лубочниками (стр. 158). В тій-же статї автор вказує на цілий ряд перерібок ріжних повістей Гоголя, відповідно потребі невибагливого смаку простих читачів, і спиняєть ся над технїкою тих перерібок. Взагалї-ж одначе автор констатує факт малого розповсюдження Гоголя навіть в такому покалїченому виглядї. До своєї статї д. Сперанский додає велику лїтературу бібліоґрафічного характеру про журнали, де писав Гоголь, статї про нього і т. д. З бібліоґрафічного погляду ся статя, як і попередня, має чималу вагу.

В розправі д. Сребницького зібрано „матеріалы для біографіи Н. В. Гоголя“, здобуті з „архива Гимназіи высшихъ наукъ“ в Ніжині. Вибір матеріялів автор обмежує 1821—1828 рр. і спиняєть ся на вияснению того, „чему и какъ учился Гоголь въ нѣжинской школѣ“ (стр. 300). Д. Сребницький підносить нам „несомнѣнный выводъ“, що з останньої Гоголь виніс „очень мало познаній“ (стр. 301). Торкнувши ся школи, д. Сребницький характеризує відносини учителів і каже, що „между профессорами происходили постоянные раздоры, интриги и раздѣленіе на партіи“ (стр. 307). Певно, що такі обставини вчення не могли мати на Гоголя доброго впливу. Але д. Сребницький мусить проте признати, що „нравственная чистота и высота“ Гоголя була „сохранены еще имъ въ школѣ“ (стр. 310). З розправи автора видно, що „нѣжинскіе гимназисты любили читать „постороннія книги“ (стр. 311). По короткім огляді витягнених матеріялів, д. Сребницький надрукував велику

колекцію сирих відомостей з архіву ніженського ліцея: там є проґрамми вчення у нім в часах Гоголя, учительські протоколи, інструкції директора і т. д. Отже і ся статя має переважно сухо-документальний характер, яким власне визначаєть ся і весь збірник. Для студіовання особи і творів Гоголя він матиме значіннє. Сей збірник явив ся ніби матеріялом до чужих дослідів — жаль тільки, що се вийшло випадково, а не в певнім орґанізованім пляні, скажем — якоїсь одної академії, що намітила-б питаннє для розроблення, як се замічуєть ся на заході.

Але Россії, певно до сего ще далеко!

Окремий збірник присьвятило Гоголю також петербургське бібліольоґічне товариство з цілим рядом — правда — дрібних статей про останнього. В першій розвідцї — д. Каллаша трактуєть ся про „Ганца К.“ — доводить ся, що він мало схожий з Фоссовою „Луїзою“, бо психольоґія Ганца була відбитком ліцейських настроїв самого Гоголя. Сю замітку Каллаша цікаво поставити зі статею відповідного змісту д. Шаровольского, щоб побачити, о скільки взагалї правий д. Каллаш в своїх твердженнях. В тій-же розвідцї установлюєть ся факт близької знайомости Гоголя з В. Ушаковим, а також висловляєть ся здогад, що псевдонім одного віршотворця „Олов“, ніби вказує на Гоголя, який підписував ся те-ж „Алов“. В коротенькій замітцї під заголовком „Гоголь и И. Е. Великопольскій“, автор її д. Б. Модзалевскій дає маленьку характеристику відносин поета і того Великопольского, його прихильника.

В досить великій розвідцї В. Лучаковского „Гоголь въ польской литературѣ“ осьвітлюють ся погляди на Гоголя польської критики і вказують ся переклади з Гоголя на польську мову, — перший з них, „Записки сумасшедшаго“ 1843 року. Одна з основних критик Гоголя належить перу Лїсїцкої. По деяких побічних увагах, авторка завважає про „Вечерѣ на хуторѣ“, що в них відбиваєть ся „чарующій блескъ ранныхъ идеаловъ“ (стр. 32); в „Ревизорѣ“ та „М. душах“ він бачить в веселих місцях „скорбь“; „Тараса Б.“ вважає за річ тенденційну, про яку Поляк не може говорити спокійно і т. д. Але кидаючи вірні загалом уваги про Гоголя, письменниця польська врештї завважає, що Гоголь був писателем нігілїстичним — увага, розуміеть ся, досить дивна. Дивуваннєм з приводу неї закінчує свою розвідку і д. Лучаковський, помянувши під кінець добрим словом великого росийського письменника.

В маленькій замітцї д. А. Ліповского про відому книгу Мандельштама, крім иньших закидів останньому, кинуто теж один, що той вчений не зайняв ся вислїдом стиля Гоголя в порівнанню з попередниками його — українськими письменниками. Брак сього в книзї Мандельштама д.

Ліповський вважає „большимъ пробѣломъ книги“, з чим і ми можемо тільки згодити ся.

Деякі „замѣтки и матеріалы къ біографіи Н. В. Гоголя“ подає д. П. Щеголевъ. Він насамперед зазначає вплив на Гоголя української стихії, але сам не вияснює його і відсилає до книги Мандельштама. В увагах про відносини до кріпацтва як Гоголя, так і його круга, містить ся дуже багато правди і ми рекомендуємо звернути на них особливу увагу критикам в роді д. Чаговця. Д. Щоголєв як раз і каже про те, що можна бути дуже добрим до кріпаків, а одначе признавати їх нерівноправність з собою і значить, признавати нормальність самого кріпацтва. Так властиве й думав сам Гоголь. І таку позицію Гоголя та його верстви д. Щоголєв навіть виясняє психольоґічно, тим почутєм власної нерівноправности, яке чули бідні батьки та родичі Гоголя супроти значних сусід, пор. супроти Трощинського. Паралєльно з таким соціяльним впливом на Гоголя його верстви, д. Щоголєв указує і релїґійний вплив. Мати Гоголя була православно-релїґійна до крайности і не показувала „хоть какого-нибудь критическаго отношенія къ своему религіозному настроенію“ (стр. 55). Під її впливом виховав ся і Гоголь і вже не міг ніколи „освободиться изъ подъ власти своихъ грубыхъ представленій“(стр. 56). Стоючи-ж на клерикальному ґрунті санкціоновання власти, він і за селянами-кріпаками велів мати невсипущий догляд. Крім такого внутрішнього впливу, обставини мали на Гоголя і зверхній вплив в сфері театральній. В околиці часто давались представлення і таким чином мимоволї в душі поета почало зроджуватись те прекрасне розуміннє драми, яке знайшло собі чудовий вираз в его комедіях. Звертає також д. Щоголєв увагу і на моральну атмосферу молодих літ Гоголя і на сім пункті треба признати, що поет заховав рідку чистоту душі. Але за те його занадто пестили і наслїдком сього зросла в поетї „увѣренность въ необыкновенности будущаго и значительности его личности“ (стр. 58). В додатку д. Щоголєв надрукував декілька листів, що належать до сїмї або знайомих Гоголя; листи служать ще одним приємним плюсом до статї, що не вважаючи на свою коротківть, так ясно і глибоко-просто ставить і розвязує наведені нами питання, що серед літератури про Гоголя мусить заняти почесне місце.

Для історії творчости Гоголя цікава замітка д. Шляпкіна, що „Портрет“ був написаний під впливом роману Матюрена „Мельмотъ Скиталецъ“. За сею заміткою іде лист Кулїша до М. Гоголь з 1861 р., де наш письменник заявляє, що він не мав на метї розвінчувати Гоголя, а тільки вказати його хиби. Потім іде, так сказати, український відділ критики Гоголя статя: Н. Коробки „Кулишъ о малорусскихъ повѣстяхъ Гоголя“ і передрукована полєміка з Кулїшем Максимовича. З думками

д. Коробки редакция збірника не згожуєть ся, тим часом варто їх підкреслити.

Д. Коробка переказує зміст статї Кулїша про Гоголя і додає до них свої замітки. Він думає, що „замѣчанія Кулиша въ большинствѣ случаевъ, если отбросить присущую ему страстность тона, могутъ быть въ общемъ приняты". (стр. 74). „Совершенно вѣрно отмѣчаетъ Кулишъ невозможность сватовства Голопупенкова сына въ той формѣ, въ какой оно изображено въ „Сорочинской ярмарки" (стр. 76). „Къ числу найболѣе яркихъ бытовыхъ несообразностей, отмѣченныхъ Кулишемъ, надо отнести быстроту сватовства въ „Сорочинской ярмаркѣ (16). „Нельзя также не согласится съ мнѣніемъ Кулиша о бытовой и психологической невозможности сцены пляски Солопія съ дочкой его Параской" (стр. 77). „Отмѣчая недостатки, Кулишъ указываетъ, однако на несомнѣнную любовъ Гоголя къ Малороссіи, и на необыкновенную прозорливость его творчества" (стр. 78). В „Ночи на Ивана Купала" „народный бытъ изображенъ Гоголемъ односторонно" — і сю думку Кулїша вважає д. Коробка „безусловно вѣрнымъ взглядомъ" (стр. 80). Разом з тим Кулїш ясно бачив і талант Гоголя і його поетичність, навіяну „народной пѣсньюˮ. „Замѣчанія Кулиша" про „Майскую ночъ" також „несомнѣнны интересны", каже його критик і переказує слово в слово головнійші Кулїшеві закиди Гоголеви. Д. Коробка признає, що в статях Кулїша про Гоголя є „немало парадоксальнаго", але ним же зазначені „многія недочеты въ реальности изображенія Гоголемъ народнаго быта" (стр. 75). „Въ статяхъ Кулиша была зазначительная доля правды и Малороссія повѣстей Гоголя была далека отъ истинной Малороссіи тѣхъ временъ" і т. д. З д. Коробкою ми лише можемо згодити ся. Коли відкинути в статях Кулїша „неумѣстную страстность въ тонѣ", то ми мати-мем, справдї, підвалину етноґрафічної критики, яка безперечно потрібна при оцінюваннї тих етноґрафічно-побутових повістей Гоголя. А що Кулїш висував для своєї арґументациї дїйсні етноґрафічні факти, а не фікції, се треба памятати кожному і з тим серіозно числити ся.

Ніби для зрівноваження поглядів на Гоголя, редакция Збірника вважала за потрібне передрукувати без всяких обмежень колишню статю Максимовича. Останнїй мав на метї збити ріжні уваги Кулїша і противуставити йому свої етноґрафічні відомости. Але виконав він се з неменьшим запалом що-до форми закидів, та без особливої влучности що-до змісту. Навіть більше, д. Максимович вдаєть ся часто в такі дрібницї, за якими не видко й головного предмету його викладу. Загалом кажучи, коли тон викладу Кулїша може не подобати ся, то неглибокі закиди Максимовича також не дають приємности. Прикладом сього можуть бути

розмови його в першому розділї про Квітку, Шевченка і М. Вовчка, двох з яких Кулїш вважає зразком битописання. Увага Кулїша безперечно правдива, і не Гоголю міряти ся у знанню народнього житя з сими українськими клясиками. Але Максимович пильнує розбити Кулїша в його твердженнях, допускаючи такі виходки, що характеризують безсторонніcть і проникливість Максимовича досить сумними для нього рисами. Так він глузує над „Озареніемъ такими писателями, какъ Квитка, Шевченко" (стр. 106) і протестує против знайденого у М. Вовчка „богатства родного слова" (стр. 107); говорить про „размашистую прозу многоглаголиваго Квитки" (стр. 100); знаходить „безобразное величаніе Квитки" (16) і т. д. Такий метод оборони Гоголя, без наведення арґументів, очевидно, не може дати довіря до самого Максимовича, а тим самим не може примусити з ним згодитись. В другому роздiлї своєї критики Максимович уставляє характер українських вечерниць, по гадцї Кулїша — зіпсований Гоголем, і в сїм пунктї ми повивні признати правду за увагами Максимовича. Справдї, тi вечерницї не мали архи-поетичного колїру, що їм наддавав Кулїш. За то в III роздiлї про „смѣшныя прозванія" Максимович неправий цїлком, бо уживані в „Вечорахъ" Гоголя фамілїї дїйсно вдаряють на дуже дешевий, чисто фільольоґічний комізм. Не вважаючи на те, що він сам уважає ті фамілїї „не совсѣмъ опрятными" (стр. 115). Максимович заявляє, що Кулїш „составилъ себѣ невѣрное понятіе о стыдливости и учтивости крестьянскаго общества" (16) і се на тїй підставі, що нарід зве иньші річи нїби цинїчними йменами, а крім того і на весїллях сьпівають ся сороміцькі піснї. Я думаю, що обидва доводи Максимовича зовсїм невлучні. Коли нарід вживає деякі натуралїстичні назви, то він чинить се серіозно і не робить з них предмета сьміху, — що й було-б власне ненормальністю, яку допускає Гоголь. Сьпіви-ж сороміцькі на весїлях мають спеціальний характер. Перш за все, вони служать відгомоном давнього часу і часто мають символїчне значіннє; крім того вони дотикають ся спеціяльного пункту в шлюбі, правда нецензурного, але який грає в житю молодих і його рода дуже важну ролю, — полової чистоти. При таких умовах і самі пісьнї не можуть мати цензурого характеру. Але при всїм тім треба памятати, що се пісьнї обрядові, що сьпівають ся вони не взагалї, а в виключних випадках, при шлюбі, і як такі, не можуть бути крітерієм соромливости нашого селянства, так що підставою арґументації Максимовича вони нїяк не можуть служити. В IV розділ він доводить нормальність „свальбы Грицька Голопупенка", але теж не зовсїм вдатно. Правда, іще можна з ним згодити ся, що шлюб Грицька з дївчиною міг трапитись на ярмарцї без весїлля, але припустити велику участь в шлюбі попевних

Циган, ніби в ролї сватів, та ще на таку швидку руку, цілком неможливо. І всї наведені Максимовичем приклади толєрантности нашого народа до Циган не посувають справи анї трохи. Крім того навряд чи може відбутись якийсь шлюб у нашого народу так швидко і без всяких відомостий у батьків молодої про жениха. Длятого, щоб думати про се инакше, треба справдї зовсїм не знати нашого народа. В V-му роздїлї „о времени и мѣстѣ сватовства Грицькова“ Максимович доводить, що хронольоґічно час того сватовства, друга половина серпня, справдї, можливий. Але за те місце його дійсно таки не підхоже! А через те даремні дотепи Максимовича, що Гоголь не писав на те, щоб „языкомъ озлившейся бабы передавать факты, любопытные для Снегирева, Терещенка і др.“ Певно, письменник не пише для етноґрафів, але коли він знає народне життє і малює його вірно, то його писання матимуть вагу і для етноґрафії, і для иньших наук. І через те та іронія Максимовича повинна обернути ся на нього самого. Взагалї треба сказати, що редакція Збірника даремне вважає статю Максимовича якимсь серіозним спростованнєм „крайностей“ Кулїша і через те помістила її в своюму збірнику! Вона не дає сливе нїчого, крім двох-трьох незначних поправок, для характеристики етноґрафічности Гоголя неважних. З приводу її можна лише сказати, що відкинувши суб'єктивність Кулїшевого тону, — чим грішить і Максимович, ми мусимо взагалї признати Кулїшеву критику вельми серіозною і важною для зрозуміння „Вечерів“ Гоголя. Гоголю можна вибачити його етноґрафічні гріхи через загальне тоді незнаннє народа у обрусїлої нашої інтелїґенції, але по сьому вибаченню треба признати, що нашого народу Гоголь гарно не знав. Таким присудом, певно, не нищить ся вага „Вечерів“, бо в них, крім етноґрафії є ще дуже багато таких творчих елєментів, які довго ще робитимуть їх принадними. Се мусять памятати всї критики, що невдоволені заперечуваннєм етноґрафічної сторони „Вечерів“. Як Кулїш, так і всякий безсторонний дослїдник знаходить в „Вечерах“ багато сутої поезиї і психольоґічного життя, а що ті Гоголеві повісти непризнають ся ідеальними в усїх напрямах, за що тут гнївати ся?

Крім перелїчених розвідок про Гоголя, в збірнику є ще замітка А. Лященко про відносини Гоголя до католицтва, а також замітки Вітберґа про Городничого, що пізнав себе у Сквознику Дмухановскому, і про ілюстрациї до творів Гоголя. Можна загалом сказати, що збірник являєть ся користною вкладкою в Гоголївську лїтературу. Чималим плюсом являєть ся в нїй статя д. Коробки, інтересна для нас переглядом справи українства Гоголя. Автор, очевидно, не убояв ся розворушити спір про ненародність Гоголя і розвязати його, разом з Кулїшем, в неприємнім для поета значінню. В сфері нашої офіціяльної науки, що не любить чіпати „не-

певних“ питань, такі еретичні думки вимагають відваги. Так-же симпатично звучить і статя д. Щеголева, де крім зазначених нами, ясно і отверто піднесених гадок, що розвязують певні питання, виразно підносить ся потреба поставити студіованнє творчости Гоголя на український грунт.

Одною з найбільше блискучих робіт про Гоголя лишить ся розправа проф. Овсянико-Куликовського, де він прикладає до характеристики письменника психольоґічний крітерій і таким чином дає цілий ряд дуже цінних уваг. В першому розділї працї під заголовком „Пушкинское и Гоголевское“ або „Художественный методъ Гоголя“ автор намічає два головні типи творчости: один, що будуєть ся на спостереженю, другий — на експериментї. Репрезентанти першого типу малюють житє так, як вони його бачуть; репрезентанти другого — вилучують з житя відомі елементи і тодї вже малюють з них картини. До першого типу палежав Пушкин, до другого Гоголь. Разом з тим творчість спостереження, як і досьвіду, буває субєктивна, коли для розуміння житя беруть за зразок „себе“, і обєктивна — коли таким зразком служать другі. В творах Гоголя, митця-експериментатора, ми бачимо „нарочитый подборъ извѣстныхъ чертъ“ (стр. 10), що характеристично для такого типа творчости. Сей „подборъ“ стоїть в звязку з „всѣмъ душевнымъ складомъ художника“ (стр. 11) і таким чином, ся творчість цїлком дедуктивна (стр. 12). Очевидно що одержані таким способом образи властиво кажучине „правдивы“ (стр. 13).

Гоголь, яко письменник, вповнї виконував таку експериментаторську програму, бо „смотрѣлъ на божій міръ сквозь призму своихъ настроеній“ (стр. 16), і пильнував витягати з житя цїлий ряд неґативних рис. В такому душевному процесї він відзначав ся великою нервовістю і занадто реаґував на всї злигоднї житєвої обстанови. А надїлений таким даром перебільшеного реаґування, він при аналїзї людий через міру спиняв ся на „оборотной сторонѣ хорошаго человѣка“ (стр. 22), через що „такъ часто люди бывали ему противны, какъ и самъ онъ бывалъ противенъ себѣ“ (16). Маючи нахил до експериментациї, Гоголь „нерѣдко говорилъ другимъ разныя непріятности и даже устраивалъ ссору съ цѣлью заставить ихъ высказаться“ (стр. 23). „Переписка“ Гоголя була „своего рода экспериментъ художника, произведенный надъ русскимъ обществомъ“ (стр. 24). Але такі експерименти, як і взагалї потрібний для всього самоаналїз, мусив болючо відбивати ся на душі Гоголя і він втомляв ся, мучив ся і чув себе ніяково навіть там, де йому мусїло-б бути дуже гарно. Самоаналїз доводив його до замкнутости в собі, яка поволї ставала потребою і звичкою душі.

Схарактеризувавши творчість Гоголя з психольоґічного боку, О. Куликовський спиняєть ся в другому роздїлї своєї працї на аналїзї „ума“ Гоголя. Під „умом“ треба, звичайно, розуміти льоґічний процес духа,

спрямований до виробу ідей. І от автор признає „умственную темноту и лѣнь Гоголя“ (стр. 35). Аналїзуючи „умъ“ Гоголя, д. К. каже, що твори його безперечно вказують на велику роботу його ума: „помимо общаго плана, Гоголь затрачивалъ огромную массу труда на усовершенствованіе художественнаго воспроизведенія фигуръ, на развитіе характеровъ и т. д.“ (стр. 40). Наслідком такої праці ума був цїлий ряд глибоко-продуманих мистецьких образів і типів. Але не трудно бачити, що така робота була чисто формальна, відбувалась над готовим житєм з запомогою одного великого дару інтуїциї Гоголя. Що иньше, коли ми торкнемо ся змісту мислення Гоголя, або принаймнї того, як він сам брав сей зміст? Тут ми побачимо досить невеселі подробицї, що доводять до виводу: у Гоголя була „не лѣнь мыслить, а лѣнь учить ся“ (стр. 46). Справдї, Гоголь не навчив ся „ни пониманія современности... ни новой философіи“ (стр. 46), нї лїтератури 30—40-их років. Гоголь бояв ся вільного зная, проявляючи „обломовщину ума“ (стр. 46), і хоча він „работалъ мыслью, но только эта работа совершалась во тьмѣ“ (стр. 47). В першім періодї розвою мисли Гоголя важна роля належала Пушкіну, і смерть Пушкіна мусїла відбитись на Гоголї дуже важко: у Пушкіна він-би навчив ся „понимать и цѣнить великія культурныя и интеллектуальныя блага, пріобрѣтенныя передовыми народами Европы“ і т. д. (стр. 57). Одним з прикладів такого нецїкавлення знанєм було „равнодушіе или даже отвращеніе Гоголя къ русской исторіи“ (стр. 60), яку одначе він мусїв-би пізнавати, або любити через своє відоме одушевленнє „Русью“. Сю загадку пробує автор вияснити в III-му роздїлї своєї працї „Гоголь и Россія“. В міру своєї творчости Гоголь все більше впевняв ся, що він робить для Росії „великое дѣло“ (стр. 67), але тим часом чув неможливість утримати ся „среди непосредственныхъ впечатлѣній тогдашней русской дѣйствительности“ (стр. 70). Покинувши Росію, він одначе чув свій звязок з „національнымъ цѣлымъ“ (стр. 72) і марив про нього. Вернувши ся ж до Росії, він знов рвав ся за границю..., нїби не знаходячи в Росії для себе місця. І він справдї його не знаходив і мордував ся тим страшенно. Через що-ж се було так? Д. К. толкує се тим, що Гоголь не знаходив для себе в Росії „осуществленія общественной стоимости“ своєї (стр. 86), або попросту, він не знаходив для себе жадного дїла, яке зробило-б його шрубкою у колесї державно-суспільної працї Росії. Автор тут робить дефініцію „общественной стоимости“ людини і „національнаго значенія“ в значінню близшої по часу або дальшої реалїзациї сил і говорить, що Гоголь маючи національне значіннє універсальне, але посмертне, не мав специфічно-суспільного „прижизненнаго“ (стр. 90). Брак його у Гоголя викликав великі страждання. А що Гоголь дійсно хотів завжди

приткнути ся до згаданого колеса, то про се ясно сьвідчать факти — а власне його бажаннє одержати якусь „службу“.

До страждання від браку „осуществленія общественной стоимости“ своєї приточилось іще й нове страждання. Спонуканий своїми приклонниками, а також о. Матвієм, перейнятий ідеями аскетизму, містицизму, Гоголь змішав „національне“ з „суспільним“ і взяв ся до ролї реформатора. З сього вийшла лише „пародія“ (стр. 107), а для Гоголя — нові душевні муки. Та-ж обставина довела до того, що Гоголь-артист обернув ся в письменника-моралїста, прикмети якого й виясняє д. К. в IV-му роздїлї. Говорячи про письменників-моралїстів, автор завважає, що виступаючи з моралю, вони „заняты своимъ душевнымъ дѣломъ“, „раскрываютъ намъ свой внутренній міръ“ і т. д. (стр. 111), і ся субєктивна риса, сї муки сумлїння моралїстів конче відбивають ся і на їх артистичних творах. Таку тенденційну творчість автор зве „связанною“ (стр. 113) і бачить її в чистому видї в пєсї „Развязка ревизора“ (стр. 119). Але найбільше виступає Гоголь моралїстом в своїх листах, де виявляє вже і „религіозный экстазъ и мистицизмъ“ (стр. 121). Сей останнїй автор книги зве „миѳологически-суевѣрнымъ“ (стр. 123), і роз'яснення се не потрібує. Притім у Гоголя „этическое поглощалось религіознымъ“, і моральність розвязувала ся „въ духѣ личнаго подвижничества, аскетизма і т. д.“ (стр. 126).

До психольоґічної характеристики Гоголя ми повинні ще долучити характеристику „геніальности Гоголя“ — предмет VI роздїлу книги д. К. Всїм вимогам ґенїяльности, по думцї автора, вдовольняє Гоголь і через те автор нагорожує його титулом ґенія, з чим, звісно, нема чого сперечатись. Між иньшим він підносить ще одну з прикмет творчости Гоголя, — власне його замилованнє до мандровання. „Дорога была однимъ изъ необходимыхъ условій созданія „Мертвыхъ душъ“ і загалом, „какъ художнику-экспериментатору (и) необходима была ему „дорога“ для осуществленія его художественныхъ интуицій“ (стр. 173).

Покінчивши з загальними увагами про творчість Гоголя, перейдемо тепер до роздїлу V-го, де трактуєть ся про „Гоголя-общерусса на малорусской основѣ“, себто про річ уже дальшу від формальностий творчости. На жаль, се один з роздїлів працї д. К., який, на нашу думку, не видержує критики. Перед означеннєм національної основи Гоголя, д. К. вважає потрібним дати загальну дефінїцию національности. На його гадку, вона в людинї „опредѣляется не его происхожденіемъ, а его языкомъ“ (стр. 134) і через те, коли для Росиянина рідною мовою стала, на пр. француська, то він уже „по національности Французъ“ (ib.). Фальшива постанова питання і його дивовижне розвязаннє здають ся менї о стільки ясними, що над ними нема чого багато спиняти ся. Нинї можна вважати

аксіомою, що душа національности не мова, а дуже ріжнородний комплекс психічних елементів, не кажучи вже про фізичні, і що мова служить лише показчиком тих понять національности. Через те, нпр., Ірляндці, втративши свою мову, лишають ся про те осібною національністю, бо представляють окрему етимольоґічну парость. Зрештою приложивши і авторову точку що-до національности, ми сказали-б в усякому разї, що Гоголь був Росиянин, — одначе у д. К. виходить не так. Хоч мова писань Гоголя российська, він зветь ся у д. К. „Общеруссомъ“ (стр. 135). Се очевидно не тільки заперечує іменованню Гоголя, навіть і при його российській мові, Українцем, але заводить в нетрі незрозумілої „общерусскости“. Як собі представляє автор такого „общерусса“? Сума таких „общеруссів“ се не щось подібне до українського, велико-российського, білоруського, а складає „особую, фактически существующую разновидность“ (стр. 136), а її ознака — „общерусскій языкъ“, відмінно від трех руських мов. Деж узяв ся той „общерусскій языкъ“? Він розвив ся з „московскаго нарѣчія“, але через збогачення новими словами виріжнив ся в окрему мову і таким чином став підставою нової „общерусской національности“ (?!) (стр. 140). Але така „національність“, як і її мова, мусить бути на „добрую долю — малорусскою“, бо Українці внесли в неї силу свого елементу. Склад сеї „національности“ поповняють ся трема руськими народностями, що й дають характеристичні прикмети „общерусса“. Гоголь був таким на „малорусской основѣ“. Читаючи такі парадоксальні гадки, ми готові не вірити, що вони виходять від такого солідного ученого, яким ми знаємо д. К. Щоб виголошувати такі гадки, треба забути всякі наукові принципи та відомости і жити одною тенденциєю, але у д. К. ми не знаємо сеї риси і можемо обвинуватити хиба в льоґічній помилці. Справді, навіть тримаючись його погляду на національність, ми не можемо не сказати, що „общерусская національность“ абсурд, бо душа її, себто мова, суто великоруська, близька, як каже Пипін (див. його академічну промову про Гоголя), „съ богатымъ источникомъ живой народной рѣчи“ (стр. 9). Певно, що така мова, яко продукт інтеліґентної творчости, мусить бути відмінна від народної. Певно й те, що в неї багато внесено українського, — але в останньому рахунку та „общерусская“ мова все таки великоросийська, тільки рафінована, як кожна національна мова культурних кляс. Та навіть і сього не можна сказати без ограничення, бо российська літературна мова, — як се признано знов таки Пипіном, не уложила ся так в штучних і закамянілих формах супроти народньої, як перш-ліпша з західно-европейських. А через те окрема „общерусская національность“, се фікція, дуже невлучно вигадана харківським вченим. Але-ж як, справді, величати всїх тих інтеліґентів не-Великороссів, а нпр. Українців, Грузин і По-

ляків і т. и. „які причинили ся до росийської культури і засвоїли росийську мову? Можна звати різно: коли вони зовсім зрекли ся своєї національности, як се в значній мірі зробив Гоголь, то вони „обрусїлі“ інтеліґенти; коли-ж вони користують ся росийською культурою, як тільки засобом, але лишають ся синами своєї нації — то говорити про їх „общерусскість“ навіть сьмішно, — такі Грузини, Поляки, Українці й иньші інтеліґенти можуть бути при тім патріотами своєї нації. Таким чином теорія д. К. про четверту руську національність мусить бути відкинена цілком, а ще більше через те, що сам він, в супереч з собою, бачить національність не тільки в мові (стр. 139).

Виробивши собі таку хибну теорію, д. К. розуміеть ся мусїв зробити новий ряд помилок. Одна вельми важна з них — се трактованнє ріжних українських письменників відповідно до більшої або меньшої належности їх до типа „общерусской“ національности“. Так він признає в Квітці і навіть Шевченку означену „общерусскую“ національну форму, і т. д. Але найгірше те, що вигаданим собі фантомом автор відганяє думку читача від факта істнування двох руських літератур — української і росийської і їх ненормальних відносин. Знайшовши вихід в теорії четвертої національности, автор поминув се явище, що росийська література, дякуючи важкому національну стану України, живе на кошт українського письменства. Він промовчує і те, що виробленнє „общерусскости“ річ ненормальна, бо відтягає від України її сили й примушує їх з ріжних приводів ставати часто проти українського національного руху. Автор веде нас до цїлої маси непорозумінь. „Въ высокой степени знаменательно то, что фактически онъ (Гоголь) даже и не пробовалъ творить на малорусскомъ языкѣ и т. д.“ (стр. 139) каже д. К. Я не розумію, що тут власне „знаменательнаго“? Треба-б уже було вияснити читачеви все се докладно. Тоді-б ми знали, яку вагу має ся „знаменательность“, чи позитивну чи навпаки. Одно слово, весь сей розділ наводить на сумні міркування, а той спосіб, яким автор оборонює права „народних“ літератур на розвій, довершує таке враженнє вповні. Такий розвій потрібний, бачте, для „подведенія прочнаго литературнаго фундамента подъ зданіе общерусскаго языка и литературы“ (стр. 136). Сї фрази автора виснять нам позицію його в справі українського письменства зовсім ясно, — потреби розвою його сама по собі для автора не істнує; навпаки, „общерусскість“ для нього річ нормальна. Ми мусимо лише пожалкувати, що до загальних тез своєї праці д. К. приточив цїлий ряд таких рискованих тверджень.

Чималий інтерес має збірник промов, виголошених 21 лютого 1902 р. в сполученому зібранні Академії Наук і історично-фільольоґічного виділу петербурського унїверситета. Перша промова належить

Пипіну і має змістом „значеніе Гоголя въ созданіи современнаго международнаго положенія русской литературы“. Свою промову Пипін починає з відзиву про росийске письменство де Воґюе, який вважав дуже типовим для сього письменства відбиток раси. Воґюе не поясняє змісту сього терміна, через те Пипін сам береть ся до такого завдання. Расовим елементом, по гадці Пипіна, явило ся в росийському письменстві те, що було, справді відмінним від західно-европейського, — але що ж власне? Аналїзом житя і письменства Росиї за весь історичний її період Пипін приходить до виводу, що расово-національним елементом росийського письменства, певно — не an sich, а наслїдком історичних обставин, явив ся поворот інтелїґенциї до народа і взагалї до сїрої „среди“, — річ цїлком незрозуміла тепер для західного письменства. І от піонерами сего руху в новійші часи стали Пушкін і Гоголь. Особливе-ж значіннє Гоголя в сїм складаєть ся ще й з того, що він в свою уважність до меншого брата вложив надзвичайну силу теплого почутя, давши тон цїлій лаві письменників, що тепер здивували всю Европу.

В коротенькій промові К. Арсеньєва „Значеніе Гоголя для его преемниковъ“ зазначують ся деякі риси творчости Гоголя, якими він вплинув на своїх наступників. Одна з таких рис — описи природи, друга — показаннє звязку особи з верствою і третя — портрети. Заходи д. Арсеньєва в відшуканню сих рис Гоголя досить оріґінальні і в усякому разї невеличка його розвідка повна живого інтересу. Трудно те-ж саме сказати про „Развитіе взглядовъ Гоголя на творчество“ — промову д. Бороздіна, де речник хоче показати відносини Гоголя до реалїзма та ідеалїзма в штуцї. Образом естетичних міркувань Гоголя д. Бороздін вважає його „Портрет“, звідки виводить гадку, що „безъ идеальнаго освѣщенія картины“ „самый реализмъ можетъ оказаться ложью“, — парадокс цїлком безпідставний (стр. 39). Сьвідомий реалїзм автор бачить у Гоголя в статї про Пушкіна, впливу якого д. Бороздін приписує і змагання до реалїзму. Але при сїм реалїзмі в Гоголю видно і ідеалїстичний кольорит і т. д. Про сю промову можна сказати одно: рідко можна бачити так багато плутанини і так неясно виложених думок, як в нїй... З промови сеї трудно навіть бачити, чи мав автор її якісь певні погляди на штуку і коли мав, то які власне. В усякому разї оздобою збірника та промова далеко не може бути.

Останнїм трактує в нїм д. Перетц про „Гоголя и малорусскую литературную традицію“... Про сю промову, що до її змісту, ми можемо сказати: „ну, нарештї таки дїждались!“ Нарештї дїждались того, що Українця-Гоголя, сина українського письменника і самого письменника на українські сюжети, поставлено в звязок з українською традицією. Але побачим, як се виконано...

Спершу д. Перетц розвязує загальне питаннє, через що „Вечера“ Гоголя зістались і доси живими та принадними. І для сього розглядає критику про Гоголя — Полевого, Сенковскаго, Шевирьова, що не бачили в творчости його нічого визначного. Згадує по дорозї і про етноґрафічну критику Кулїша, але зовсїм не до річи, — коли мова йде про естетичне значіннє творів Гоголя, то приплутувати сюди ще етноґрафічність зовсїм непотрібно. Етноґрафічна критика — справа спеціяльна і розторощивши якісь твори з етноґрафічного погляду, можна одначе знаходити в них псіхольоґічну вірність і естетичну вартість. Так власне й робив Кулїш, якого автор приплутує нїби лиш для того, щоб сказати, що він був „несправедливымъ судьею Гоголя“, та що „критика Кулиша была опровергнута до мелочей Максимовичемъ“ (стр. 49). Як ми вже бачили, власне антикритика Максимовича повна „мелочей“ і загалом не збиває критики Кулїша. Д. Коробка виказав се зовсїм добре.

Кулїш, каже далї д. Перетц, „обвинялъ Гоголя в незнанії условій жизни малорусскаго народа і т. д.“ (стр. 49). І д. Перетц хоче вияснити, чи правда-ж се? Для сього він нагадує, що сїмя Гоголя самим своїм становищем мусїла бути близькою до народа і народньої або близької до неї лїтератури. Через те то цїла низка типів у Гоголя, узятих з неї й перейнятих народністю, являєть ся слїдом впливу і на Гоголя. З такою постановою питання трудно не згодитись і ми дуже раді, що д. Перетц так безсторонно поставив ся до розгляду такого важного питання. Та тільки мусимо завважити, що загальний настрій „українських“ повістий зовсїм не виключає хиб в етноґрафічних деталях і може навіть іти з ними поруч. Крім того, признаючи слушність уваги д. Перетца про народність „Вечерів“ Гоголя, ми не можемо згодитись з д. Перетцом в тім, що Гоголь „скорше является въ нихъ художникомъ-завершителемъ предыдущаго періода малорусской литературы, нежели начинателемъ новой общерусской“ (стр. 49). Що друга заслуга Гоголя перед тою „общерусскою“ лїтературою в „Вечерах“ була, се, думаємо ми, річ безперечна. Оріґінальна романтичність їх була новим аккордом на лїрі российської музи, — се ясно доводить і д. Котляревский. Але перша заслуга, роль „завершителя предыдущаго періода малорускої литературы“, на мою думку, не видержує нїякої критики. Чим власне була українська лїтература перед Гоголем і яка була творчість в „Вечерах?“ Попередники Гоголя — Котляревський, Гулак-Артемовський і Квітка були письменниками-реалїстами, що малювали нарід або з соціального погляду, або в строго етноґрафічнім стилю. Навпаки, „Вечера“ Гоголя — се легка поезия, без серіозного представлення народного житя і без вірних етноґрафічних фарб, перейнята напів реалїзмом, напів романтизмом. Що до сього змісту творчість Гоголя в „Вечерах“

була мінусом в порівнанню з попереднім українським письменством, перевисшаючи його лише в одній рисї — більшій красї образів... Таким чином роль Гоголя як „завершителя“ нашого письменства лишаєть ся помилкою д. Перетца. Але проте промова його має взагалї наукове значіння, бо вірно вказує впливи на Гоголя української національно-народної стіхії.

В pendant до сеї промови д. Перетца ми можемо поставити працю д. В. И. Мочульскаго: „Малороссійскія и петербургскія повѣсти Н. В. Гоголя“. Метою своєю автор ставить дослїд про те, як Гоголь з „художника натуралиста-этнографа“ (стр. 2) став „художникомъ соціальной общественной жизни“ (стр. 2). Свою лїтературну каріеру Гоголь почав обробленнєм народних повірь, анекдотів і т. и. в своїх „Вечерах“, вірно завважає автор; через те в „малороссійскихъ“ повістях Гоголя „бытовая рамка“ переплїтаєть ся „фантастическимъ разсказомъ“ (стр. 4). Уловленнє сього фантастичного елєменту в перших творах Гоголя, а також слїдів в них народних повістий, разом з докладним переказом деяких повістей, заповняє декілька сторінок невеличкої працї д. Мочульского. В сих повістях він знаходить між иньшим „глубокое проникновеніе в духовно-нравственную жизнь народа“ (стр. 11), себто те, чого в них нїхто доси не знаходив. Потім д. М. переходить до петербургських повістий Гоголя з фантастичним елєментом, як напр. „Нос“, „Портрет“, на переказ якого він дає, між иньшим, дуже багато місця. В них він зазначає між иньшим „психологичность“ Гоголя. Нарештї д. Мочульский каже, що в „Шинелї“ Гоголь „выступаетъ... глубокимъ общественнымъ писателемъ“ (стр. 19), і на сїм кінчає свій етюд. Де-ж, спитаємо ми його, обіцяний дослїд про перехід Гоголя психольоґа-етноґрафа в соціального писателя? Годї сього знайти, а через те і вся праця д. Мочульского видаєть ся одним якимсь непорозумінням... На що вона випущена в сьвіт? Не вже-ж на те, щоб сказати, що в „малороссійских“ повістях Гоголя є фантастично-народний елємент? На се не варто було тратити паперу.

Досить цікавий „очерк“ д. Олександри Єфименкової про „національную двойственность въ творчествѣ Гоголя“, що також дотикає творчости і особи сього письменника з українсько-національного погляду. На підставі листів Гоголя, його творів і деяких наукових дослїдів д. Єфименкова дає ясну картину двох течій творчости Гоголя, чи то двох національних впливів на нього — великоруського і українського. Перш за все дослїдниця уставляє факт українських симпатий Гоголя — до пісні, природи, історичного минулого України, і робить вивід про любов Гоголя до України, факт, розуміеть ся, безперечний... Але так сконстатувати його ще мало: нам важно знати, яку цїну надавав тїй любови сам Гоголь, або иньшими словами — як сьвідомо ставив ся супроти

національно політичної долї України? На жаль, на се запитаннє авторка не дає відповіди; о скільки потрібно було розвязати його для самої статї д. Єфименкової, ми побачимо. Сконстатувавши факт українолюбства Ґоголя, авторка констатує далї, що народного великоруського житя Гоголь не знав; малюючи великоруське житя середнїх верстов, Гоголь не мав до нього симпатий, був обєктивним і через те дав такі виразні його картини. Для „українських повістей" Гоголь вживав переважно лірізму і запалу, для великоруських — жорстокий юмор. Далї авторка вказує на одушевленнє Гоголя ідеєю российської держави і хваленнє кріпацького устрою супротив симпатий до демократично-козацької історії України. Все се, по гадцї д-ки Єфименко, було основою „національной раздвоенности" Гоголя, яка потім стала джерелом його страждань.

Такі в загальних рисах твердження д-ки Єфименко, що не можуть не викликати в читачу великих непорозумінь. Справдї, що власне таке ся „національная роздвоенность" Гоголя, і оскільки взагалї вона на нїм відбилась? На се питаннє не знаходимо ми відповіди у авторки. Така „роздвоенность" мусить бути псіхольоґічним ваганнєм, сьвідомим, чи несьвідомим, — все одно, і таке ваганнє повинно неминучо відбити ся на самій творчости письменника. Таке ваганнє мусїло бути не в чім иньшім, як в боротьбі межи любовю до України зі звичкою до великоруської культури. Чи була ж у Гоголя така боротьба? Можна сказати, що не було зовсїм, або була лише на одну йоту, така вона непримітна. І навіть ся йота проявлялась лише в певний період житя Гоголя. Приклад покаже се виразно. „Українські" повісти Гоголя, що характеризують українолюбство Гоголя, належать до ранїйшого періода його житя; петербурські-ж повісти і всї иньші твори великоруського типу — до пізнїйшого періоду. Отже на ріжних хронольоґічних полюсах ми бачимо різні псіхольоґічні кольорити особи Гоголя. А раз так, то при чім-же тут боротьба і ваганнє, при чім „національная раздвоенность?" Ранїйш Гоголь був один, пізнїйше — став другим, — поясненнє, думаємо, просте. Але, скажуть нам, українські симпатиї були в Гоголя до кінця житя. Се правда, одначе вони нї трохи не шкодили великоруському впливу на него і навіть не могли стати такою перешкодою, бо його симпатиї були проявом стіхійним, а не сьвідомим. Гоголь любив тільки минулу Україну, але нїколи не думав про її відродженнє. Гоголь не любив сеї будучої України, бо як би він її любив, то зараз побачив би, о скільки розвій руссіфікації ворожий кожному національному прояву иньших націй, і о скільки дїяльність його самого стоїть на перешкодї українському відродженню. Тільки при такій сьвідомости можна було-б говорити про Гоголеву „національную раздвоенность", а так не було і не могло бути і самої „раздвоенности". Иньше дїло, яка була причина

такої байдужости Гоголя до будучої України, але факт її безперечний, і через те трактувати про траґедію в Гоголевій творчости на національнім ґрунті не має підстави. А що ми не помиляємо ся, найяснійше сьвідчить наведений д-кою Єфименко факт „противорѣчивости“ Гоголя в відносинах до демократичної козацької України і до кріпацького устрою при российських порядках: „Противорѣчивости“ тут немаєніякої. Хваленнє козацько-демократичної України з боку Гоголя могло виправдувати ся перш за все тим соціяльним станом пригнобленности, в якому Україна була при Польщі; далї — боротьба України була боротьбою проти иньшої народности, Поляків і при тім — за свою віру, відмінну від польської. Всї сї стімули, очевидно, повинні були вплинути на те, щоб до козацтва Гоголь відніс ся прихильно*). Не те було, одначе, з кріпацьким устроєм України в Росиї. Тут боротьба за „волю“ для Гоголя мусїла здаватись зайвою, — бо Україна нїби-то користувала ся всїм, чого не мала при Польщі. А власне: віра українських селян і їх поміщиків, навіть великоруських, була однакова, національність теж „руська“, а що Україна дїлила ся на панів та кріпаків, то в сім Гоголь міг і не бачити зла. Навпаки, „послушенство“ селян могло служити чудовою формою для насадження в народї ріжних благ житя. До такого насаджування Гоголь вважав покликаними поміщиків, як народних опікунів, так що з усїх боків виходило гладко. Очевидно, що воля кріпаків не могла бути зрівняна з волею козацтва, бо здавалась Гоголю непотрібною. Отже в сїм пунктї ми не бачимо ніякої підстави для твердження про „національную раздвоенность“ у Гоголя Воно не доводить ся ніякими фактами і в псіхіцї Гоголя не завважаєть ся. Через теж власне і мусить бути відкинута вихідна точка статї д-ки Єфименко, збудована власне на признанню тої „раздвоенности“. Сама статя про те має свою цінність, бо добре вказує, як Гоголь ставив ся до свого і чужого житя, і таким чином осьвітлює одну сторону в творчости Гоголя.

На закінченнє полишили ми одну з визначнїйших і солїднїйших праць про Гоголя — книжку д. Мандельштама, що поставив своєю метою дослїд стиля письменника. Така праця була першою в усїй науковій лїтературі про Гоголя, а виконана з повною науковою обережністю, вона заслугує на особливо серіозну увагу.

Стиль Гоголя, як і кожного письменника-артиста, се цїлий замкнутий у собі лексичний сьвіт, відмінности якого і показує крок за кроком д. Мандельштам. До виконання такого завдання він підходить дуже

---

*) Простїйше сказати — Гоголь стояв вповнї під впливом поглядів тої української дрібно-старшинської верстви, з якої вийшов — її апотеози старої козацько-польської боротьби, й кріпацьких симпатий в сучасности. *Ред.*

здалека. Перш за все автор підкреслює лексічну істоту творчости взагалї, власне „индивидуальное примѣненіе слова въ предложеніи“ (стр. 8) і дає картину широкого користування Гоголя таким творчим апаратом. Далї автор спиняєть ся на тавтолоґії — „одинъ изъ оборотовъ рѣчи, излюбленныхъ поэтомъ“ (стр. 10), уважаючи уживаннє її у Гоголя за „сознательное, преднамѣренное“ (стр. 12). Не чуже було Гоголеві і компонуваннє слів, — прикладом того служать слова на „тель“ (стр. 16). Але сї особливости стиля Гоголя лише пропедевтичні, так сказати; вони послужили лише перехідною стадією до справжнього могутнього кольоріту стиля Гоголя в пізнїйші роки його писання.

Одною з таких пропедевтичних рис був взагалї цїлий запас стилїстичних зворотів Гоголя раннього його часу, коли він був під впливом романтизму Жуковського та Пушкіна. Першим творчим етапом Гоголя був „стиль дѣланный, реторическій“ (стр. 21) і в сїм часї „не можетъ быть рѣчи и о стилѣ, о языкѣ индивидуальномъ“ (стр. 23). В сю пору Гоголь з своїм стилем близький „къ стилю Жуковскаго“ (стр. 24), в иньших випадках він „пишетъ языкомъ стихотвореній Пушкина“ (стр. 28) і навіть показує „чувство негодованія къ черни“ позичене „изъ произведеній Пушкина“ (стр. 28). Були, звичайно, впливи на Гоголя і „со стороны другихъ писателей“, але автор не береть ся їх дослїджувати за трудністю такого завдання. Вплив названих письменників на Гоголя автор бачить не тільки в запозиченню окремих слів, а навіть цїлих зворотів і образів (стр. 35), але в останньому разї трудно сказати про ступінь позичання: за довгий період вироблення лїтературної мови творить ся цїла стіхія „символовъ“ (стр. 36), яка обовязкова для письменника, і індівідуальна його роля складаєть ся лише з деякого оживлення шабльонових образів. Д. М. і подає зразки такої прикмети стиля Гоголя з того, що зветь ся „традиціею“ в мові (стр. 46). Одним з проявів такої традиції автор справедливо уважає „народно-поэтическіе элементы“, що „входятъ во многія произведенія“ Гоголя (стр. 46). Він наводить також приклади сього і каже, що „отдѣлить его (Гоголя) геній отъ генія народнаго въ этихъ случаяхъ нѣтъ возможности“ (стр. 49).

По таких увагах, що характеризують традіційну манеру Гоголевого писання, автор переходить до „главной нашей задачи“ (стр. 53), до виказання того, чим Гоголь відзначаєть ся в мові від других письменників. Таке завданнє він виконує з паралельними вказівками на псіхіку Гоголя, відбитком якої і мусів стати стиль його. Автор бачить в стилї Гоголя, нпр. вирази человіка, „по меньшей мѣрѣ не умѣющаго уважать науку“ (стр. 56), його „угодливость“ (стр. 57), „самоувѣренность“ (16) і т. и. Зазначивши як „основной мотивъ“ творчества Гоголя —

„изображеніе отрицательныхъ сторонъ жизни“ (стр. 59), автор каже, що Гоголь „чувствовалъ зло всѣми фибрами души“ (стр. 60) і через те прояви такого „злого“ життя у Гоголя „облечены въ языкъ, ясный до прозрачности“ (стр. 60).

Але такий здобуток дав ся йому не дурно, і д. Мандельштам вдатно підносить „тропотливую... работу писателя“ (стр. 63) і „громадный трудъ“ Гоголя в „постоянной работѣ надъ языкомъ“ (стр. 65). Автор стежить повільні переходи Гоголевого житя до все кращого — і вказує цілу низку хиб, від яких потім письменник увільнив ся. Вони дають йому змогу сказати, що слово Гоголем „часто руководило, а не онъ управлялъ имъ“ (стр. 79). Сконстатувавши факт великої роботи Гоголя над своїм стилем, автор показує далї, в чім виявило ся повільне поліпшення останнього. Воно відбило ся насамперед на викиданню „не чисто русскихъ словъ“ (стр. 80), потім в „исключеніи всякихъ образовъ миѳологическихъ“ (стр. 85), в уживанню „народныхъ словъ“ (стр. 86) і т. д. Разом з тим проявляєть ся в Гоголї нахил „къ созиданію новыхъ выраженій“ (стр. 95), чим і доповняєть ся велика робота по „исправленію слога, измѣнявшагося по мѣрѣ развитія чутья къ русскому языку“ (стр. 94). Автор вірно завважає, що в Гоголя „чутье къ языку обнаруживается необычайное“ (стр. 110).

Навівши ріжні приклади виправлення Гоголем стиля зі зверхнього погляду, автор підкреслює також виправлення і чисто „художественнаго характера“ (стр. 114). Такі нпр. звороти Гоголя, коли у нього „опредѣляющее предшествуетъ опредѣляемому“ (стр. 117), обертаннє понятій „въ представленія, идей въ образы“ (стр. 119), ріжні по своїй артистичности в ріжних редакціях Гоголевих творів. Заговоривши про Гоголївські „образы“, автор наводить найбільші „любиме“ Гоголем. Що до прикмет, якими Гоголевий стиль відзначаєть ся від всякого другого, то вони „довольно разнообразны“ (стр. 153). З них треба назвати близькість до „народнаго эпоса“ (стр. 153), „чисто Гомеровскаго склада“ (154); малюваннє дурноватих людей з їх лексічними ознаками — недоговорюванням і т. и.; типової для дієвих осіб „ругани“ (стр. 159), повторення „собственнаго имени“ (стр. 161) і т. и.

Одною з прикмет Гоголевого стиля уважає д. М. також те, що у нього „весьма часто объективный тонъ повѣствованій переходилъ въ субъективный именно вслѣдствіе преобладанія эпитетовъ, которые я отнесъ къ категоріи субъективныхъ“ (стр. 176). При тім „сложными эпитетами онъ внесъ много оригинальнаго“ (стр. 179). Типовою рисою для стиля Гоголя д. Мандельштам вважає його „сравненія“, в сфері українського житя, природи і т. д. (стр. 188); цікаві з другого боку, і ті порівнання, де Гоголь „олицетворяетъ предметы неодушевленные“

(стр. 190). Особливу вагу що-до впливу на стиль Гоголя признає д. Мандельштам українській народній поезії. Для вияснення істоти сього впливу автор доводить ріжні докази того, о скільки взагалї Гоголь був обвіяний її атмосферою. Факти, вказані ним, цікаві, але автор поминає ріжні важні питання не фільольоґічоого характеру, що випливають з них і переходить просто до виказання ознак того українського впливу.

Перший прояв його — „малороссійское правописаніе (стр. 207), що завважаєть ся навіть в „позднѣйшихъ произведеніяхъ Гоголя“ (стр. 207). Далї присутність „малороссійскихъ словъ (16) і що найголовнійше — слїди думок Гоголя в українській мові, які потім він „мысленно переводилъ“, „примѣняясь къ русской рѣчи“ (стр. 208). Взагалї ж, д. Мандельштам завважає, на підставі лексичного аналїзу, що „Гоголь пользовался малороссійскимъ языкомъ каждый разъ, когда общерусскій языкъ не въ состояніи былъ передать той тонкости мысли, которая передавалась естественно языкомъ малороссійскимъ“ (стр. 216). Зазначивши се, д. Мандельштам завдає питаннє, коли ж Гоголь вдавав ся до „общерусскаго языка“ і каже, що насамперед при „изображеніяхъ картинъ природы“ (стр. 222) і т. д. Мало того, автор переконаний, що коли-б Гоголеві картини перекласти на українську мову, то „они въ красотѣ своей пострадаютъ значительно“ (тср. 224) і в сім покладаєть ся на проф. Дашкевича. Я-ж думаю, що д. Мандельштам у сих своїх твердженнях, правду кажучи, досить розповсюднених, помиляєть ся глибоко. Що українська лїтература за Гоголя була лише „простонародня“, се до певної міри правда. Але се й не важно: Гоголь, як признає д. Мандельштам, черпав усю свою поезию з народнього джерела; досить для нас і сього. Досить, щоб сказати, о скільки не використав Гоголь тих скарбів, які могла йому постачити народня муза. Одним з головнійших чинників народної поезиї була, розуміеть ся, мова, яка, треба сказати, і доси ще гаразд не вивчена. Знаннє мови було тією обставиною, яка мусїла дати топ писанням Гоголя що до їх лексїчної форми, української чи великоруської. Гоголь мало знав українську мову, инакше-б він при своїй любови до рідного не міг би не писати рідною мовою. І се мале знаннє мови єдино примусило Гоголя до писання мовою великоруською. Що справдї не в нерозроблености нашої мови лежала причина, що Гоголь нею не писав, а в чомусь иншім, се менї здаєть ся безперечним навіть при поверховій знайомости з нашою лїтературою. Щоб зрозуміти, якої красоти і тонкости повна українська народня мова, треба прочитати лише Стороженка та Марка Вовчка: знаючи мову так, як сї два письменники, Гоголь міг би свобідно писати нею свої високо-артистичні твори. Правда, ся свобода була-б трохи обмежена часами, і Гоголеві приходило ся-б творити нові слова на підставі старих українських, але-ж Гоголь так

само творив слова і великоруські. Що Гоголеви перешкаджало писати українською мовою лише незнаннє її, доводить той-же приклад двох вище згаданих письменників: вони обидва не мали попередників, у яких могли-б знайти готове богацтво мови, яке бачимо в їх власних творах; навпаки воно було зачерпнуте з невичерпаного джерела народної мови. Те саме було-б і з Гоголем, коли-б він володів таким знаннєм мови, як ті письменники. Що до того, що передані по українському, твори Гоголя стратили-б „значительно“ в своїй красї, то се тільки одно непорозуміннє, дивне в устах такого вченого, як д. Мандельштам. Що кожний переклад не буде докладною копією оріґінала, се-ж безперечна правда. Але значна страта краси в перекладї мусить трапити ся лише при перекладї оріґінала на мову диких народів, а не на близьку до великоруської українську. На авторітет д. Дашкевича автор покладаєть ся також даремне. Д. Дашкевич каже, що „переводы Гоголя имѣютъ мало смысла помимо тенденціозности“ (стр. 224), але лишаєть ся незрозумілим, чому ті „переводы“ мають „мало смысла?“ Хіба з того погляду, що Українцї не повинні мати культивованої лїтератури: на що, мовляв, їм ті переклади, коли Українцї, обрусївши, можуть одержати всї оріґінальні великоруські твори як свою національну власність? — Коли-ж Українцї мають право на національний розвій, то хіба-ж то не аксіома, що культивованнє мови, одної з головнїйших ознак національности, найбільше може мати місця при перекладанню чужих творів? Згадку-ж про „тенденціозность“ перекладів непотрібно висловив д. Дашкевич і повторює її д. Мандельштам: вона їм не личить, як серіозним вченим. В чім може міститись „тенденціозность“ перекладання на українську мову? В тому, що якісь российські твори показують ся в українській формі, і що тим, тими перекладами взагалї творить ся з народньої мови лїтературна? Але що ж тут поганого? В чім перепиняє окрема українська мова і лїтература загальному поступу, союзу націй і т. и.? Я думаю, що перешкоди від того нема ніякої.

Другою препоною для Гоголя в писанню по українському була потреба писати на суспільні та фільософські теми, для чого українська мова не давала йому засобів. Се, правда, але хто боронив Гоголеви бути великим українським язиковим реформатором? Ні в однїй-же лїтературі, як звісно, наукова і фільософська мова не падає з неба, а чому-ж українська лїтература мусїла стати виїмком? Одже, бідність мови не могла бути препоною для Гоголя і тут — причина була иньша, яку вже ми ранїйше висловили. Гоголь не був сьвідомим Українцем, не відчував потреби українського відродження, а через те і до рідної мови ставив ся неґативно: для тих сюжетів, для яких української мови було досить, він не хотів її вивчити, а для тих, де її було не досить, не

вважав за потрібну лексічну творчість. І таким чином Гоголь став письменником российським.

Покінчивши з загальними питаннями, д. Мандельштам знов переходить до характеристики стилю Гоголя, пропустивши одначе такий важний пункт, як вплив на Гоголя тогочасної української літератури. Такий розслід для дослідника ріжних впливів на стиль Гоголя неминучий і обовязковий.

По сих кількох дрібнійших увагах автор переходить до аналізу Гоголевого гумору. В розвою його він добачає два періоди, — перший, коли Гоголь проявляв „кривлянье, балаганство" і „дешевий юмор" і другий, коли він почав „смягчать грубыя краски" (стр. 243—4). До першого періоду автор зачисляє твореннє Гоголем сьмішних фамілій, уживання особливих народнїх слів, „ругань" (стр. 256); розгляд їх дає авторови змогу сказати, що „Гоголь — первый, писавшій на народномъ языкѣ въ широкомъ смыслѣ слова" (стр. 261). Щоб осягнути більшу артистичність в юморі, Гоголь, як звісно, богато працював над словом, і для сього вживав дуже цікавих лексічних способів. Таке нпр. уживаннє „сочетанія словъ", що не мають „никакого содержанія" (стр. 273), або „сочетаніе какого либо слова съ другимъ, несочетаемымъ" (стр. 276), „сопоставленіе названій предметовъ", „производящее необыкновенную смѣну впечатлѣній" (стр. 276), внесеннє „безпорядка" (стр. 278), або „заботливое соблюденіе въ передачѣ послѣдовательности по времени и мѣсту, по образцу мышленія ума неразвитаго" (стр. 279) і „сопоставленіе сужденій, не имѣющихъ никакой логической связи" (стр. 280), надавання „лицу свойствъ или несогласныхъ или прямо противорѣчащихъ основному характеру лица" (стр. 289), і т. и.

Оглянувши всї характеристичности Гоголевого стиля, д. Мандельштам вкінці старасть ся намалювати вдачу Гоголя на підставі його стиля. Перш за все каже він, що Гоголь був „идеалистъ" (стр. 345); доказом того служить юмор Гоголя, бо юмор його „исходилъ изъ сознанія цѣнности для жизни идеала о высокомъ" (стр. 346). Той юмор „созидался путемъ пережитыхъ страданій, отъ внутренняго разлада съ собой". Етичні свої поривання Гоголь виявляв в артистичних образах, чим і здобув великий успіх що до впливу на суспільство і т. д. По цілому ряді нових уваг, що мають другорядне значіннє, автор кінчить свою основну працю про Гоголя.

Праця, як ми сказали, вельми коштовна і справді дає важну вкладку в науку. На жаль, мусимо одначе зазначити деякі хиби в загальній будові роботи д. Мандельштама: в ній дуже багато скоків від одного предмету до другого, і льоґічний розвій сюжету не повно витриманий. Що до самого викладу, то й тут, крім вказаних нами вище хиб,

треба одмітити ще де-які: нпр. за малу ілюстрацію питання про комізм Гоголя, брак означення істоти його юмору, відмінности його від всякого иньшого і т. и. Але при тім усім робота мусить бути признана визначною в своєму роді. Нею ми кінчимо і весь огляд юбілейних розвідок про Гоголя, про які треба, врешті, сказати останнє слово.

В тих розвідках, дійсно, зроблено дуже багато для роз'яснення багатьох, вельми важних сторін творчости і особи Гоголя, але разом з тим допущено і цілу низку хиб, особливо в українській стороні Гоголевської творчости, які доконче мусять бути усунені. Крім того чимало ще лишилось питань, зовсім не розвязаних, як нпр. соціяльні погляди Гоголя, — що також вимагає відповідного виконання. Все се поясняєть ся, певно, неблискучим теперішнім станом российської науки, і через те реємствувати тут нема чого. Невеличкий „штат“ российських спеціалістів по российській і західній літературам дав те, що міг, і коли не міг дати більше, то вина в сім не так його, як тих обставин, що не дає змоги розвивати ся самій науці.

Комбінуючи здобутки наукової літератури з власними нашими гадками, висловимо загальний погляд на особу і творчість Гоголя. Гоголь, як звісно, народив ся в небагатій українсько-панській родині. Батьки Гоголя були справжніми володарями душ, і сам Гоголь виріс в атмосфері кріпацьких тенденций. Батько Гоголя був кебетливим українським письменником, і ся прикмета відбилась і на синови Василя Гоголя — Миколї. В сім'ї Гоголів панували релїгійні поривання, пошана до значних людий і брак сьвідомого українського патріотизму, — і такі риси теж відбились на Гоголю. Вступивши до лїцею, він заховав усі свої дитячі риси, але з побільшеннєм деяких. На Гоголя ще більше вплинула российська атмосфера. Гоголь почув у собі лїтературний хист і разом з тим пошану до своєї особи. Кінчивши вченнє, він вступив у житє з досить зрілими і викінченими рисами психіки, і до самого кінця віку лишив ся вже з ними, лише за своє недовге житє довів їх до повнійшого викінчення. Одже чим була особа Гоголя? Перш за все, він був високоталановитим, навіть ґеніяльним письменником. Надзвичайний гумор свого таланту він одержав від свого народу взагалї, і від батька свого з осібна. До народу свого він ставив ся гуманно, але по своїм поглядам був кріпостник, з виключеннєм лише страхів кріпацького устрою. Надто відзначав ся він релїґійностю і вірою в своє з неба дане призначеннє служити на користь суспільству. Релїґійний настрій особливо опанував Гоголя; ним напоєний був письменник ще з малих літ. Самоаналїз на ґрунті сього настрою почав з давна росхитувати нервову його орґанїзацію і впливати ненормально на духовий настрій і нищити його сили. Се довело Гоголя і до фізичного виснаження, а потім і до смерти, —

в чім, треба признати, прислужив ся досить о. Матвій. Психічний настрій Гоголя вплинув і на вартість його літературної продукції. Поставивши собі метою намалювати позитивні типи, Гоголь не вважав потрібним іти до сього шляхом фільософічних та суспільних студий, а все хотів витягти з себе, і се мусїло його привести до знищення. Спаленнє Гоголем своїх творів служить крітерієм оцінки гідности його ідеалів...

Такий був, на нашу думку, психічний зміст особи Гоголя і до таких сумних результатів довів він його своїм неладом. Але при сім усім не вже-ж творчість сеї нерівної в своїх настроях душі не дала сьвітови, а перш за все Росії, нічого? О ні, дала вона дуже і дуже багато. Перші твори Гоголя, так звані „украинскіе“, з етноґрафічного боку не видержують критики, але за те з боку артистичного, що до тонкости в малюванню типів і виконання з відповідними естетичним чутєм, ті твори прекрасні. В них розсипано так багато усякої краси, житя й привабности, що вони й доси надихують поезією й щирістю. Подібного в росийській літературі не було нічого! Що-ж до цілком реальних його творів, таких, як „Ревізор“ та „Мертві душі“, то значіннє їх соціяльне, крім артистичного надзвичайне. Ті твори мусїли показати Росії, що в ній не все „обстоитъ благополучно“ і тим самим рушили поступ громадської мисли. Що-ж до загально-людського значіння Гоголя, то ми мусимо признати, що воно було більш посередне, як безпосереднє. Твори Гоголя не мають в собі загально-европейських типів, а лише занадто великоруські і почасти через те не мали і не мають того впливу на людськість, як Шекспір, Сервантес, Лев Толстой і т. д. Отже „універсальне“ значіннє Гоголя ми мусимо признати з дуже великим обмеженнєм. Про фільософічні його твори, а власне „Переписку“ не можна сказати і того: вони були овочем нерозвиненої думки і не мають иньшого значіння, крім неґативного. Маючи всяке таке загальне значіннє, Гоголь, звичайно, мав і спеціяльне, — така нпр. його вага і заслуга перед росийською літературою. Для неї Гоголь заслужив ся велико: він ствердив реальний напрям письменства і соціяльний зміст своїх творів одяг чисто артистичною формою. Заслуга, певне, визначна. Росийська література придбала в нім великого майстра слова.

На сих коротких увагах ми-б і кінчили свої погляди на творчість Гоголя, коли-б до його особи не було волею долї причеплено одного додатка, а власне українського походження. Сей придаток в души кожного безстороннього дослїдника зраджує одно питаннє: чому-ж Українець Гоголь став письменником росийським? Таке питаннє крім великого публїцистичного значіння має також і велику наукову вагу. Для історика дуже важно знати, через що син одної нації став служити другій, при змозї лишити ся при рідньому народови? Тим паче, що

зробити такий перехід Гоголеви було в усякому разї не так-то легко... Та й справдї: сам Гоголь був натхнений українською історією і такою-ж дїйсністю; перед його очима стояла славна дїяльність Котляревського, Квітки і Гулака Артемовського, які виразно піднесли українську народність і стали її речниками. Перед Гоголем яскраво вирізувалась українська культура з проявами вищої інтелїґентної мисли. Маючи за собою таких попередників, Гоголь тим твердїйш мусїв стати на рідньому ґрунтї і зробити ся на нїм одним з видатнїйших дїячів. Поява Шевченка ще більш повинна була рушити його в такім напрямі і примусити принаймнї розважити над „бути чи не бути" собі українським письменником. І одначе, нїчого сього не сталось... Для Гоголя українська вища культура не істнувала. Гоголь перейшов біля неї, навіть не зачепившись. Щож се значить? Певно, ворожим до свого рідного краю Гоголь не був і через те „зрадником" звати його не можна нї в якому разї, тим паче не можна, що навіть, коли-б він був ворожим, то не зробив одначе супроти України нїчого неетичного. Отже, такі відносини і погляди що-до Гоголя треба відкинути рішучо. Які-ж одначе були відносини Гоголя до рідного краю? Можна сказати, що вони були перш за все стихійні. Гоголь любив свій край як вітчину, але любив так, що не чув до неї нїяких обовязків. О скільки ми знаємо, в молодому віцї Гоголя не трапило ся нїкого, хто-б напутив його на сьвідомо-патріотичний ґрунт. Гоголь вступив у житє з байдужними відносинами до будучности України. Крім того, він ще в школї марив про славу і про велику ролю в державі. А де-ж можна було здійснити се, як не в Петербурзї, центрі Росії? І Гоголь порвав ся до столицї, мріючи перш за все за себе, а не за якийсь народ, за якусь націю. Можна було-б подумати, що тепер він зовсїм забуде, зречеть ся своєї вітчини, але нї: стихійна любов до України знов прокинула ся у нїм і Гоголь вилив свої почутя в формі „українських" повістий. Але така хвиля трівала не довго.

Гоголь познайомив ся з славянофілами, які росписали перед ним утопії „единої і недїлимої" Росії, і Гоголева вітчина почала сходити з обрію його душі. Потім на довгі роки він мусїв жити за кордоном і се ще більш віддалило його від України і заглушило в нїм якісь нестихійні настрої спочутя до неї. Нарештї Гоголя спіткала хороба, прийшов настрій фільозофовання та учительства, і супроти всїх сих впливів мусїла зовсїм одійти на бік Гоголева вітчина — Україна. Таким чином, ті легкі прояви нїби глубших відносин Гоголя до вітчини, які ми иноді завважаємо в ньому, відходять зовсїм назад і десь западають у тайниках його духа. Натомість виринають загальні настрої і поривання, які втілюють ся в форми російські.

Всї отсї наведені нами уваги дають, менї здаєть ся, деяку змогу орієнтувати ся в причинї не-українства Гоголя. Не вихований в дусї сьвідомого патріотизму, бо такого в молодий вік Гоголя сливе й не було, обхоплений бажаннєм зайняти показне місце в росийській державі і зайнятий фільозофованнєм, Гоголь мусів стати по формі росийським культурником і викреслити себе з рядів української нациї. Певно, що при таких обставинах Гоголь нїчим иньшим і не міг стати! Певне з другого боку і те, що коли він рвав ся до неба і покликав людий до внутрішнього аналїзу, він мусів думати лише про людий, а не про Росіян, Українцїв і т. и. Таким чином українським патріотам не можна обвинуватити Гоголя нї в чім лихім: Гоголь став жертвою свого виховання, своїх поривань до чогось великого, що втїлилось у нього в росийській формі, нарешті жертвою своєї хороби і збочінь інтелектуальних. Коли-б нїчого сього не було, Гоголь став би Шевченком або Квіткою, а не байдужим до долї своєї вітчини.

Але й при тім усім Гоголь дещо дав і Українї. Його перші повісти були справжньою пропаґандою українства в росийському суспільстві і дійсно мали значіннє для нас. Правда, сього дуже мало, і ми дійсно мусимо жалкувати, що Гоголь став не українським письменником, а росийським. Такий наш жаль опираєсь ся на цїлком космополїтичному ґрунтї, а не на самім патріотизмі. З погляду економії в творчости і працї, Гоголь був би продуктивнїйший, коли-б писав на близшій йому українській мові і описував спеціально українську людність. З того-ж погляду і твори його були-б для нас, для народу і нациї, більше користні, чим тепер, коли їх вдягнено в чужу форму. Перехід робітників із одного табору в другий, коли в першім лишаєть ся омаль робітників, річ цїлком ненормальна, бо затримує поступ. Одна нация (великоруська) живе на кошт другої (української) і остання дає все, не отримуючи нїчого. Наші жалї стоять на цїлком об'єктивним ґрунтї і наші бажання, аби на далї не бувало у нас Гоголїв, Короленків обрусїлих, виправдують ся вимогами загально-людського поступу. Через брак свободи волї думки і слова, через що українське национальне житє не розвиваєть ся відповідно, — ще можливі наївні розмови про потребу або непотрібність национальних тенденций України. Але я певен, що близький той час, коли увільнене житє покаже дійсну істоту і справедливість тих тенденций, а розколихане народне море викине з себе багато талантів, що заступлять страченого для нас Гоголя.

Іван Стешенко.

Бібліоґрафія

(рецензиї й справоздання).

В. И. Гошкевичъ — Клады и древности Херсонской губерніи. Книга первая, съ художественными иллюстраціями. Херсон, 1903, стр. 176+II+XX таблиць малюнків.

Книжка ся вийшла як премія для часописи „Югъ“ за р. 1902. Автор книжки — відомий археольоґ, основатель й нині управитель херсонського археольоґічного мувея, а одночасно редактор херсонської ґавети „Югъ“, поставив собі цілею обзнайомити ширші круги своїх читачів („усю грамотну людність ґубернії“) в багацтвом, що протягом цілих століть нагромаджувались в землї: з грошевими скарбами, що мають як наукову, так і материяльну вартість, і з памятками старовини, звичайно не цінними в звичайному розуміню, але вельми потрібними для пізнання побуту народів, що жили перед нашими часами. Відповідно з своїм пляном автор і подає в першій частині своєї книги усї відомі досї факти шуканя скарбів і наслїдків сього в повітах Александрийському, Єлисаветградському, Херсонському, Ананївському, Тираспольському і Одеському, давши на перед коротенькі роздїли про давнїх та нових копачів скарбів і про те, хто має право копати скарби (усе на стор. 1—70). Далї до сього же відділу додав: монети, знайдені в Херсонщинї — грецькі, римські, византийські, персидські і східнїх халифів, золотоординських ханів, кримських гіреїв, турецьких султанів, польских королів і российські, подавши взразки усїх їх на доданих до книги таблицях.

Другу частину книги автор присвятив „стариностям“, і говорить лише про найдавнїйшу людність нинїшньої Херсонщини — Киммерийців, до яких залїчує людність (не тільки у нас, але і в цїлій Европі), що

ховала своїх небіжчиків з пофарбованими кістками (автор тримаєть ся погляду Нідерле — що фарбували кістяки потім, як усї мягкі частини зогниють), з скорченими ногами, з ноложеннєм на боцї і т. і. Таких киммерийських похоронів нарахував він лише в трьох повітах (Єлисаветградському, Херсонському, Тираспольському) Херсонщини 111, і на дальших сторінках в 20 невеличких роздїлах оповідає лише про киммерийську, по його номенклятурі, людність: їх побут, вірування, спосіб похорону і т. і. До сеї частини додані цїнні, практичного змісту роздїли, напр. „правильні розкопи наших курганів“, „де зберігають ся наші старинности“, „як робить правильні розкопи“, які дуже придадуть ся людям зовсїм необзнаємленим з справою археольоґії. До книжки, окрім згаданих XX таблиць малюнків знахідок річей, монет і т. і. в Херсонщині, про які йде мова в текстї, додані ще показчики топоґрафічних назв і інституций, показчик особовий і назв народів і опис малюнків на таблицях.

Безперечно, книжка д. Гошкевича, як популярний археольоґічний підручник для профанів в археольоґічній науцї, вельми придасть ся і може викликати інтерес не у одного читача і, дуже можливо, користні наслїдки для самої науки і такі люде будуть надсилати знахідки, чи усякі замітки з поля архельоґії до Херсонського чи якого иньшого музею. Але ми сумнїваємо ся, щоби вона дійшла до рук не тільки до „усього грамотного населення Херсонської губернії“, але і взагалї до сїльської верстви, бо на продаж вона не призначала ся, і усе виданнє розіслане передплатникам ґазети. А чи багатож з селян Херсонської ґуб. передплачує ґазету? Певно, дуже і дуже незначний відсоток, хоча з другого боку, таку книжку, в якій пишеть ся про скарби, селяне готові і з свічкою шукати, і часом за яким будь апокріфічним „пляном“ їдуть за сотнї верст, щоб тільки добути його[1]). З огляду на се, можна думати, що книжка д. Гошкевича дійде почасти й до села, але все-ж не в тій мірі, як він сподіваєть ся[2]).

---

[1]) Знаючи се, якийсь аноним видав отсе тільки що у Київі „Запорозьку рукопись о кладах“, призначивши за 60 стор. малої 8^0. цїну 1 р. Хитрий аноним, згадуючи в передмові про те, що рукопис сей „попав випадково“ до Київа, нїде й словечком не натякає, що сього рукопису він і в вічи не бачив, а простїсїнько „тайним образом“ передруковав давню брошуру Н. Сементовського з р. 1857 (у Київі) під тим-же заголовком, не змінивши жадного слова в текстї. *В. Д.*

[2]) Далеко лїпше, нїж поучувати розкопами селян і усяких „необзнайомлених“, було-б представити їм, яку шкоду науцї заподїють вони своїми розкопами, і здержувати від них. Результатом же таких поучувань може бути лише більше нищеннє археольоґічного матеріалу дїлєтантами. *Ред.*

На другий рік д. Гошкевич обіцює передплатникам другу книжку — продовженнє першої, а власне збірку відомостий про греко-скитську епоху і дальші звістки про клади в Херсонщині (в решті повітів). Очевидно, автор володіє численними материялами археольоґічними що до Херсонщини, і булаб велика шкода, як би він хоч згодом не використав їх і для наукового видання, хоч би напр. для археольоґічної мапи Херсонщини. А се д. Гошкевич, спеціаліст, як ніхто для Херсонщини, міг би виконати як найліпше. *В. Доманицький.*

Friederich Hirth — Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu (Sitzungsberichte der philog-phil. und historischen Classe der Akademie der Wissenschaften zu München, 1899, II. 2 с. 245—278, 1900).

К. А. Иностранцевъ — Хунъ-ну и Гунны. Библіографическій обзоръ теорій о происхожденіи народа Хунъ-ну китайскихъ лѣтописей, о происхожденіи европейскихъ Гуновъ и о взаимныхъ отношеніяхъ этихъ двухъ народовъ (Живая Старина 1900 ст. 353—383 і 525—564).

Сї дві статї, ріжного характера і ріжної вартости, можуть дуже добре служити, аби ввести читача в справі походження Гунської орди. Д. Іностранцев заповідає й подає дійсно старанний і досить докладний перегляд історії питання про початок Гунської орди й її відносин до хинських Хун-ну (нема, розуміеть ся, абсолютної повноти, — от так, для прикладу вкажу нпр. статю Zaborowski Huns, Ougres et Ouïgoures, Munkaczi про гунське імя Днїпра в угорській Ethnographia, 1897, — але все важнійше єсть). При тім дає він перегляд та критичну оцінку головнійших фактів і арґументів що до початку Гунської орди, зі становища турецького, признаючи тотожність чи ґенетичну звязь Гунів з Хун-ну. Виклад міг би бути прозорійший, яснійший, але се вже меньше важне.

Статя Гірта, як він поясняє, се витяг з більшої працї; вона присьвячена спеціяльно потвердженню тотожности Гунів з Хун-ну. Головну увагу німецький сінольоґ звертає на розʼясненя й аналїзу оповідання Weï-schu про край Suk-tau (автор звязує сю назву з Судаком) і про посольство, що приходило відти за цїсаря Kau-tsung (452—466) (в королю An-ts'ai Hut-ngai-ssï бачить він Ірнака, сина Атилї, що панував пад Алянами). Додавши до сеї звістки, що містить хронольоґічну згадку про завойовання Алянів Гунами, ще иньші арґументи за ототожненнєм їх з Хун-ну, автор підносить ту обставину, що західня гунська орда, яка потім рушила в Европу, складала ся кількома наворотами з еміґрацій,

куди виходили найбільше воєвничі й енерґічні елементи з її правітчини, та застановляєть ся над першою звістною такою еміґрацією — в середині I в. перед Христом. Ширшу розвідку про сю першу і потім другу еміґрацію — при кінці I в. по Хр. заповідає він на пізнійше. Розслід сих еміґрацій для роз'яснення великого гунського походу може принести дійсно велику користь. *М. Грушевський.*

Др. Ив. Д. Шишмановъ — Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на Проболгаритѣ отъ езиково гледище и етимологиитѣ на името „Българинъ" (Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVI—XVII, с. 505—753).

Простора праця д. Шішманова через більшу половину присьвячена історії студий і поглядів на походженнє Болгарів, але подає також і короткий перегляд джерел (с. 518 і далї) та проби самостійного розвязання питань: хто були Болгари (с. 649 і далї), і що значить їх імя (с. 686 і далї). Останнє нам може бути меньше інтересна, і вивід болгарського імени від назви Волги, даний ще Енґелем, здаєть ся нам гіпотетичним і по арґументації д. Шішманова. Інтереснійша справа походження. Автор виступає тут горячим оборонцем турецько-татарського походження і складу болгарської орди (див. резюме с. 685—6). Виводи його і критика финської теорії (а особливо чувашської гіпотези Куніка й ин.) інтересні, хоч автор може й занадто перегинає патик на сей бік. В кождім разї, як то підносить сам автор, для розвязання справи треба ще перевести ширші дослїди над останками болгарського язика, як також над побутовим матеріялом. Можна надїятись також деяких роз'яснень від дослїдів над найдавнійшою історією Турецького племени, що тепер стає на міцний ґрунт. Сю сторону автор в своїй розвідці не заакцентував відповідно і поминув деякі інтересні вказівки дослїдників старої турецької історії. Зі становища історика мушу ще відкинути як більше-меньше апокріфічні арґументи про маґометанський фанатизм волзьких Болгарів (на с. 681 нотка 1). *М. Грушевський.*

И. Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ, вып. I. Введеніе. Развитіе матеріальной культуры, Казань, 1900 (відб. з Ученых Записок, каз. унив. 1899—1900). Дальші части — в Уч. Записках 1900 кн. IV—IX, 1902 кн. II і IV, 1903 кн. IV і VII.

Праця зачеркнена широко (де що анальоґічно до моєї Історії України); починає від передсловянської кольонїзації й археольоґічної культури, переходить потім до словянської міґрації, збиваючи теорію

словянської кольонiзацiї перед VI вiком. Се змiст вступу. Перший роздiл потiм присьвячений виясненню питання, „з яким культурним баґажем прийшли“ Словяне в балканськi землї. Автор скептично дивить ся на ґльотику, як спосiб до виясненя культурних вiдносин, i досить рiдко звертаєть ся до неї, а головну вагу кладе на студийованнє культурних пережиткiв. При тiм одначе вiн переважно обмежаєть ся на реґiстрацiї їх, хоч тут можуть бути й пережитки старшi, нiж словяньське розселеннє, i новiйшi явища, викликанi упадком добробуту й культури пiд турецьким утиском, як признає сам автор.

Другий роздiл працї присьвячений суспiльним вiдносинам, починаєть ся вiд „еволюцiї родини й родинної звязи“; i тут також автор не розрiжняє явищ словяньского побуту вiд вiдгомонiв найбiльше примiтивних (i завсїди — сильно гiпотетичних) форм родинних вiдносин (автор являєть ся прихильником звiстної схеми стада — матрiархата-патрiархата). Решта роздiлу присьвячена патрiярхальнiй родинї i ширшим союзам — задрузї, брацтву, племени. Друга глава присьвячена територiяльним союзам, i тут автор, як минї здаєть ся — без особливої потреби дав також огляд зверхної iсторiї полiтичного житя Болгарiв i Сербо-Хорватiв; за короткий вiн, аби бути iнтересним сам по собi, а непотрiбно розриває систематичний огляд суспiльних форм. В невеличкiй третiй главi, затитулованiй: Еволюцiя внутрiшнїх вiдносин в терiторiальнiм союзї, автор досить побiжно трактує факти економiчного житя в звязку з приватноправними вiдносинами й фiнансовою орґанiзацiєю. Четверта глава, ще не скiнчена, присьвячена духовному житю — автор починає вiд „пережиткiв поганства“, втягаючи в сю катеґорiю одначе все, що є в народнїх поглядах i народнiм житю не канонiчного; зазначена, але не виповнена точка — елементи турецькi в болгарськiм побутi. Зрештою i тут, як в вiддiлї матерiальної культури, знаходимо довгi ряди зареґiстрованих детайлїв зi сфери повiрь, забобонiв i т. и. Глава, присьвячена християнству, уриваєть ся поки що на початку.

Взагалї праця, як я сказав, зачеркнена широко, але виконаннє лишає дуже богато до бажання. Виклад непрозорий, часто занадто механїчний, так що не приводить до якогось одноцiльного образа, ясного вивода; брак порiвнань, переважне оперованнє тiльки сербсько-болгарським матерiалом значно обнижає вартiсть роботи; неприємне також, що автор черпав свої звiстки часто з других рук. Але в кождiм разї старання автора поставити роботу на ширшiй основi вартi всякого спiвчутя.

М. Грушевський.

В. И. Ламанскій — **Словянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-епическое произведеніе и какъ историческій источникъ. Критическія замѣтки, I—XXV** (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1903. IV с. 345—385, V с. 136—161, VI с. 350—288, XII с. 370—405, 1904, I с. 137—173).

Титул сеї праці нестора российських Славистів не зовім відповідає змісту. Видко, що вона розростала ся під руками й завела шан. академіка до питань і справ, які ледво чи з початку мав він замір так широко трактувати.

Впавши на дуже сьміливу й дотепну гадку, що хозарська місія Кирила була в дійсности подорожию на Русь, в відповідь на посольство Руси до Візантиї по поході на Царгород 860 року, шан. автор увійшов досить глубоко в питання історії Руської держави IX в. і в результаті більша половина дотепер опублїкованого присьвячена питанням з сеї сфери, а житиє Кирила в другої половини праці тратить ся з ока. Не держачи ся якої небудь системи, автор кидає по дорозї нераз дуже інтересні гадки, часами-ж заходить глубше в ріжні побічні питання, даючи цїлі екскурси. Вони лишають ся дуже інтересними й для тих, хто стоїть супроти початків Руси на відміннім становищі (ш. автор держить ся поглядів норманїстичних), або не згодить ся з виводами автора.

Входити в розбір всїх сих заміток і екскурсів я розумієть ся, тут не можу. Деяких гадок ш. автора я матиму нагоду доторкнути ся в новім виданню моеї Історії України-Руси. Тут занотую як особливо інтересне для нас: критику теорії чорноморсько-азовської ґотської Руси в X в., перегляд питання про руське св. Письмо, знайдене Кирилом в Корсунї, екскурс про час і обставини руського походу на Царгород 860 р., замітки про час диплоьматичних зносин і охрещення Руси по сім поході, міркування про розвій руського письменства в X в., і вкінцї — сю гіпотезу про місію Кирила. Так як ми її маємо тепер, се все таки, по моему, гіпотеза тільки. Головно, що ш. автору не вдало ся ще знайти відповідного до того об'ясненя — чому ся місія в традиції (у Ґавдеріка і в Панонськім житиї) стала з руської хозарською. Автор дає раз по разї кілька об'яснень, і се найлїпший знак, здаєть ся, що вони самі його не вдоволяють вповнї. Може бути, що в новім виданню праці, яке задумує ш. автор, як знаємо від нього приватно, він дасть лїпше розвязаннє сеї справи.

Я об'яснював (в I вид. Історії, с. 249 - 250) й об'яснюю собі й тепер зносини Руси з Візантиєю, що закінчили ся уставленнєм руського епископа, де що инакше, нїж шан. академік. Я думаю, що ініцията зносин вийшла від Візантиї, як се представляє й біоґраф імп. Василя. В диплоьматичну акцію, розпочату по поході 860 року для

забезпечення Візантиї від таких несподіванок, могло входити і посольство до Хозар — для спільних заходів против Руси, і на Русь — щоб притягнути її до себе. Се удалось, хоч коштувало візантийський скарб дуже сильно, як оповідає згаданий біоґраф, а на доказ своєї прихильности, певна частина Русинів (мабуть з самим князем Аскольдом) охрестила ся. Вказана д. Ламанским стріча дат і иньші спостереження піддають гадку, що місія Кирила могла входити як складова частина дипльоматичних посольств в Хозарію і Русь, і Кирил міг бути на Руси. Таке гіпотетичне розвязанне сеї справи здаєть ся минї поки що найлїпшим. Будемо надїяти ся, що д. Ламанскому удасть ся найти ще близшу дорогу до правди.

В кождім разї нового видання його студий будуть чекати нетерпеливо не тільки спеціалїсти від Кирило-методиївського питання, але й спеціалїсти від початків руської історії, котрим ак. Ламанский дав несподіваний, але дуже милий і цінний дарунок. *М. Грушевський.*

Н. К. Никольскій — Матеріалы для исторіи древнерускої духовной письменности, I-IV (ibid. с. 212—232).

А. И. Соболевскій — Мученіе св. Вита въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ (Извѣстія отд. рус. языка 1902, I с. 278—296).

Ак. Соболевский видав мученіе св. Вита з звістного Успенського збірника XII в., з огляду що виданнє сього збірника перервало ся й нема надій на виданнє його в цілости (sic!). „Мученіє“, як вказує, видавець (що правда — в дуже обережній формі), було переложено в Моравії, з латинського. Шкода, що не застановив ся він на иньшім питанню — чи сей моравський переклад прийшов до нас безпосередно з Моравії, чи через Болгарію? З культурно-історичного становища се має значіннє не маловажне.

Д. Никольский видав кілька памяток. Історичне значіннє мають дві короткі записки — про перенесеннє мощей Бориса і Глїба і про кн. Довмонта. Вони дають деякі історичні відомости (посадженнє Володимира Давидовича в Вишгородї, перенесеннє мощей, війна Довмента з Герденем). Досить блїде „слово христолюбца“ може служити причинком до історії староруської паренетики, бо дійсно мабуть до неї належить. Поученіє м. Теоґноста інтересне для характеристики його автора — дуже мірних його лїтературних здібностей.

Пороблені д. Нікольским нахідки змушують ще раз порушити пекучу справу: коли нарештї буде переведене систематичне студийованнє старих збірників, і коли скінчить ся теперішній неможливий стан їх розслїдів, коли лише припадково, на виривки видобувають ся з них ті чи иньші інтересні памятки? *М. Грушевський.*

Матеріялы для словаря древно-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневскаго, томъ второй, выпускъ IV, Спб., 1902, ст. 1345—1802+15.

Сей останнїй зошит другого тому обіймає слова на *пра—пдч* і закінчує другий том. Таким чином виданнє другого тому потрівало цїлих девять лїт! Можна побоювати ся, що виданнє третього й останнього тому потягнеть ся на кільканадцять лїт, і ми ще довго не будемо мати цїлости сеї цїнної посмертної працї покійного фільольоґа...

До випуска додано просторий показчик скорочень цитатів до цїлого ряда памяток, використаних у II томї понад перший. *М. Г.*

Н. Оглоблинъ — Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго приказа (1592—1768 г.). Часть четвертая: Документы центральнаго управленія. (Чтенія въ Истор.Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ, 1902 р. кн. I, стор. 1—288).

В сїй останнїй вже частинї огляду документів Сибирського приказу (попереднї частини були обговорені в Записках, т. IX і XL), як і в попереднїх, подибуємо де-які згадки про українські справи, хоч в значно слабшій мірі як там. Не тяжко буде в понизших рядках винотувати усе, на що українському історикови варто звернути увагу. Отже, систематизуючи усї інтересні для нас згадки, на першому місцї зазначимо звістки про т. з. „мягку рухлядь“ (звірячі футра, головно соболячі), якою московський уряд платив або обдаровував усяких чужоземних осіб. Найстаршу звістку маємо з р. 1627: видача „рухляди“ чужоземним послам та властителям (Криму, Малороссіи) (стр. 64), а також „Малороссійскому духовенству“, напр. київському митрополїтови Іову Борецькому „2 сорока соболїв по 25 р. сорок“ (стр. 165); далї 15/III 1658 — видача соболїв думному дякови Ларіонови Лопухяну та дякови Тимофієви Кузьмипу „посылоемымъ къ Малороссійскому гетману Богдану Хмѣльницкому“ (стр. 89—90). В доданім до „Памяти“ про се реєстрі стоїть, скільки соболїв призначаєть ся Богданови, писареви Іванови Виговському та инш. українській старшинї, але д. Оглоблин сих чисел не подає. Таких самих „памятей“ з реєстром виданої „рухляди“ чимало єсть під р. 1678 — видача Малороссійского приказа, а також „начальним людям“ московських стрільцїв із Стрілецького в надгороду за „Чигиринское осадное сидѣнье“ (стр. 175); далї з р. 1680—1690 — скільківість „рухляди“ переданої з Сибирського приказа в Посольський та Малороссійський (стр. 14) а також тодїж роздарованої Малороссійським приказом усяким особам, напр. в вереснї 1680 „гетьманському гонцеви Якову Карбачю пара соболїв в 3 рубли“ (стр. 54). Остання звістка з р. 1687 видача „рухляди“ „Малороссійской старшинѣ“ (стр. 90).

Друга знову серия — заслані в Сібир „Черкаси“, а також і „служилые“. Останнї згадують ся ще з р. 1696 (стр. 30: 120 душ литви, черкас та инш.), вдруге з р. 1601: „наказ“ тобольським воєводам переглянути „по росписи на лицо“ усих служилих людей (литву, черкас) і т. ин. (стр. 138); втретє — з р. 1686 (стр. 17): доклад про польських та литовських людей (бранцїв), які захотїли „послѣ польского договору“ лишити ся на службі в Сібиру. Одначе в сїм разї не знати напевно, чи маємо ми тут дїло з елементом українським. Сюди власне належить і згадка про Демяна Многогрішного, про якого низче. Що-ж до засланцїв, то стрічаємо їх двічі: в р. 1640: доклад про видачу убрання засланцям — Черкасам, з додатком реєстра їх: імена віслалих та число душ в кожній сїмї (стор. 17). На жаль д. Оглоблин і в сїм разї також не подає нїяких близчих відомостей, одсилаючи цїкавих до самого джерела. Друга гола звістка — з р. 1668 (стр. 17).

Маємо ще згадку з р. 1691 про „приказного человѣка“ іркутського боярськаго сина Демяна Многогрішного („бывшаго Малороссійскимъ гетманомъ“), якого в січі з „воровськими людьми“ „ранили многи раны“, а його сина, іркутського таки боярського сина Петра Многогрішного вбили“ (стр. 13). Сей документ, про Многогрішного у Сібирі має бути додатком до тих документів, які вже д. Оглоблиним були видруковані в „Чтеніях Общ. Нестора Лѣтописца“, у кн. VI.

Єсть дві вказівки на торговельні зносини з Україною. Перша — з р. 1676: реєстер товарів, присланих в Сибірський Приказ із Малороссійського та инших приказів — головно материй та дорогого камїння (стр. 74), друга — з р. 1687: „Дѣла Купецкой Палати“ про посилку соболиної казни „на ярменки“ в Нїжин, Борзну та инші українські міста (стр. 94).

Нарештї, дві цїкавих царських грамоти: Одна — з 30/XI 1628 тобольським воєводам, щоб розшукали та одібрали, які де єсть, „литовской печати Книгъ Учительныхъ и Евангильевъ архимарита Кирила Транквиліона Ставровецкого ево слогу“; бо в них знайдено „многіе ереси и супротивства древнимъ учительнымъ Евангильемъ и инымъ св. Отецъ божественнымъ книгамъ“. Єретичні книжки мусять бути спалені „на пожарѣхъ“, а реєстри книжок та осіб, які їх мали, прислані у Москву“ (стр. 26). Друга подібна — з 11/XII 1668 верхотурському воєводі: об'явити по всьому воєводстві, що по Андрусовській умові (1668): „всѣ письма (себто документи), книги градскіе, земскіе, трибунальскіе, и майдебурскіе привилія, казенныя книги, и библіи остеки (sic!), и книги костельные и церковные, также красоты розные, и вещи костельные жъ, и украсы церковные, и колокола, взятые въ корунѣ (Польській) и въ великомъ княжствѣ Литов-

скомъ, сколько ихъ сыскатися можетъ, собравъ изъ Московского государства, отослать на мѣста порубежные и отдать королевскимъ дворяномъ"... Про все се об'явити в Верхотурі та в повіті, а в приказній сьвітлиці завести окремі книжки для запису принесяних річей, книжок та „писемъ" (стр. 27—8). *В. Доманицький.*

В. Нарбековъ — Южно-русское религіозное искусство XVII—XVIII вв., Казань, 1903, с. 115 (відбитка з часоп. Православный Собесѣдникъ).

Брошура ся написана з причини археольоґічної вистави, яка була уряджена XII археоль. з'їздом в Харькові і дає дуже докладний її опис, можнаб сказати — основні поясненя до катальоґа вистави (автор наводить всюди N. виставлених предметів), але мало відповідає свойому широкому титулови: автор не дає зовсім анї одноцільного образу української штуки XVII—XVIII в., анї погляду на її розвій, та й про артистичну вартість описуваних ним предметів говорить або дуже мало, або замовчує зовсім: особливо замітно се при відділї церковного малярства.

Зміст брошури поділений на шість відділів. Перший відділ: Церковне малярство („Южно-русская иконопись"). Численні памятки сеї штуки автор ґрупує в три катеґорії: образи писані під впливом західних взорів (головно що до композиції), друга ґрупа — малярство під впливом петербурської академії красних штук, третя — з виразними ознаками місцевої, української школи. В першій ґрупі автор описує ось які композиції: „Плоды страданъ Христовыхъ", образ незвичайно скомплїкований, а замітний головно тим, що між орудіями страстей Христових є також і т. з. Нерукотворенный Образъ, і в сїй подробици автор добачує зовсім напевно західний вплив, знаючи леґенду про сьв. Вероніку, і вказує також на певну звязь між історією страстей Христових з Нерукотворенним образом; шкода тільки, що в дуже докладнім зрештою описі тої ікони не сказано докладнїйше про сей Нерук. образ: чи голова Христа на нїм представлена по східній леґенді, чи так, як каже історія про сьв. Вероніку, себ то в терневім вінци і з слїдами крови. На нашу гадку тільки в тім остатнім виді Нерукотворений образ і можливий між орудіями страстей Христових і уміщенє його тут зовсім зрозуміле, бо представляє оден момент хрестної дороги, але не може бути нїякої звязи між історію страстей і Нерукотвореним образом, таким, як його розуміє автор. Иньші ікони сеї ґрупи — Коронованє Богородиці, символїчна ікона — Пелїкан, Мати Божа з мечами в груди (ся остання стрічаєть ся часто в галицьких церквах і навіть її сьвяткують осібний празник т. з. „Состраданіє Богородици" в десяту пятницю

по страстній), Сивіла, хлопчик Іоан Предтеча з ягнятем, Мати Божа з дітьми Христом і Іоаном, Льоретанська Пречиста. Тут перечислені образи носять вповні виразні знаки впливу західньої штуки з дуже незначними змінами, але крім отсих були ще такі, що не вважаючи на свою византийську чи старoруську підставу показують такі значні зміни, які можуть бути пояснені тільки впливом західної штуки. До них належать: Недреманноє Око, Суд сінедріона над Христом, Не ридай мене Мата зрящи во гробі, Благовіщеніє з книгою і квіткою, Сьвята Родина, Моленіє о чаші, Деісус в ріжних видах, і ще деякі иньші.

З черги автор переходить до образів, на яких видний вплив петербурської академії красних штук; про вплив сей можна, каже, судити так з характеру деяких іконоґрафічних типів, як і з підписів артистів академиків, між иньшими й Українця Боровиковського. Се переважно Пречиста з Христом на руках; було їх, як видно з порядкового числа катальоґа вистави, кільканайцять; крім того було ще багато фотоґрафій.

Найінтереснійша для нас третя ґрупа образів „місцевої, южно-руської школи“. Вона виріжняєть ся так типами, як і технікою і характером письма. До особливших технічних ознак її автор зачисляє золоте квітчасте й випукле тло, або тло мальоване, з натяком на краєвид; дальше дуже старанне вимальовуванє деталїв і врештї гарний ясний кольорит. Що до типів представлюваних осіб, то взагалї вони нагадують типи західно-европейські, але рівночасно замітний в них наклін до византийських. Найбільше характеристичними для сеї української школи автор уважає образи з іконостаса ц. Бориса і Глїба з села Водяного Зміївського пов. Харьк. ґуб., дальше з міста Лебедина Харьк. ґуб. і ще деякі иньші. Автор зазначує ріжниці в типах деяких сьвятих, між иньшими і сьв. Николая на українських образах, від типів північних — российських, і византийських. На закінченє він описує ще кілька образів дуже ориґінальних що до композиції, які служать доказом сильного впливу ґравюр на українське малярство.

II відділ статї говорить про різьбу на дереві. На харьківській виставі було багато предметів різблених з церковної старини України, а то: царські врата, кипарисові різьблені хрести, ікони й статуї. Особлившої уваги варта ікона з с. Вертіївки Харьк. пов., на якій представлено: розпятиє Христа, коронованє Пречистої і сьвяті; ікону сю можна уважати визначною памяткою штуки XVIII в. Інтересні також хрести, що, як видно з написів, належать до запорожської старини — між иньшими хрест з написом: „Сей крестъ надалъ козакъ Сѣчи запорожской куреня Шкуринскаго Мартынъ Сила до храму Успенія Пресвятыя Богородици въ село Раманковъ 1758 году.

В III відділї своєї працї автор говорить про ювилєрську штуку на Українї; харьківська вистава зібрала й з того поля багато. Належать сюди передовсїм оклади євангелий, чашї, хрести, кадильницї й иньші церковні прибори. Згадаємо чашу (від ґрафинї Капнист) гарної роботи, прикрашену відливаними фіґурами і ажурним орнаментом з таким написом: Сей келихъ справленъ коштомъ Єго милости пана Павла Полуботка Полковника войска Єго Царского Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго Черниговскаго. И наданъ до храму Вознесенія Господня церкви Застриженско Черниговской року 1713 мѣсяца апрѣля 4 дня.

У відділї вишивок (Шитье золотомъ, серебромъ и разноцвѣтными шелками) з поміж ріжних церковних риз треба зазначити прегарну вишиту сріблом плащеницю на чорнім оксамитї (тепер в Никополї Катеринославської ґуб.), що належить також до запорожських памяток, як каже уміщена на нїй напись: „Сія плащаница раба Божія Іоана Гаркуши куреня Тимошевскаго“, з 1756 р.

Пятий відділ присьвячений українській церковній архитектурі, але не представляє нїчого інтересного, бо зроблений побіжно, на борзї. Автор розділяє українську церковну архитектуру на будівлї деревляні й камінні, подає їх характеристичні признаки; при тім в останнїх добачає мішанину стилю византийського, антично-клясичного й західного, а подекуди й московського.

Вкінцї в VI відділї обговорені старі друки з гравюрами й рукописи. Між друками найбільше книг київського й львівського друку.

Як бачимо, не вважаючи на слабі сторони працї д. Нарбекова вона дає цїнний матеріал для історії української штуки XVII—XVIII в. В тім її безперечна вартість. *М. Грушевська.*

Ал. Лазаревскій — Описаніе Старой Малороссіи. Матеріалы для исторіи заселенія, землевладѣнія и управленія. Томъ Ш. Полкъ Прилуцкій. К., 1902, ст. XIV+426+XXIII.

Книжка, про котру я буду говорити, була останньою працею покійного історика Ол. Лазаревського, а третьою зряду праць, котрі вийшли під названим в горі заголовком „Описаніе Старой Малороссіи“[1]). Перше, що рекомендує нам згадану книжку — се реєстр архівальних жерел, з яких користав автор при своїй роботї. Найважнїйшим жерелом до пізнїйшої історії Лївобережньої України послужив йому: „Архивъ генеральной войсковой канцеляріи“. Докладну оцїнку і історию (досить

[1]) Перший том: Полк Стародубський появив ся в Київі 1888 р., другий: Полк Нїжинський тамже в 1893 р.

сумну) сього жерела подав автор в передмові до першого тому „Описанія Старой Малороссіи“ (с. III - V). Найціннійшою його частиною були документи гетьманської канцелярії. Найбільша часть сего архіву містить ся тепер при харьківськім університеті. Для Прилуччини специяльно має велику вагу: „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Прилуцкаго полка“, котрого рукопис тепер в московськім Публ. і Румян. музею; воно видруковане в „Чтеніях въ общ. Нестора лѣт. (кн. XI)“. „Румянцовская опись Малороссіи“ послужила авторови лиш в малій частині його праці, за те чотири „Ревизскія книги“ з 1713, 1729, 1731 і 1740, як також „Свѣдѣнія о количествѣ населенія въ полку... въ 1718“ і „Сводъ цифровыхъ свѣдѣній о населеніи десяти полковъ лѣвобережной Малороссіи собранныхъ при образованіи намѣстничествъ“ послужили авторови до означеня числа людности прилуцького полку в літах, до котрих належать згадані відомости. Се вже одно, що сьвідчить про вартість тих жерел. Майже всї ті жерела доси не опубликовані. Топоґрафічні дані прилуцького полка виняті автором з „Описанія Черниговскаго намѣстничества“, Д. Пащенка, а відомости про старшинські роди, біоґрафії старшин і т. д. зібрав автор в „Архиві Полтавскаго дворянскаго собранія“, „Арх. Кіевской духовной Консисторіи“ і з приватних архівів (прим. родинний архив Галаганів, Марковичів і иньших).

Зібраний в тій книжці материял належить до другої половини XVII в. і першої XVIII, аж до року 1780. Найбільша маса фактів дотичить головно першої пол. XVIII в., бо до сього часу автор мав найбільш материялу. Поза другу пол. XVII в. автор дуже рідко запускавсь, а відомости які подає з того часу суть досить непевні і уривкові, так що трудно на їх основі утворити собі який суцільний образ. Перейду тепер до самої книжки, а радше до опису Прилуцького полку, який собі можна утворити з даного в тій праці материялу.

Просторонь, що становила Прилуцький полк, лежала по обох сторонах ріки Удая (побічна Сули) і була таким способом поділена на дві нерівні части — східну по лївім березї, покриту лїсами та поперетинану глубокими ярами, і західну рівну і болотнисту. Сю територию перерізував, як сказано, Удай з своїми досить численними допливами, причім східна полоса була значно більше наводнена ніж західня (с. 73—6).

Згадана територия була заселена вже в велико-княжім периоді. Підчас нападу татарського під Батием сильно потерпіла з українськими землями і по гадцї автора навіть довший час стояла пусткою. Ввійшовши пізнійше в склад литовсько-руської держави стала знова заселятись і за князюваня Олельковичів в Київі належала до того князївства як частина переяславської волости (с. 78). Однак підчас литовсько-

московського спору в 1638 р. за „Путивльскій рубежъ“ Москва заявляла свої претенсиї і до басейна Удая (с. 2). При кінцї XVI в. усадовились тут Вишневецькі і утворили собі майже самостійну державу, причім Прилука побіч Лубен була їх другою резиденциєю, головно-ж за князя Яреми Вишневецького (с. 4). Підчас народного повстаня в 1648 роцї Вишневецькі втратили сї землї раз на завсїди а в 1649 роцї Прилука зазначена в „реєстрах“ війська Запорожського як центр осібного полку зложеного з 20 сотень. Дальша судьба Прилуччини така сама як і иньших українських земель, що ввійшли в склад російської держави.

Оселї в пізнїйшій Прилуччинї звісні досить вчасно. Вже при кінцї XI в. згадуєть ся Прилука, Переволочна і Пісочна а в другій пол. XII в. Срібне (с. 1). Притім східна частина Прилуччини як догіднїйша до заселюваня і захистнїйша (лїси і глубокі яри) була завсїди скорше заселювана нїж західня, бо по нападї Татар в XIII в. в східнїй частинї повстають оселї вже при кінцї XV в., підчас коли по правім березї Удая появляєть ся постійна людність, по гадцї автора, аж з початком XVII в. Швидше пішла кольонїзация сих просторів, коли їх заняли кн. Вишневецькі. В 1581 заняв сї простори канївський і черкаський староста Олександер Вишневецький, а в 1590 король Житмонт III потвердив за ним сю землю. Підчас згаданого спору Поляків з Москвою о „Путивльскій рубежъ“ було тут вже шість місточок (с. 3); при тім показує ся, що ті осади повстали головно підчас походів Поляків на Москву, як тут появились самозванцї. За часів кн. Михайла Вишневецького засновано тут в 1615 за його стараньєм Густинський і Ладинський монастирі (с. 388, 414). Найбільше причинивсь до кольонїзациї Прилуччини безперечно князь Ярема, так що при нїм були тут крім Прилуки 16 більших осад місточок і сел (с. 4). Про число людности Прилуччини можна виробити собі деяке понятє хочби з того, що в самій Прилуцї, після того як її лишив Ярема, було 800 домів, а полк Прилуцький числив в 1649 р. 20 сотень, значить число, якого пізнїйше нїколи не було (с. 83 і 4). Пізнїйше діливсь полк лишень на 9 сотень. Притім треба зазначити, що при Яремі найлучше розвивались міста дістаючи певного рода автономію, прим. дозвіл на устрій цеховий, що давав деякі користи міському населеню (с. 93—4).

В процесї повставаня осель в Прилуччинї, а так само і на цїлій лївобережній Українї можна розріжнити два периоди: перший в другій половинї XVII в. і з початком XVIII і другий з початку XVIII в. до 1781 року. Ті два периоди значно ріжнять ся. В першім периодї осади творила людність с а м а, і то людність свобідна. Тут інтересне те, що завязком таких осель був звичайно млин (розуміється, що всї осади

в тім часї були над більшими чи меньшими ріками і дуже часто носили назву тих рік). Так приміром повстала Нова Гребля (с. 150), Переволочна (с. 157), Монастирище (203) і много иньших (с. 186, 223, 234, 250, 267, 362). Притім найчастїйше село містилось при зливі двох рік — головно для захисту від ворожих нападів, які в тім часї не рідко траплялись. В другім периодї засеня появляють ся осади т. зв. Слобідки, засновані вже „державцями" на закуплених ними ґрунтах, а залюднені людностию не свобідною (с. 298—300). Вкінци в другій половинї XVIII в. повстає третя катеґория осель — хуторі засновані рівнож „державцями", і людність, що тут мешкала була також вже закріпощена. В 1780 р. було таких хуторів в Прилуччинї більш як чотириста (с. 416).

Сей процес кольонїзацийний вяжеть ся тїсно з понятєм власности землї, яке також переходило ріжні стадиї і що за тим іде — з формованєм ся суспільного устрою на Українї. За панованя Поляків на лївобережній Українї силою обставин виробило ся понятє, що земля „панська". Про се сьвідчить ось хочби сей уступ з листа полковника Л. Горленка з 1681 р. „Позволисмо Павлу Довгому тов. в. греблю панскую в селѣ Дмитровцѣ лежачую фундовати" (с. 264 нотка). По прогнаню Поляків настав в дотеперішнїм понятю власности землї цілковитий переворот. Вся земля стала уважатись за власність „війська Запорожського" отже вільною. Хоч сей момент „вільности землї не довго тревав, то всеж таки він мав своє значінє в тім власне, що тодї повстали оселї з свобідними посполитими, які були в зарядї „ратуші" чи то „під сотнею". Що така зміна понятя власности була загально принята, про се сьвідчить прим. ось такий контракт: „Я, Агафья Коваленкова чиню вѣдомо симъ моимъ писаннемъ, что продала гай... п. полковнику прилуцкому... а тотъ гай, она, Ковалиха, имѣетъ съ того еще времени, какъ были вольные гаи; и дала она мировѣ за той гай сало и десять квартъ горѣлки і т. д." (365). На се, що „гаї тодї були єще вільні" вказує і спосіб, як Ковалиха прийшла до посїданя гаю — дала „мирови" (громадї) певного рода заплату, значить громада могла спільною землею розпоряжатись. Одначе наслїдком роздаваня сїл ріжним козацьким старшинам відносини в сих справах почали змінятись на той лад, який був перед 1648 р. Роздаванє землї разом з оселями почалось таки зараз по переяславськім договорі, коли старшина козацька прим. Виговські випросили собі у московського правительства значні простори, а між иньшими і Прилуку (с. 83). Правительство не робило тут жадних трудностий: воно скваплиоо прихилялось до таких просьб, хотячи таким способом добути, так сказати, право посїданя на Українї. Та новим

„державцям“ не удалось в початку заволодіти наданими маєтностями, бо по смерти Б. Хмельницького настали на Україні перевороти, боротьба між ріжними претендентами до гетьманської булави і їх сторонниками, а звідти часті зміни козацької старшини, відповідно до того хто взяв верх. Многогрішний прим. в 1671 р. змінив 8 полковників не числячи низшої старшини (с. 11). Серед таких обставин державці-старшини не могли підбити собі людність в наданих їм маєтностях. Се наступило аж за Мазепи, а ще більше за Скоропадського, коли роздаванє землї дійшло до кульмінацийної точки. Роздаванє було двоякого рода: надаванє маєтностий на „ранґ“ як рекомпензата за сповнюванє урядових функций і „за заслуги військові“, а то просто з ласки гетьмана (прим. с. 373). Паралельно з тим вела старшина на широку скалю „скуплю“ козацьких і посполитих ґрунтів осаджуючи тут „слобідки і хуторі“. Так витворили ся такі катеґорії сіл що до форми володіня: села свобідні („до дисповиций гетьмана“), села ратушні або сотенні, „ранґові“, „державські“ (за „заслуги“ військові) і села чисто приватні, дідичні.

Що до перших двох катеґорий осель то трудно собі виробити на підставі книжки погляд, яка саме між ними була ріжниця, можнаб думати, що се були лишень синоніми на означенє одного і того самого рода маєтностий. Протягом першої половини XVIII в. перші чотири катеґорії маєтностий змаліли на користь останньої, більшість сел стали чисто приватними, так що в 1780 р. в цілім прилуцькім полку ратушним позістало одно село Никонівка (с. 347), а ранґовим (полкового писарства) село Мольки (с. 161). Звичайно маєтности в тім процесї переходили отсї фази: в початку ратушне або військове, село потім (десь в 30 рр. XVIII в.) ставало ранґовим, а вкінці (головно при Розумовськім) було надаване на власність приватну (с. 162, 164, 166, 345, 353, 367 і ор.), або таке військове чи ратушне село відразу ставало приватним (с. 161, 215—16, 245 і др.). Про „державські“ маєтности я тут і не згадую, бо хоч вони були надавані формально на який лишень час, то звичайно зіставались і на дальше в родинї такого державця — значить ставали дідичними. Такий перехід маєтностий з одної форми в другу обясняє інтересне поступованє старшини (бож головно вона побіч монастирів ставала панами усїх маєтностий) при випрошуваню собі у гетьмана, чи навіть московського правительства свобідних сіл в посїданє. Звичайно такий добродїй купував в сусїдстві наміченого села кусень землї і осаджував тут слобідку або хутір, а то таки у самім селї купував двори у козаків і посполитих і на тій підставі розтягав свої претенсиї на ціле село „по сусїдству“, випрошуючи собі у гетьмама універсал на те село (189, 192, 280). Гу-

стинські монахи прим. закупивши в с. Борсинї два „двори“ стали просто жадати від людей послуху, а від прилуцької „ратуші“, щоб того села не притягала до загальних повинностий — підчас коли тодї в Б. було 57 дворів! (с. 162). Таких прикладів можнаб навести дуже богато.

До „скуплї“ ґрунтів я вже перед тим навів був оден контракт між Ковалихою і прилуцьким полковником Галаґаном. Інтереснїйший контракт продажі між козаками і тимже Галаганом. В нім говорять продавцї козаки, що хоч вони і їх батьки „козацко а не посполито служачи, воинскую повинность отбували“, то одначе тепер з причини бідности вони не можуть відбувати военної служби. Проте вони продали полковникови свою землю, на котрій „продолжая жить“ обовязують ся, „служить п. полковнику посполито а не козацко и всякія повинности отбывать“ і вже нїколи не будуть ся покликувати на свій „козацкій чинъ“ (с. 365). Ся типова на той час угода цїкава ще і з того боку, що обясняє, як вільна людність з утратою землї переходила поволї в несвобідну. Та не завсїди „скупля“ відбувалась так корректно як сьвідчить що йно наведена „купча“. Бували і иньшого рода „контракти“. Ось як оповідали козаки і селяне ґенеральній канцеляриї про купованє у них земель сотником корибутівським Левандовським: „въ насъ нижайшихъ такъ строенія, яко и другіе угодія, поля и гаи — безденежно, налагая на насъ напраснія вини, отбиралъ, а въ иныхъ сторгуя грунтъ за денги, по взятіи тотъ грунтъ въ свое владѣніе денегъ... не отдавалъ“ (с. 261). Те саме писали мешканцї с. Стулаківки про іваницького сотника Свирського: „многихъ козаковъ поскуплялъ грунта знатные... почти всиловно (силоміцю)... а кромѣ того многихъ въ подданство подъ видомъ скупли попривлекалъ“ (с. 312). Тесть того таки сотника, кидав до хати довільно визначену цїну за ґрунт козакови чи посполитому і на тім справа кінчилась (с. 312). Не тільки старшини козацькі скуповували козачі та селянські ґрунта, те робили теж російські офіцери, головно Нїмцї (211), а також богаті нїжинські Греки (с. 234). Коли вже бесїда про скуплю, то не від річи буде навести звістки про цїну землї в другій пол. XVIII в. І так кусень орної землї „на чотири днї“[1]) коштував 4 руб., нива на три дни — 3 руб., нива на вісім днів — 4 руб., ґрунт з трема хатами і трема підсусїдками — 15 руб., сїножать на 10 косарів — 10 руб., село числом 136 хат з ґрунтами, лїсами пасїками, і т. и. — 6288 руб. (с. 207—8, нотка).

Вся людність (крім старшини) дїлилась на свобідну і несвобідну. До першої катеґорії належали козаки і свобідні посполиті но військових

[1]) Кусень землї на „один день“ $^{3}/_{4}$ десят.

і ратушних селах, до другої — посполиті не свобідні, що мешкали по селах ранґових і панських. Слово „несвобідний“ не треба розуміти так, ніби той хто зачислявсь до катеґорії не свобідних не мав особистої свободи. Се означало тільки, що він був з'обовязаний з ґрунту який посідав, робити „панщину“, тому кому село було в якій небудь формі надане. Такий несвобідний мав звичайно власний ґрунт, до котрого властиво пан не мав права. Про се сьвідчить хочби і те, що державці купували не раз ґрунт у своїх підданих (с. 294 і нотка, 317 і нотка). Для статистики людности в Прилуцькім полку характеристична неустанна флюктуация в низших верствах і ваганє числа людности в ріжних роках протягом цілої половини XVIII в. Ударяє нас передусім разяче зменшенє числа свобідних посполитих і козаків підчас ревізиї в 1740 р. супроти такоїж ревізиї в 1729 р. Прим. в селї Харитонївці підчас ревізиї 1729 р. було посполитих 104 дворів, а в 1740 лишень 56 дворів. Щоб не наводити більше прикладів скажу лишень те, що в цілій Прилуччинї маємо одиноке село, де людність в тім часї не зменшилось, але навпаки майже подвоїлось — с. Ярошівка (в Красноколядинській сотнї с. 253). Натомісь парелельно з тим занепадом свобідної людности, а з ним і самостійного селянського господарства появляєть ся в значнім числї иньша катеґория поспільства — підсусідки. Те саме діялось і з козацькою клясою (с. 145, 285, 299 і друг.) Рівночасно виступає тут ще иньший обяв — дворове господарство зменьшуєть ся, а натомісь побільшають ся хати і бездворні хати (с. 149, 158 і друг.).

Щоб об'яснити ті грізні симтоми загального занепаду посполитих (а також і козаків) в 30 рр. XVIII в. треба розглянути економічні обставини, серед яких жило українське селянство в тім часї. В найвигіднїйших обставинах економічних була ще на початку XVIII в. людність, що мешкало в свобідних і ратушних селах. Тут поспільство було часом материяльно лучше ситуоване від козацтва, бо мало рівні з ним економічні вигоди, а було вільне від походів (с. 332). Крім тягару „постоя“ російських полків і „консистенських дач“, які поносило поспільство ратушних сїл на рівнї з усїма клясами людности (крім старшини), воно відбувало ще деякі повинности для ратуші. Тими повинностями було відбуванє варти в містї, де була „ратуша“, кошенє сїна для полкової артилериї, почта, достава дров до ратуша і певні оплати на видатки канцелярийні. Поки до „ратуші“ належало значне число сїл, то сї тягарі не давались кождому з осібна в знаки. Коли одначе більшу частину тих сїл роздано чи то на „ранґ“, чи таки подаровано, обставини змінились. Тягарі зіставались такі як були перед тим, а людність, що їх поносила зменшилась і тому не

могла їх знести. До сього ще прилучивсь наложений Апостолом податок для заплати полковим урядникам по $70^3/_4$ коп. від господаря — чого піддані не платили, лишень свобідні. Супроти сего богатші посполиті переписувались в козаки, що було в ратушних селах досить можливе, або за оплатою полковникови чиншу, увільнялись від ратушних повинностий (с. 21), за те ставали залежними від полковника. Иньші попросту продавали свій ґрунт старшинам і ставали підсусідками, або розходились по слободах, а то навіть на правобічну Україну (с. 233), лишаючи свої „плеци“ пустими. В Переволочнї прим. за три роки (1737—40) з загального числа дворів 163 запустїло 48 „плеців“ (с. 160). Причиною „уходів“ селян з панських сіл був гнет панщизняний, який яскраво ілюструє подана в 1728 р. геть. Апостолови жалоба селян на пана. В нїй жалують ся піддані, що пан держить їх при своїй роботї підчас сїнокосів по 7 тижнів на власнім їх харчи, а в жнива „накидає“ на кожду родину зжати по 10, 15 і 20 кіп самого жита окрім иньшого збіжа (с. 341—2). Тут мушу зазначити, що найгіршою бідою для селян були т. зв. старости — панські економи, а передусїм старости при гетьманських маєтностях прим. в Самбірськім старостві (с. 290, 291, 349—50). Для характеристики відносин державців до своїх підданих можна навести масу жалоб за незвичайні тягарі, побої, а то й насилуванє жінок і дївчат. Так прим. у глухівську колеґію подано ось які „суплїки“ на властителя с. Мормизівки Андрія Себастияновича: одну „отъ Параски Райкувни“, з котрою він „вшетечний грѣхъ пополняючи дитя прижилъ“, а другу „отъ Вивди Демяновни“, котру „паненства позбавилъ“ (с. 371 нотка). Козаків всїма способами старались державцї переписати в підданство (с. 145, 285, 289)наслїдком чого між підданих входив значний процент елементу свобідного, і длятого нераз піддані приведене до крайности „панщиною“ підносили „бунт“ проти пана під проводом переписаних в підданство козаків (с. 143). Длятого то державцї в новозаселених селах старались всїма способами не допустити до появи козачої людности, а особливо робили се густинські монахи, проти котрих найчастїйше підносились такі „бунти“ (с. 171—2). Не дивно отже, що серед таких обставин посполітство користаючи з вільного переходу, який ще тодї був, продавало свої ґрунти і йшло в „підсусїдки“ або шукало по иньших селах догіднїйших обставин до житя. Другою причиною зменьшуваня людности по старих селах було те, що державцї переводили своїх підданих на „слободи“ і хутори, які в тім часї повставали (с. 207).

Одиницею так козацького як і посполитого господарства був „двір“ або „дворище“ — себто певний участок ґрунту, який обробляло спільно кілька родин, що мешкали звичайно в осібних хатах

— значить двір розпадавсь на хати. Сей спосіб дворового господарства, себто неподільности ґрунту заховавсь під сам кінець XVIII в. В Боршні (в полковій сотні) в 1780 р. на 27 дворах сиділо 96 хат (с. 163). На жаль в книжці Лазаревського ніде не подано близших звісток про дворове господарство, ні про його величину, ні про його відносини до більшої посілости, себто які повинности відбував двір державцям, чи ратушам і т. д. Не можна знати теж на певно, чи такі повинности відбувались від двора, як ґрунтової одиниці, чи від родини, як сказано в висше наведеній скарзї на панщизняний утиск. Такі звістки булиб цікаві, бо на підставі них, можнаб собі виробити докладне понятє про економічний стан людности і оскілько той стан пізнїйше змінивсь, коли на дворі число хат почало значно збільшатись по 1740 р. Всього того в книжці Лазаревсько нема, як рівнож не подано, кілько днів в рік повинні були піддані відбувати „панщину“. Говорю тут лишень про „панщину“ себто про роботу на ланї, бо тільки так відбували піддані повинности. В цілій Прилуччинї знаємо лишень два факти, що піддані місто робіт платили чинш: в маєтностях ґен. осаула Лисенка (сс. Боршна і Смош стр. 163) і ґен. осаула Мануйловича (с. Гужівка стр. 231). В Боршнї 32 двори платили Лисенкови 100 руб. — значить на кождий двір припадало по 3·12 руб. на рік, підчас коли в тім часї в Гужівцї 24 двори платили Мануйловичеви 12 руб. на рік — отже на двір припадало $^1/_2$ руб. Більш сьвітла кидають на материяльне положенє посполитих отсї дати з 1710 р.: в селї Парафіївцї на 104 дворів посполитих було 76 коний, 70 волів, 96 коров, 305 овець, 129 свиний, на 62 козачих дворів 93 коний, 67 волів і 450 дрібнїйшого скота (с. 232—3). Окрім сього маємо ще подібні звістки з пол. XVIII в. з містечка Ічнї, де на 132 двори, а 155 хат посполитих 61 господарів не мали ні землї ні худоби, а решта по одному і по два воли, а землї по 3 „дни“ ($2^1/_4$ десят. с. 226). Як видно, ріжниця між 1710 і 1752 (коли сї цифри були подані) дуже значна в материяльнім положеню селянства.

Другою катеґориєю поспільства були підсусїдки, себто ті, що сиділи на чужім ґрунтї, так на панськім, як на козачім, а також богатших посполитих. Як сказано, підсусїдки рекрутовались з підупавших дворових, котрі не маючи спромоги відбувати повинности з своїх ґрунтів попродали їх, а самі пішли в підсусїдки. Одначе лучалось часто, що посполиті хоч і мали дворове господарство, переписувались в підсусїдки, щоб увільнитись від плаченя „оклада“ на полкових і сотенних урядників. Ріжниця в плаченю того „окладу“ між тяглими посполитими і підсусїдками була дуже значна. По розкладу того податку в 1753 р. посполиті так дворові, як і бездворні платили $0^1/_8$ коп., „крайне убогі“ і бездворні по $4^1/_2$, а підсусїдки, щои

мали власні коні, платили лишень по 1 коп. від господаря (с. 163). Вкінці третою катеґориєю посспільства були бездворні, що зачали появлятись рівночасно з упадком двірного господарства. Вони не провадили жадного господарства і заробляли на житє „зажоном". Судячи з того що вони платили „оклад" на рівні з тяглими посполитими, можна міркувати, що се була людність свобіднійша від підсусідків, хоч від них біднійша, бо підсусідки мали не раз дворове господарство. Посполиті займались виключно управою ріллї, лишень мала частина чумакувала; одначе назва „чумак" ніде в книжці не згадуєть ся, приходить лишень назва „Коломийців", себто тих, що їздили по сіль до Коломиї. Видно, що се були люди заможні, бо мали власних підсусідків і дуже важні на ті часи жерела доходів — млини (с. 203, 150). Иньших відомостий про них нема. Про козаче господарство теж не можна більше сказати, понад те що вже було згадано.

Міщанами звались посполиті, що „прислушали ратуші", в містї, що мало самоуправу і своїх урядників: війта, бурмистрів, райців і писаря. Тут зазначую, що самоуправа міст істнувала лишень номінально, бо вже при кінці XVII в. мійська управа і судівництво стратило своє значінє in gratiam полкової канцеляриї і військового суду (с. 93). До міщан зачислювались також ремісники, що були з'орґанізовані в цехи. В Прилуцї таких цехів з початком XVIII в. було 6 (с. 98). Цехи ті мали деякі вигоди в тім, що мали в своїх руках ремесло, котрого по за цехом нікому не було вільно провадити. Мали окрім того ще й иньші полекші, хоч се не приходило їм даром. І так прим. цех кравецький в Прилуцї був увільнений від підводів і робіт на полї на потреби полку, але за те був обовязаний шити за дармо „барву" на піхотне військо і на „двір" полковника (с. 96). Панські піддані, що мешкали в місцї, не мали права зачисляти ся до міщан, не були ними теж козаки.

Лишаєть ся тепер сказати кілька слів про козацьку старшину. Тут загально можна сказати, що старшина до часів Мазепи або до Скоропадського брала участь в полїтичнім житю України і мала вплив, пізнійша-ж старшина обмежила свою діяльність майже виключно до нагромадженя в своїх руках як найбільше землї. Ся ріжниця часу різко зазначуєть ся й на прилуцьких полковниках, бо підчас коли полковник Дмитро Горленко (1692—1708) був одним з найгорячійших приклонників мазепинської справи і її чинно підпомогав, то один з його наступників Галаган, 14 літ пізнійше не уважав за відповідне хоч одним словом відповісти на зазив Полуботка ратувати українську автономію. За те Галаган лишив свому синови в спадщинї не тільки полковницький пернач, але масу сїл і 6400 руб. в готївцї — а його син позіставив своїм потомкам 4000 кріпаків (с. 51). В 1684 полковник Лазар Горленко

подає скаргу до полкового суду, що козак Валько захопив частину ґрунту полковника і при тім єще „п. полковника примовками ущипливими началъ озлословляти“. Суд рішив, що як Валько в друге так поступить то заплатить десять талярів (с. 13—14). А в 1740 р. „абшитований“ полковник Галаган висилає на козаків, що не хотять „подписать ся ему въ подданство“ своїх людий і наказує „разоряти“ хати і забирати їх майно до свого двора (с. 45). Справдї ріжниця! Ся зміна в відносинах старшини до справ полїтичних і до людности була наслїдком двох причин: полїтики российського правительства і походженя самої старшини. Правительство, що попеклось нераз на змаганю гетьманів і старшини до задержаня автономії України, ослаблювало з одного боку власть гетьманів, а з другого старалось притягнути до себе старшину надаванєм її численних маєтностий, хотячи тим способом звирнути її увагу з полїтики на справи економічні. Ще з початком другої половини XVII в. усю старшину так полкову як сотенну вибирало само козацтво з поміж своїх таки людий. Таким чином старшина була досить тїсно звязана з місцевою людністю — значить старшина в великій мірі була демократична. Та з кінцем XVII в. і на початку XVIII в. виробляють ся великі старшинсько-панські роди, котрі усї важнїйші уряди беруть в свої руки; дуже часто российське правительство само іменує старшин, а козацтво тратить свої права, дістаючи в полковниках панів-державців, що не мали жадних з ним спільних інтересів. Се вже та друга катеґория старшин, і та удержалась до 1782 р. Супроти тих добродіїв гетьман був безсильний, на що вказує те, що коли один з таких панів підбив собі кілька козацьких родин і забрав у них весь їх добуток, то гетьман Апостол міг лише здобутись на раду, щоб „комісар“ (який прибув на розслїдженє сеї справи) забрав яким способом „исправно“ у пана тільки добутку, кілько були варті заграблені козацькі „статки“ (с. 387). Така сама переміна зайшла і між низшою старшиною, а головно сотниками. Тих теж, як звісно, вибирали козаки, головно з поміж місцевих людий. Та коли на Українї по смерти Скоропадського Румянцов а потім малоросийська колеґія запровадила російські бюрократичні канцелярийські порядки на Українї, а передусім в ґенеральній канцеляриї — то се відбилось тяжко на людности. По канцеляриях товпилась маса „канцеляристів“, котрі з'єднавши собі прихильність „сильних міра“, діставали сотничі уряди для доходу. В Прилуччинї майже всї сотничі місця займали бувші канцеляристи — і ся власне старшина була найтяжшою для людности. В книжцї Лазаревського знаходимо цїлий ряд жорстокостий поповнюваних такими сотниками (с. 138—9, 141—2, 359—60). Жалоб вони теж жадних не боялись, бо їм відомі були всї штучки канцелярийні, при помочи котрих

кожду жалобу можна було зробити нешкідливою. Тимчасом виростало нове поколінє старшинської верстви, котре вихowавшись в російських полках, так як колись Велямінов на Полуботка, кричало на українську старшину: „Вѣдаешъ де ты, что я офѣцеръ! а ты послѣднѣйшій бездѣльникъ и некчемній дуракъ“ (с. 139).

Тут занотую ще, що в ряді прилуцьких полковників був Петро Дорошенко (1657—8), а також Дмитро Горленко (1692—1708) і Гнат Галаган (1714—39) — знані учасники замислу Мазепи. Між красно-колядинськими сотниками знаходимо Івана Самойловича (1665), що був пізнійше гетьманом.

Що до самої книжки Лазаревського завважу лишень те, що хоч як цінний в нїй материял, то одначе він не щасливо зложений та так помішаний, що годї в нїм з'ориєнтуватись. Укладанє материялу відповідно до давного адмінїстративного подїлу полка, що найменьше без рациї, бо той подїл не мав найменьшого впливу на формованє тих власне обставин, які хотїв автор представити в своїй книжцї. Що до поглядів автора на дану епоху і на її ріжні прояви, то їх майже зовсїм нема, видно, що він старавсь обмежити ся виключно лишень до зібраня материялу. Та всеж таки з висказаних принагідно уваг, можна бачити, що автор уважає причиною всего злого козацьку старшину і як де инде так і тут дивить ся на неї дуже не симпатично. Деякі виводи вражають своєю апріорністю. Говорячи приміром про наданє Прилуки Виговським задає собі автор питанє: яку власть задумував він дістати в випрошених маєтностях. На се питанє так відповідає: „Нам здає ся (кажется), що у Виговських рисувалась картина такого самого державства, яке посїдали що йно вигнані польські пани“. З того „здаєть ся“ робить він такий вивід: З н а ч и т ь у репрезентантів висвободженого народа не було жадних демократичних ідеалів — вони хотїли замінити польських панів собою (с. 84 нотка). Не входжу в те, чи воно так дїйсно було, вказую лише, на якій дивній підставі автор робить такі загальні виводи. Дивне також, що автор не доглянув нїде тих впливів, котрі виробили старшину такою, якою вона потім була. *Ів. Джиджора.*

J a n L e s z c z y ń s k i. — R z ą d y r o s y j s k i e w k r a j u T a r n o p o l s k i m 1809—1814 (Monografie w zakresie dziejów nowożytnych T. III.), Краків, 1903, ст. XXX+271.

Два перші роздїли сеї книжки (ст. 1—45) були вже друковані в Kwartalnik-у historyczn-ім за 1902 р. п. з. Cesya wschodniogalicyjska na rzecz Rosyi і була обговорена на сторінках Записок т. XLIX. На ново появила ся тут „передмова“ видавника „Моноґрафій“ проф. Ш. Аскенази ст. I—XXX, дальші шість роздїлів самого автора ст. 45—152 та „жерела й додатки“ ст. 152—271.

Зачнемо від передмови. Тут подає проф. Аскенази історию змагань российської полїтики за всяку цїну добути для себе східну Галичину з українською людністю. Зразу, як Польща стрімголов летїла до упадку, у российських полїтиків виринула гадка, заволодїти цїлою польською державою. Та Австрия і Пруси помішали тим плянам. Щоб хоч в части зрівноважити ту втрату, российські полїтики стремлять до того, щоб Польщу розбити етноґрафічно: саме правительство намагаєть ся позбути ся зі своїх границь польських країв, а за те захопити весь елемент український і білоруський найбільш податливий для обрусїння. Та й тут российські бажання не сповнили ся — східна Галичина з українською людністю припала Австриї. Від тої хвилї зродила ся для Росиї дражлива задача, вправдї не явна, та нїколи не кидана з уваги — відібрати від Австриї східну Галичину.

Що воно так справдї було, показують заходи Александра I заміняти Галичину за Шлезк і Баварию. Коли то не вдало ся, домагаєть ся він шість років опісля відступленя Галичини за молдавсько-волоським відшкодованєм. По упадку Наполеона стремлїня Росиї забрати Галичину мало не довели до российсько-австрийської війни. За панування Миколи I постановляють в Петербурзї розслїдити настрій галицької людности до Росиї, що й виконуєть ся Незабаром по тім в ґенеральнім российськім штабі розважають деталїчно плян оружного нападу на Галичину. Вкінци ще раз в 1841 р. цар предкладає в мирній дорозї Австриї в заміну за західну Галичину, Польщу до Бзури і Висли („забрав би я зарас Галичину, бо то н а ш старий край“...). Правда, всї заходи дістати східну Галмчину зістались без'успішними, та одного разу вдало ся Росиї таки ступити о д и н крок наперед, дістати „завдаток“ на цїлу східну Галичину. Той крок, то российська окупация „Тернопільського краю“ в 1809 р.

Край, відступлений Росиї, мав вид чотирокутника, на 17 миль довгого а 7 широкого, замкненого межирічем Збруча і Стрипи, від півдня бігом Днїстра, а від півночи сухою границею, що йшла близько водного дїлу і жерел Гориня, Ікви, Серету і Збруча. Цїлий простір мав 121 кв. миль, $^1/_{20}$ часть тодїшної Галичини. Коли візьмем нинїшний подїл Галичини, то тодїшний тернопільський округ містив цїлий повіт збаражський, тернопільський, скалатський, теребовельськии, гусятинський, чортківський, борщівський і залїщицький, а з повітів підгаєцького і бережанського східнї части, що лежать по правім березї ріки Стрипи. Цїлий відступлений простір обнимав 516 місцевостий, а то: 7 міст, 25 місточок і 484 сїл разом з примежними землями, найурожайнїйшими з цїлої Галичини. Там управляли велику скількість тютюну, конопель і льну. Крім того цвило в тім окрузї на початку XIX ст. пчільництво.

Що до числа людности, то по §. III шенбрунського трактату мало воно виносити кругло 400.000 людий. Та тільки воно ніколи так високим не було. Кілько воно дійсно виносило, нині годі нам знати, бо директор австрийської комісиї для переведення конскрипциї ужив всїх способів, щоб показати високий процент приросту людности. А дворазова проба російського уряду, хоч вже по окупациї, таки не вдала ся. Австрийська статистика з 1808 р. в цілім Тернопільськім краю виказала 349.015 мешканців. Коли до того додати процентову надвижку за майже півтора року, то всїх мешканців на відступленій териториї було по австр. обчисленню 400.023 душ. Та не богато помилимо ся, коли приймем 350.000. На одну кв. милю припадало 2.892 мешканців. Якої народности було населеннє того краю? Що до того, то австрийська статистика не подає нїчого. Більш цікавим і старанним в тій справі був уряд російський. Навіть в військових справах була тоді в Росиї така статистика. На се вказує рекрутацийна книга, яку в 1815 р. знайшов там австрийський уряд. Тут побіч імени, віку і ин. було подане також віроісповіданнє, що хоч не докладно, та все дуже близько скаже нам про даний процент. З числа взятих до війська 2235 людий було 1731 гр. кат., а 504 рим. кат. обряду. З того документу виходило-б 75% Русинів, а 25% Поляків. Тут зазначує д. Лещиньский, що цифри рекрутських книг обіймали тільки селян, як виключно обовязаних до служби, а не обіймали нї шляхти, передовсїм численної тодї ще дрібної шляхти ходачкової, нї Жидів. „Тим чином в дійсности — мудрує автор — треба би приняти в Тернопільськім краю в розбиранім нами періодї правдиві відносини уніятсько-руської людности на які 60%, а чистий елемент католицько-польський менше-більше на звиш 30%“. Та тільки ту ми заприміти мо, що не вся тодї численна ходачкова шляхта була римо-католицького обряду, а було між нею богато й руської віри, а також і того не треба забувати, що не всї римо-католики мусїли бути Поляками. Маючи всьо то на увазї не богато помилимо ся, коли скажемо, що української людности було 70—75%, польської 10—15%, а жидівської 5—10%. Зрештою на рекрутацийних книгах, а ще в тих часах, нїхто серіозно не опре статистику.

Коли між комісиєю австрийською і російською вели ся у Львові переговори в справі передання Росиї Тернопільського краю, то тодїшний галицько-руський митрополит А. Ангеллович вислав до надворної комісиї письмо з дн. 4 лютого 1810 р. в справі 540(?) руських парохій та 365 сьвященників, вихованих переважно на публичний кошт в ґенеральному семинарі. („Ich zähle dort 540 Pfareien und 365 Priester... ст. 173). Тимчасом д. Лещиньский вичисляє на ст. 133 всї гр.-кат. парохії і начислює їх 260. Чи се помилка митрополита, чи д. Лещиньского,

годї сказати. Взагалї тут щось не ясне, тим більше, що автор не подає жерела, з відки взяв число парохій 260. Деякі зі сьвященників висловляли перед митрополитом свої побоюваня, чи не будуть перепинювані в своїх функциях, що вже декуди й лучило ся, і тому митрополит просив, щоб надворна комісия застерігла в цесийному трактатї свободу віри для уніятського українського населення в Тернопільському краю. Крім того митрополит застерігав собі над вірними дальшу юрисдикцию так, як теперішний вроцлавський епископ над австрийським Шлезком. Мемориял запевнює, що гр.-кат. духовенство буде так само вірне новому цїсареви, як дотеперішному. І се порушили на спільній конференциї. Российські заступники запевнили уніятам свободу віри, але не допустили втягнути се до протоколу, бо через те, мовляли, нарушило би ся упривильйоване становиско православя. Австрийські комісарі не бажаючи перепон, а ще більше з наказу цїсаря Франца, усунули то питаннє з порядку. Вкінци скінчило ся на тім, що митрополит листом пастирським з 9 мая 1810 р. передав свою юрисдикцию на цїлім просторі, відступленім Росиї, Григорієви Ганкевичови, парохови і деканови в Теребовлї. Отже упір российських урядників дотикав не запоручення свободи віри уніятам, а тільки що до втягненя тої запоруки в протоколи комісиї. Чому одначе цїсар Франц заборонив відновляти в якій будь формі справи юрисдикциї обох львівських архиепископів, се не досить ясне. Про ту справу от що пише М. Гарасевич: „Initio a regimine russico haud pretendebatur, ut nexus cleri et populi rutheni uniti cum Metropolita Leopoliensi rumperetur. At cum ipsum austriacum regimen ejusmodi nexum haud optaret... то тодї установлено заступника (Annales Ecclesiae Ruthenae ст. 936). Простір, на який простягала ся юрисдикция Ганкевича, обіймав 17 деканатів (д. Лєщиинський каже, що 15, хоч подає на ст. 252 ориґінальний лист Ангелловича, де як раз вичислюєть ся всї деканати числом 17, а й Гарасевич згадує про 17 деканатів). Деканатів латиньских було 2, а парохій 33.

Одначе така церковна орґанїзация не довго трівала. Львівський лат. архиепископ Тит Кіцкій зівсїм не установляв в окупованім краю свойого заступника, а юрисдикция над лат. вірними була на разї в завішенню, поки не унормувала її римо-католицька колеґія в Петербурзї, піддаючи їх юрисдикциї римо-катол. митроп. консисториї в Могилеві. Так само з поручення петербурського уряду, а в порозумінню з греко-католицьким департаментом духовної колегії в Петербурзї зніс новоіменований митрополит уніятських церков в Росиї луцький епископ Гр. Коханович уставлену Ангелловичом делеґовану консисторию в Теребовлї, а на її місце установив „тернопільський духовний уряд“

залежний від єпископа в Луцку. Чому львівський лат. архиепископ не обстоював за звоїм правом, і чому зайшла така зміна з заступником Ангелловича, то д. Лєщинський поминає мовчанкою. Та цікаву відповідь подає на то М. Гарасевич: „Et revera Iudicium hoc Delegatum cum mediata dependentia a Metropolita Leopoliensi ulterius et fors per integrum temporis intervallum, per quod provincia Tarnopoliensis sub Dominio russico existebat, permansisset, si clerus rit. latini a dependentia Consistorii rit. lat. Leopoliensis sese subducere, et longe visito Metropolitae r. l. Mohiloviensi Siestrzencewicz subesse non desiderasset, quod etiam occasionem dedit regimini russico clerum ruthenum Tarnopoliensem unitum proximo Episcopo unito Luceoviensi Kochanowicz subordinandi, quod anno 1811 fiebat, quum ab Episcopo Kochanowicz desideratum fuerit, ut sibi iurisdictio spiritualis per Metropolitam Angellowicz super partem dioeceseos Metropolitanae per formale Instrumentum cederetur". (Annales Ecclesiae Ruthenae ст. 936—937). Значить, саме латинське духовенство не хотїло дальше зіставати під юрисдикциєю львівського лат. архиепископа, а бажало бути підвластним далекому митрополитови в Могилеві. Що тому було причиною, Гарасевич не каже, а тільки стверджує, що той крок латинського духовенства мав такі наслїдки, що російське правительство зівсїм анальоґічно поступило з уніятським духовенством. Цікаве й те, що спонукало луцького уніятського єпископа домагати ся від російського уряду передачі собі юрисдикциї по львівськім митрополитї? Про те також нема певних відомостий; може бути, що тут грало ролю те, про що згадує М. Гарасевич, а чого не знає д. Лєщинський. „Brevi autem — говорить в своїх Annales ст. 937 Гарасевич — Eppus nonunitus Camenecensis Ioannicius mittebat suum Vicarium Archimandritam Tarnopolim ad Gubernatorem Theils, cum proposito faciendae apud unitos Ruthenos missionis fine eorundem ad disunionem pertrahendorum, at Gubernator Theils cum increpatione eundem domum relegebat"... Отже чи не страх перед перетягненнєм тамошнїх Русинів на православє спонукав митр. Кохановича, домагати ся прилучити Тернопільський край до своєї архидиецезиї?

Відносини нового правительства до віроісповідних справ взагалї, а до духовенства обох обрядів з'окрема, були не лихі. Навіть виринула гадка, яка й переводила ся в житє, позискати для уряду симпатиї духовних за цїну економічних уступок, пр. знесеннє Йосифінського патенту. Та за те — як каже автор — відносини між самим духовенством обох обрядів були далеко не добрі. Латинські духовні заносили часто жалоби (подано один тільки факт) до римо-католицької митро-

поличої консисториї в Могилеві, наслїдком чого появило ся розпорядженє з „konsystorza rzymsko-katolickiego unickiego (а то що за дивогляд?!) łuckiego“ (vide ст. 254), щоб нїхто з унїятського духовенства не важив ся робити латинським вірним нїяких духовних послуг без виразного дозволу латинських парохів. „Ograniczamy się do skonstatowania tego znamiennego faktu — каже д. Лещинський — już pod datą 1814 r.; skądinąd (нїде не подано, звідки саме) zaś wiadomo, że chodzi tu o sprawę, która podobno na całej przestrzeni Galicyi Wschodniej po dziś dzień, niestety, nie straciła swej aktualności“. Таке інтерпретованнє історичних фактів зівсїм не приносить користи для історії. Зрештою що до нинїшних часів, то занадто звісно, хто саме кпить собі з римського конкордату.

Що до материяльних відносин людности Тернопільського краю, то вони були зівсїм лихі. Та частина Галичини була шпихлїрем для цілого краю. Та тільки з того шпихлїру не користали його властителї, а австрийські, росийські, а навіть польські воєнні полки. Протягом минулої короткої воєнної кампанії витягли звідти за квітами вартість двох мілїонів зол. ріжними продуктами, збіжем, поживою для численних армій та величезні достави без нїякого поквітовання. Сї негідні „операциї“ австрийських орґанів в великій мірі причинили ся до підкопання материяльного биту мешканців. Крім того державні податки, яких тодї накладали дуже богато, змушували селянина продавати й ті останки збіжа, яких не забрали військові форшпани. Та коби хоч податки справедливі! А то „Тернопільський комітет“, автономічна власть краю під панованнєм Росиї, по переведеному слїдстві ствердив, що австрийські власти вже в 1809 р. встигли вибрати від людности всї податки аж по день 1 мая 1811, причім виявило ся, що переважна частина контрибуентів не дістала належних їм посьвідок заплаченого податку, а касові книги забрав потім зі собою австрийський комісар Дике, уступаючи з того краю, так що росийський уряд попав нараз в трудне й сьмішне положеннє, бо не знав, які на кого і за який час наложити податки і мусїв наче в нововідкритім краю переводити фінансову орґанїзацию на ново ab ovo. Та знаєм ще й те, що той самий австрийський уряд не вагав ся устами Ст. Юлїєна і ґр. Вурмзера другий раз „реклямувати згаданих сум у росийського уряду на основі буцїмто незаспокоєних своїх претенсий, як незаплачених податків“ і т. ин. і що ті реклямациї навіть трактували ся досить серйозно. Що до нерухомого маєтку, то всїх будинків було в Тернопільському краю 60.508, а родин 80.502. З живого інвентару було: коний 54.711, овець 98.433, волів 38.030, коров 35.028, і навіть 9 мулів. Бачимо, що австрийська статистика була далеко точнїйша що до худоби, як що до людий, бо вкінци по

кількаразовій конскрипциї ми все таки не знаємо, бо кілько було мешканців в цілім округї. Бє в очи велика скількість овець, — значить продукция вовни була досить висока, а се вияснюєть ся тим, що в місточку Залізцях була найбільша фабрика сукна в цілій Галичині, а одна з найбільших в цілій монархії. Ми додали-б до того ще й Тисьменицю, де давнійшими часами цвило кушнірство. За Залізці довго й оперто спе-речали ся обі комісиї, австрийська й российська, при означуванню границь Тернопільського краю. Обі держави хотїли дістати те містечко і хто знає, чи прийшло би було до згоди, коли-б не був помер властитель фабрики, лишаючи 13,000.000 зр. довгу і до того ще малолїтних дїтий. Що до коний, то акти комісий з натиском зазначують добрий рід подільських коний, яких уживає місцева людність. Все те занотував автор, та не занотував одного — далеко більшої скількости волів, чим коров, хоч звичайно повинно бути навпаки, бо хованнє волів в Галичинї стало майже монополем торговців товару і тому не богато знайдеть ся волів в руках селян. Та сей факт, що в Тернопільськім краю було далеко більше волів, чим коров, каже здогадувати ся, що в тім округї були великі пасовиска, де можна було випасати таку скількість волів. Той наш здогад потверджує голосне заграблюваннє в селян пасовиск в 1815 р.

Властителїв більшої посїлости було в цілім Тернопільськім краю 270, отже видко, що там не було властителїв більших обшарів землї, а тільки кождий дїдич мав переважно по одному селу. Властителями деяких сїл було кілька осіб до спілки.

Не малу страту потерпіло при тій окупациї Тернопільського краю духовенство обох обрядів ; тратило воно подвійно, бо на сторону австрийську і российську. Те духовенство, що лишило ся при Австриї, тратило всї нерухомі добра та іпотечні і десятинні суми на цілім просторі, відступленім Росиї, а знов духовенство, що переходило під Росию, тратило все те, що лишало ся із його дібр по сторонї Австриї. Саме руське духовенство тратило нерухомі добра на сторону Австриї вартости 3.015 зр. 40 кр. з річним доходом 149 зл. 80 кр., а на сторону Росиї 26.290 зл. з річним доходом 1.314 зр. 30 кр., разом 29.305 зр. 40 кр. з річним доходом 1.464 зр. 10 кр. Ціла та страта — то були два василиянські села Зелена і Звенигород. Ще більшу страту мало тамошне духовенство в іпотечних сумах, уміщених по противних сторонах кордону. Тут духовенство обох обрядів в купі втратило на сторону Австриї і Росиї разом 167.075 зр. Коли взяти ті страти разом, а ще розважити, що ті добра були оцїнені радше за низько, як за високо, то загальна сума страт духовних обох обрядів буде близько 300.000 зр. Чи оба уряди винагородили за се духовенство — поки що годї знати. Одначе не дуже хочеть ся вірити, щоб вони були до того поквапні.

Не менше цікавими будуть дати про шкільництво. По офіцияльному виказу з 1808 р. в Тернопільскім краю було два циркулові уряди, дві цирк. каси, дві цирк. школи і мостова будка. Крім того було 6 почтових урядів і 28 тютюнових складів. От й все на цілім окрузї 121 кв. миль! Стільки передав австрийський уряд на полї адмінїстрациї і шкільництва після 37 лїтної управи краєм. Та тільки не одна Австрия так дбала про просьвіту; ще менше дбанне в тім напрямі було за управи російської. Стан просьвіти в Тернопільськім краю під управою Росиї можна схарактеризувати одним словом: н і я к и й. Росийський сенатор Тайльс, що управляв Тернопільським краєм, вважав, здаєть ся, за річ не зівсім потрібну видавати на ту цїль гроші із державної, правда — скупої каси. Тому навіть ті дві циркулові нормальні школи в Тернополї і Залїщиках, які були за австрийських часів, він замкнув так, що австрийський комісар в 1815 р. давав рапорт свому урядови: „dass in der ganzen Tarnopoler Landschaft keine derlei Schulanstalt besteht". За те позволив Тайльс заснувати в Тернополї приватну жидівсько-німецьку школу.

Першою діяльністю нового уряду було вивести значну частину окупацийних війск з забраної териториї, щоби не нищити мешканцїв. Цивільним управителем нового краю став сенатор Тайльс. Він мав за задачу перевести реформу на адмінїстрацийнім і законодатнім полї, одначе з добре зрозумілого інтересу полишив поки що status quo, щоб незамітними змінами сформувати переходову провізоричну орґанїзацию, а потім уже й зовсїм завести державний росийський устрій. Передовсїм найнизші катеґориї урядів, що безпосередно стикали ся з людністю, зістали ся поки що ті самі. З найвизначнійших шляхтичів в окрузї утворив Тайльс верховну адмінїстрацийну і судову власть „Тернопільський комітет". Цїлий Тернопільський край подїлено на 2, а пізнїйше на 3 адмінїстрацийні округи, кождий коло 40 кв. миль. В кождім з тих трьох округів був росийський циркулярний уряд з начальником зв. „городничим", що був заразом й поліцмайстром. Крім нього не було иньших державних урядників, а тільки декілька дрібних бюрократичних посад. Цїлий Тернопільський край був весь час принципіяльно під законами і полїтично-адмінїстративними розпорядками австрийськими. Одначе се не спиняло користувати ся в практицї „Литовським кодексом" і кримінальними росийськими законами. Через цїлий час росийської управи в Тернопільськім краю стояв ґарнїзоновий батайльон піхоти, коло 1000 людий. В самім Тернополї була головна кватира і батайльонова команда. Крім того в Городку над Днїстром був невеликий відділ артилєриї, а по краю були порозкидані дрібні відділи козаків. Вся військова сила була зложена з Росиян.

Який був настрій мешканців Тернопільського краю в хвилї, коли вони переходили під російську управу та за цілий час тої управи? Треба сказати, для Австриї неприхильний. В тих часах вела Австрия численні війни з Наполеоном; про те, щоб покрити величезні видатки, накладала на населеннє краю великі податки та брала богато рекрутів. А в тих часах чинна військова служба обовязувала 14 років. От за те простий народ не благословив австрийської управи. Не була з неї вдоволена й місцева шляхта: велике число урядників Нїмців, що обсїли були цілий той край, не були зівсїм прихильні тамошній польській шляхтї. Характер адміністрациї краю був німецько-бюрократичний. Инакше воно було під управою Росиї. Росийські податки, без порівнання менші від австрийських, настроювали людність прихильно до нового уряду. Прихильно настроювало також і те, що росийський уряд не брав зараз по обнятю краю рекрутів. Перша бранка, а заразом і одинока, переведена росийським урядом аж 1813 р., отже аж 3 роки по окупациї. Вправдї військова служба в Росиї була 7—9 років довша від австрийської, та се не могло зразу вплинути неприхильно на місцеву людність. Тут треба згадати, що рекрутів з Тернопільського краю заганяли далеко в глубину Росиї і коли Тернопільський край назад в 1815 р. переходив під управу Австриї, австрийські дипльомати зовсїм забули упімнути ся про рекрутів того краю. Аж в 1816 р. росийське правительство зі самої своєї ініциятиви звернуло Австриї її підданців, звернуло, та далеко не тілько, кілько забрало. Із 2235 забраних перед трьома роками звернула Росия тільки 113, иньші погинули в борбах з східними народами. Також і шляхта не мала причини банувати за бюрократично-централїстичною Австриєю, бо під управою Росиї дістала наче рід шляхотської автономії; зі шляхти зложено „Тернопільський комітет“, всї уряди передано в руки шляхти, урядовою мовою була зразу навіть п о л ь с ь к а. Сам сенатор старав ся прихилити до себе шляхту, відбудував старинний тернопільський замок, запрошував шляхту на частї бенкети та пири. Так само роздавав шляхтї незнані в Австриї титули почесних маршалків шляхти. І дїйсно, через се здобув собі у значної її части прихильність. Проте сьміло міг в 1828 р. тодїшний росийський посол у Віднї ґр. Татіщев, якому поручено розслїдити ту справу, рапортувати до Петербурга, що „мешканцї Тернопільської та Залїщицької землї б л а г о с л о в л я т ь роки, пережиті під росийським скиптром і оплакують ту добу свойого щастя...“

На тім скінчили би ми перегляд тої цікавої працї. Що неприємно вражає в нїй, то названнє Тернопільського краю на (ст. 72) „ziemią polską“, хоч ми нїяк не розуміємо, на якій воно основі. Прецїнь Польщі тодї вже не було, Тернопільський край належав раз до Австриї, другий

раз до Росиї, а що до людности, то сам автор каже, що Русинів там було 60%. Звертаєм на такі факти увагу молодого автора, бо старших польських істориків хиба могила поправить. Праця його набирає ще більшої ваги, коли нагадаєм, що в виясненню того периоду історії ніхто ще не забирав голосу, а автор безпосередно операєть ся на архівних жерелах, з яких що важнїйше, публїкує при кінци книжки. За те й дяка йому. *Ів. Кревецький.*

Józef Krajewski. — Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841. Według niewydanych źródeł rękopiśmiennych oraz aktów rządowych i gubernialnych, Льв., 1903.

Про галицько-польські конспірації в часї від упадку польського повстаня 1831 р. до 1841 р. появило ся в остатнїх роках XIX віку богато польських праць. Початок зробив М. Саля, який для своєї „Історії польського повстаня 1846 року“ перший використав богатий актовий матеріял, хоч надав йому досить фальшиве осьвітленє, а при тім із суперечних зізнань підсудних конспіраторів не все міг вилущити зерно дїйсної правди. Хоча многі учасники конспірацій, що ще жили і могли читати Сальову книжку, признавали її тенденцийною та богато де в чім невірною, то про те від часу появи його книжки (1867) минуло майже 20 лїт, заким серед польської суспільности збудив ся живійший інтерес до прослїдженя тої доби. Правда, була чутка, що Генрик Боґданьский збирає матеріяли до повної історії конспірацій; рівнобіжно з ним торкнув ся сеї доби Ф. Відман у своїй біоґрафії Смольки, а кс. А. Юзефчик розпочав ряд споминів очевидців та учасників тих конспірацій. Пізнїйше заняв ся дослїдом тої доби пильний компілятор Ст. Шнір-Пепловский, який вертав до неї кілька разів, у своїй двотомовій книзї „Z przeszłości Galicyi“, в моноґрафії про 1846 рік та в біоґрафіях поодиноких героїв тих часів, прим. Теофіля Вісньовского (Życie za wolność). Доторкнув ся конспірацій також Осташевский - Бараньский у своїй історії 1846 р. (Krwawy rok). Обік тих друкованих матеріялів полишило ся не мало в рукописах. Просторі спомини Боґданьского закупив від його сина в переважній части заклад Оссолїньских (одну частину його рукопису, що належить до різнї 1846 р., закупив я); в тімже рукописнім відділї Оссол. знайшли ся спомини Клеменса Мохнацкого писані 1883 р., далї рукописні нотати Ришарда Германа і т. и. В остатнїх роках вибрано з архіва краєвого суду всї акти політичних процесів аж до р. 1861 і зложено їх у краєвім (тзв. бернардиньскім) архіві, де вони зробили ся приступні для наукового дослїду. Се все уможливило появу працї д. Краєвского, якої титул виписано висше.

Праця д. Краєвского призначена, як сам автор подає в передмові, для ширшого загалу читачів і була друкована первісно як додаток до щоденної політичної ґазети „Słowo Polskie“; тим то може й не слїд ставити до неї надто острих вимогів як до наукової розвідки. Але з другого боку жереловий характер, який зазначує сам автор у титулї та його проби глянути декуди критично на матеріял зібраний у його руках дають право науковій критиці також придивити ся, на скілько автор відповідно й повно використав свій матеріял і на скілько змальований ним образ даної епохи відповідає тїй дійсности, яку неупередженим оком можемо відтворити на основі того матеріялу. Поперед усього що до жерел. Автор користав, як сам каже в передмові, „з невиданих рукописів і з актів суду карного та полїтичних властий“, та „з цїлого ряду друкованих праць“. Тих друкованих праць він на жаль не називає, а під текстом цитує лише книги Салї, Відмана та ще дві-три праці, що лише дуже з далека доторкають справи галицьких конспірацій; натомісь декуди (прим. на стор. 56) він цитує якісь неозначені близше „приватні записки“. Взагалї на цитоване жерел д. Краєвский дуже скупий; суперечностий у жерелах не зазначує та не дискутує, а силкуєть ся з усїх реляцій склеїти одну праґматичну цїлість, щось немов свій мемуар. Розуміє ть ся, що задля сього йому приходить ся надштуковувати звістки одного жерела иншими, а декуди урізувати та пропускати подані в жерелах деталї, що з такої чи иншої причини не вміщують ся в рамки його оповіданя.

Найважнїйше жерело, якого держить ся д. Краєвский, се згадані вже спомини Генрика Боґданьского, двотомовий рукопис бібліотеки Оссолїньских, ч. 3486. Звістки сього рукопису лиш декуди доповняє автор датами з урядових актів, із яких важнїйші публїкує в додатку до своєї праці (стор. 110—134), та иншими рукописними споминами і звістками Салї та Відмана. Певна річ, спомини Боґданьского дуже цїнні, але характер їх зовсїм не такий, як подає наш автор у передмові. Каже він там, що Боґданьский „в часї свойого увязненя в рр. 1843—1844 списував крадькома ріжні деталї, що належали до тих часів, на дрібних шматочках паперу і давав їх неспостережено жінцї в часї відвідин, а по своїм увільненю зібрав їх у спомини“ (стор. 4). Маємо повну підставу дивити ся на се оповідане дуже скептично. Одно те, що таке списуванє деталїв у кріміналї і переданє жінцї і переховуванє записок у тих часах ненастанних ревізій було дуже небезпечне і мало правдоподібне; а друге те, що сам Боґданьский у передмові до своїх записок заявляє виразно, що ті його буцїм то первісні записки, уложені на підставі тих карточок, пізнїйше згоріли, і він значно пізнїйше, в 60-их і 70-их роках увяв ся на ново збирати звістки, спису-

вати свої спомини і на їх основі зложив ті мемуари, які мав у руках д. Краєвский. І коли, як показує Краєвский, уже фактичні звістки Боґданьского декуди не зовсїм вірні, хоча він на зібранє та провіренє тих звісток повернув більше як 20 лїт, то тим більше треба се сказати про ідейний підклад його оповіданя. Важкі досьвіди 1846 і 1848 років показали іллюзийність многих поглядів, що в часї конспірацій уважали ся непорушиними доґмами; сї досьвіди збогатили думку давнїйших конспіраторів такими комбінаціями, про які в часї конспірацій нїкому й не снило ся. Історик повинен бути дуже обережний супроти такого мемуариста, що пише 20—40 лїт по самих подїях, і тут приходить ся докорити д. Краєвскому, що не заховав відповідної обережности супроти своїх жерел. І так говорячи про товариство „Przyjacioł ludu“ в р. 1834 і висловляючи як головну його мету „przygotować szlachtę do usamowolnienia i uwłaszczenia włościan, a b y i c h w t e m r z ą d z w i e l k ą s z k o d ą d l a s p r a w y n a r o d o w e j n i e u p r z e d z i ł“ (стор. 21) автор очевидно й не думає, що висловлює (за Боґданьским) погляд вироблений досьвідом 1848 року, а майже зовсїм неможливий у 1834 р. Так само погляди на руську справу, висловлені у Краєвского і в його жерелах, сильно забарвлені антаґонїзмом сплодженим 1848 роком, а епізод з Поґодіним, його візитою у Львові та його конференціями з конспіраторами може навіть зовсїм фантастичний, бо в дневнику Поґодіна не знаходимо про се нїякої згадки.

Праця д. Краєвского складаєть ся з коротенької передмови, з 5 довших роздїлів і невеличкого закінченя, де подано немов резюме цїлости, загальну характеристику конспіраційних заходів; на закінченє подано пять урядових актів, що належать до історії конспірацій. Перший роздїл говорить про початок конспірацій, що явили ся безпосереднїм продовженєм повстаня 1831 р. і перенесли на галицький ґрунт не лише ідейну боротьбу між арістократією і демократією, що розгоріла ся була в варшавських клюбах, але також заходи коло оружного повстаня, зверненого на разї против Росії в формі партизантських походів, а по упадку тих походів перехід космополїчичного „Вуглярства“ на „Польське Вуглярство“, розширенє й упадок тої конспірації (стор. 15—30). Не можна сказати, щоб сей роздїл був оброблений повно й плястично. Не зовсїм ясно виложено основи карбонарства, що приходило до Австрії зразу з Італії, а потім із Франції; фальшиво представлено „звязок двацять і одного“ (стор. 17), що мав виразно шляхетський характер; се був той сам звязок, до якого писав Міцкевич свій „Лист до галицьких приятелїв“. Правдоподібно наслїдком заходів сього звязку була дїяльність закладу Оссолїнських, що повела до його замкненя та арештованя його директора К. Слотвіньского; основою для

такого здогаду може служити те, що заклад таємно видав ряд брошур призначених для люду, і то по пляну відповідному до того, який зазначив Міцкевич у своїм листї до галицьких приятелїв (див. мій переклад того листу та вступні уваги до нього).

В тім першім роздїлї важна для нас згадка про належність цїлого ряду руських питомцїв (двох Мохнацких, Осипа Шухевича, Слонецкого, Крижановского, Гречанського і префекта семінарії Миколи Гординьского) до Вуглярства, а також про першу суперечку в руській дух. семінарії на тлї національнім, коли супроти тих, що стояли в рядах польської конспірації, виступив Маркіян Шашкевич (стор. 27). Розуміеть ся, автор не обзнайомлений з руською лїтературою, не вважає потрібним контролювати або доповнювати звістки своїх жерел тим, що говорять руські жерела. Відомість, що Шашкевич виступав против польських конспірацій серед руського духовенства, вистарчає для нього, щоб на иншім місцї зачислити Шашкевича до завзятих москвофілів (стор. 89), хоча сей самий Шашкевич стояв у дуже близьких і щирих відносинах до такого горячого і правого польського патріота, як Тадей Васілевский і хоча лїтературна праця Шашкевича була власне першим ударом нанесеним москвофільству на галицько-руськім ґрунтї.

В роз. III оповідає автор про арешти і процеси, які потягла за собою партизантка, а також про катастрофу, яка впала на заклад Оссолїнських, замкнений за друковане нелеґальних книжок. Не бачу, щоб автор використав для сього роздїлу безіменну брошуру „Czery lata 1833, 34, 35, 1836 w Galicyi Austryackiej. Przez jednego z więźniów. Bruxella 1838“, де міг би був знайти масу деталїв.

В розд. IV оповідаеть ся про ті конспірації, що почали ся по упадку Вуглярства Польського в Кракові, а потім віссали в себе Вуглярство Польське у Львові, а далї розприсли ся на кілька нових паростий. Для нас цїкава тут особливо конспірація в Самборі, де головним керманичем був Каспер Ценґлевич, а його найвиднїйшим учеником Михайло Попель (стор. 58—60), та автор збув сей епізод досить коротко, не покористувавши ся такими важними матеріялами для характеристики того руху, як текст „Вказівки“ Ценґлевича та поема Попеля „Русин на празнику“, що були опублїковані мною в „Житю і Слові“. Також не видно, щоб при оброблєню сього роздїлу автор використав спомини Юзефчича, друковані в початку 80-тих років у краківськім „Przegląd-і polski-м“.

В розд. V оповідає автор дальший хід конспірацій, особливо детально зупиняючи ся при конспіраціях військових та при невданих плянах замахів на архикнязя Кароля та окружного комісаря Ґута. Сей роздїл інтересний для нас хиба тим, що згадуеть ся тут про тайний

звязок „Вільні Галичани“, заснований у Перемишлї руськими теольоґами Маркилом Ланчинським та Венедиктом Кущикевичем для пропаґанди революцийних ідей серед ремесників та приватних офіціялїстів з гаслом „арістократію в пень“ (ст. 71).

Та найцікавійший для нас розд. VI праці д. Краєвского, якого перша половина присьвячена характеристиції участи Русинів у польських конспіраціях (ст. 84—88) і побутови Поґодіна у Львові 1838 р. та його розмовам з Русинами й Поляками (ст 88—90). Автор не силкуєть ся ставити справу польсько-руських відносин прінціпіяльно, станути висше понад свої жерела, а бодай сконтролювати їх твердженя иньшими. І так він твердить преспокійно, що „z księży ówczesnych tylko starsi mówili po rusku, młodszym szedł język ten trudniej, gdyż pod rządem austryackim nie uczono po rusku“ (стор. 85), хоча се очевидна неправда, бож власне за Польщі по руськи не вчили, а за Австрії були у-перве заведені руські виклади на львівськім унїверситетї і тревали від р. 1786 до 1808. Автор не знає очевидно, що від закінченя наполеонівських війн до 1830 р. руське духовенство та руські громади здвигнули вже були пару сот руських народнїх шкіл, а руські духовні власти перевели не одну боротьбу за руську мову з польськими та кепсько поінформованими німецькими властями (див. Матеріяли до історії осьвіти в Галичинї XVIII—XIX в., Збірник істор.-фільо. секції Наук. Тов. ім. Шевченка т. V).

Автор з певним задоволенем підносить, що в ту пору „kazania po wsiach odbywały się w języku polskim, a lud je rozumiał; w gronie rodzinnem księża ruscy mówili po polsku, językiem towarzyskim był również polski; język ruski był narzeczem prowincyonalnem chłopów ruskich“ (ст. 85), хоча всї ті твердженя в тій катеґоричній формі невірні, бо маємо цїлі купи проповідий із часів перед 1820 і перед 1830 роками списаних і голошених по руськи; до того часу належить перша проба руської граматики, зладжена о. Іваном Могильницьким і то від разу з ясним зрозумінем відрубности руської мови як від польської, так і від московської. Не вміючи чи не хочучи бачити маси фактів, що пхали галицько-руську інтелїґенцію на шлях національного руського відродженя (в тім числї й таких фактів, як збірки руських пісень опублїковані Поляками Вацлавом з Олеська та Жеґотою Павлї, як впливи закордонових Українців, особливо писань Котляревського та граматики Павловського, як істноване „української школи“ та українських мотивів у польській поезії і т. и.) наш автор схиляєть ся до того, щоб бачити у всїх тих реґенерацийних заходах галицьких Русинів 30-их і 40-вих років московську аґітацію підплачувану рублями. Недорічність такого погляду видно вже хоч би з того, що наш автор преспокійно скидає

в одну купу таких людий, як Яхимович, Малиновський, Нападієвич (знімчений Русин), Зубрицький і Шашкевич! Твердженє нашого автора, що ті люди вже в 1837 р. творили якусь спілку, укладали якісь „пляни приготованя руського клиру для московських цілий і відірваня його від польщини“ (ст. 86) треба признати зовсім фантастичною видумкою, так само як фантастичним видаєть ся мені друге твердженє — про істнованє в мурах дух. семінарії (чи може де инде? автор не каже де) якогось „Кола руського“, „що реаґувало на замахи і пропаґанду Москалів“ (ст. 87). Як одинокий прояв діяльности того „Кола“ і разом з тим одинокий доказ його істнованя автор наводить розпочату Йосифом Лозіньским кампанію за заведенєм латинського абецадла в руських книжках. Алеж ми можемо вважати майже певним, що Лозіньский розпочав сю акцію на власну руку, незалежно від якого будь „Кола“. Так само фантастичним видаєть ся мені й те твердженє нашого автора, що М. Шашкевич видав свою брошуру против проєкту Лозіньского „przejęty zasadami swoich przełożonych, na ich polecenie i pod ich osobistem kierownictwem“ і що президент ґуб. Кріґ „bojąc się połączenia narodowości polskiej z ruską“ дуже похваляв Шашкевичеву брюшуру (ст. 87). В такім разї мусїв би був Шашкевич тїшити ся великим довірєм і ласкою своїх настоятелів — а ми знаємо, що було зовсім навпаки, тай бар. Кріґ мусїв би бути дуже наївним чоловіком, коли-б вірив, що через зрівнанє азбук можуть зілляти ся дві народности. Надтож ми знаємо напевно, що австрийський уряд у Галичинї до самого 1848 року був не менше неприхильний розвоєви руського національного почутя й письменства, як польські конспіратори та руські москвофіли в роді Зубрицького.

Друга частина сього розділу оповідає коротко про упадок конспірацій, масові арешти та засуди. І тут автор урива, не згадуючи про ухвалу станового сойму, який зважив ся просити в цїсаря помилуваня засуджених, не згадує про богато інтересних деталїв, прим. про шпіонську ролю Едварда Дунаєвского, брата Альбіна Дунаєвского[1]), або про погану ролю, яку грала в тих конспіраціях мати відомого польського письменника і також потроха конспіратора, Люціяна Сєменьского. Вона, як оповідає Клєменс Мохнацкий, грала ролю великої патріотки, в її домі збирали ся конспіратори, еміґранти та емісарії, жили жінки та сестри арештованих, її називано загально „матїрю“, а потім показало

[1]) Сей Едвард, належачи до конспірації, на пропозицію свойого брата Альбіна і за згодою заряду товариства зголосив ся до полїції, щоб нібито стати шпіоном, а на правду шпіонити полїцію і доносити про все конспіраторам, але швидко засмакував у шпіонськім хлїбі і зробив ся дійсним аґентом полїції, див. спомини Кл. Мохнацкого.

ся, що вона була на услугах поліції. Їй завдячував між иншим своє арештоване по втечі з поліції Каспер Ценґлевич. Оттим то коли Ценґлевич 1848 р. вернув із Куфштайну і Семеньска не можучи дочекати ся його візити сама прийшла до нього, він показав їй двері і крикнув: „Шпіонів не приймаю!“ Семеньска пішла до дому й отруїла ся опієм.

Взагалї треба сказати, що цікаві спомини Клеменса Мохнацкого наш автор використав за мало тай загалом за слабо підмалював соціяльне й політичне тло подій, не звязав їх не то з ходом иньших тогочасних европейських конспірацій, але навіть з історією польської еміґрації, з якою галицьких конспіраторів раз-у-раз вязали численні нитки. Закінчене, в якім автор силкував ся висловити деякі загальнїйші погляди на змальовані ним події, не може заступити того браку ширшої перспективи при самім мальованю, тай само воно не далеко вибігає поза просте катеґоризоване фактів.

Зазначу ще пару дрібних lapsus calami. Спомини, про які у нас була мова, не походять від Дмитра Мохнацкого, як каже наш автор на стор. 26 у нотї, але від Клеменса, як сказано вірно в передмові. Архикнязь Райнер, що мав за жінку доньку княгинї Монлеар, не був братом цїсаря Франц Йосифа, як каже д. Кр. на ст. 41, а братом цїсаря Франца і ґубернатором Льомбардії, і т. и.

З усїм тим праця д. Краєвского — се цінний причинок до вияснення історії Галичини в однім із найтемнїйших десятиліть. *Ів. Франко.*

Dr. Zbigniew Pazdro — Strejki rolne w Galicyi wschodniej w r. 1902 i 1903. No podstawie materyałów urzędowych (Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, wydane przez krajowe biuro statystyczne pod redakcyą Prof. D-ra Tadeusza Pilata, tom XX, zeszyt I, Льв., 1903, стор. 1—68).

Dr. Jan Rozwadowski — Ruskie bezrobocie w r. 1902. Uwagi o jego terenie, Льв., 1904, стор. 110.

Соціяльна статистика, себто статистичні дослїди над суспільними верствами людности нашого краю, її занятями й обопільними відносинами, над краєвою продукцією та її чинниками в Галичинї й доси не вийшла поза стадію слабих початків і не знайшла собі такого розвитку, якого би слїд бажати з огляду на важність власне сеї галузи дослїдів. Заведене при гал. Видїлї краєвім краєве статистичне бюро, що отсе вже звиш 30 лїт тїшить ся управою і проводом проф. д-ра Тадея Пілята, служить цїлям більш адмінїстраційним, нїж соціяльно-науковим. Хоча його дотація не так то й мала, то все таки воно навіть у своїм обсязї, в обсязї автономічно-адмінїстраційної статистики не здобуло ся доси на розслїджене многих основних питань, і навіть така для

нашого автономічного житя преважна справа, як автономічне фукціоноване громадських та повітових орґанізацій, не знайшла собі докладного виясненя, а присьвячена спеціяльно громадському житю книжка „Wiadomości statystycznych“ виявила радше великі прогалини в досліді, ніж дійсний стан житя. Не диво супроти того, що бюро, завалене ріжними біжучими працями адміністаційної натури (що так мусить бути, на се маємо доказ хоч би в тім, що оброблене результатів конскріпції появляє сб звичайно частками і то аж у 5—8 літ по доконапю конскріпції, тоб то в такім часї, коли добуті з неї цифри вже перестаріли і не відповідають дійсности), не може взяти ся до труднійших дослїдів над ріжними питанями нашого соціяльного житя, або коли й візьме ся до них, то докаже зараз неможність їх опрацьованя в відповідній широкости і мусить задоволити ся роботою частковою, шабльоновою, зробленою так, ut quidquid fecisse videatur, але позбавленою живого значіня для дійсности, того що по вислову Кетле робить статистику „найбільше революційною з усїх наук“. Статистика нашого Видїлу краєвого зовсїм не революційна; навпаки, вона дуже сумирна і добродушна і все потверджує те, що пани статистики знали й без неї, що в краю „пересїчно“ все стоїть у нормальнім станї, що бувають зрештою надужитя, про які одначе не говорить ся докладнїйше, бо вони „należą do wyjątków“, а ceterum censeo — módl się i pracuj, і все буде добре. Певна річ, тут основна хиба лежить не так у способі обробленя матеріялу, як радше в способі його збираня. Краєве статистичне бюро, як інстітуція наскрізь автономічна, знає (крім випадків, де можна черпати дані з архівів, прим. при конскріпціях та перерібках даних зібраних Центральною статистичною комісією в Віднї) тілько одну дорогу для збираня статистичних дат: розсиланє квестіонарів до Видїлів повітових, зверхностий громадських та двірських обшарів. З уваги на те, що в тих автономічних тїлах сидять люди в тайни наукових дослїдів непосьвячені а надто заняті масою всякої писанини, квестіонарі укладаєть ся по змозї скупі та прімітівні, бо инакше на них або не буде ніяких відповідий, або відповіди будуть такі баламутні, що ніякий статистик не зуміє дати собі з ними ради. Коли по численних урґенсах нарештї надійде відповідне число відповідий, бюро бере ся до їх обробленя по принятому шабльону, при чім дуже часто показує ся, що за масою зіставлень і таблиць і процентових обрахунків, пересїчних та приблизних обчислень забуто про найважнїйше, без чого весь зібраний цифровий апарат не має ніякого значіня.

Так було й сим разом зі справою селянських страйків 1902 року. Ся справа заскочила наших адмінїстраторів і офіціяльних соціольоґів зовсїх неприготованими. Пару місяців перед тим, здаєть ся, зимою

1901 р. зібрала ся була у Львові з ініціятиви краківського консервативного клюбу анкета для наради в справі аґрарних відносин краю. І щож? По кількодневих горячих дебатах показало ся, що анї для одного з піднесених на нарадах питань нема зібраного матеріялу на стілько повного і певного, щоб анкета могла згодити ся на яку будь одну резолюцію, і голова нарад, маршалок ґр. Бадені нарештї закрив наради тою характерною заявою, що порушені консервативним клюбом справи аґрарних реформ очевидно ще не дозріли. Може вірнїйше було б сказати, що ті, хто порушив ті справи, ще не дозріли до їх полагодженя, бо самі справи наболїли вже на стілько, що почали проривати ся періодичними масовими вибухами, такими як еміґрація до Росії 1894 р., потім еміґрація до Бразилії, а нарештї селянські страйки 1902 р.

Страйки одначе наробили шуму не лише в Галичинї, але й у цїлій Европі. В Галичинї вони переполошили головно властителїв більших посїлостий, які в першій хвилї почали чути себе непевними не лиш економічних користий із своїх посїлостий, але й свого житя, і думали лише про одно — зломити страйки і нагнати страйкарям такого страху, щоб відбити їм охоту до дальших подібних рухів. Дуже в пригоді їм станули голоси руської преси і деяких горячих руських публїцистів, які в страйках бачили й вибубнювали рух чисто полїтичний, національний руський, „еманціпаційну боротьбу руського хлопа против Польщі“ і тим замаскували економічний характер руху. Вхопивши ся за ті оклики преси, польські патріоти почали добирати способів, щоб разом з елементами охочими до страйків зломати в повітах обнятих страйками, а далї й у цїлій східній Галичинї руський елемент, руський національний рух. Таким робом страйки руських селян посередно нагнали значну часть польської інтелїґенції в табор т. зв. „wszechpolaków“, партійки, що доси устами декількох Варшавяків у журналику „Przegląd wszechpolski“ з досить слабим успіхом силкувала ся пропаґувати конечність для східно-галицьких Поляків екстермінаційного походу на Русинів. Під впливом отсих популярних окликів стоїть і праця д. Паздра, в якій подано матеріял зібраний Видїлом краєвим про страйки. Матеріял зібрано на підставі квестіонарів уложених крайне прімітівно, без думки про ширший соціяльний підклад явища, з головним оглядом на інтерес дворів. Усїх питань у квестіонарі 28, з яких властиво тільки 5 доторкає безпосередно страйків, тай то лиш з одного боку їх феноменольоґії: 15. коли вимовлено роботу? 16. причини, 17. жаданя страйкарів, 18. чи і на яких умовах уложено угоду? 19. чи спроваджено чужих робітників, відки і на яких умовах? Про ґенезіс і орґанїзацію страйків серед селян, про страйкові комітети анї слова, — то й не диво, що в фантазії д. статистика ті комітети потім нараз „jak z pod ziemi wyrosły“. Але се ще

не таке важне. Квестіонар Виділу краєвого зовсім не завважив економічних відносин людности, що робила страйк. Або ні, він завважив ті відносини виключно з точки погляду дідича: яку плату побирали ті, що робили на панських ланах, у р. 1901, яку в 1902 — тай годі. Ґруповане та перемелюване тих відомостий, се головна частина змісту праці д. Паздра. Не порівняні ні з чим, не осьвітлені нічим крім утертих фраз про лінивство і недбальство руського селянина та про малу видатність його праці ті цифри не навчають нас нічогісінько і д. Паздро задовольняєть ся виводами, що руському зарібникови на панських ланах живеть ся не зле, що відповідно до своєї непорядної та мало видатної праці він плачений „нормально“ або навіть дуже добре, що страйки не принесли йому ніякої поправи в платї, не осягнули або й не мали на оцї економічної цїли і були викликані виключно національно-полїтичною аґітацією. Се дуже вигідно, бо національну аґітацію можна зломити, підрубати в самім корени. Правда, при кінцї своєї праці д. Паздро таки пригадує собі, що навіть для такої аґітації, коли вона має проявити себе таким фактом, як страйки, мусить бути „podatny grunt ekonomiczny“ і характеризує той ґрунт загально двома тезами: „zbytnie rozdrobienie ziemi włościańskiej i licha wskutek niemożliwości utrzymania inwentarza produkcya, a z drugiej strony brak zarobku poza okresem żniw i zbioru ziemniaków“, — але на жаль навіть тих тез він задля браку аґрарної статистики не міг ілюструвати відповідно; поминув прим. такий многоважний факт, як той, що в околицях обнятих страйком більша часть селянської людности або зовсім не має ґрунтів, або має лиш мінїмальні шматочки (низше 2 морґів і навіть низше 1 морґа на родину). Розуміеть ся, що й науки, які д. Паздро витягає з цїлого дослїду про страйки, стоять на тій самій науковій висотї, що й весь дослїд. Досьвіди селянських рухів (еміґрації до Росії і страйків) по думцї д. Паздра, були научкою для селян, „że fałszem jest, iż ziemię można zyskać bez pracy lub za bezcen, czy to idąc za kordon rosyjski (а до Канади?), czy też wstrzymując się od pracy na polach dworskich, że zaś powodzenie w targu o płacę zawisło od użyteczności i niezbędności usług, za które płaca jest żądaną. Dla społeczeństwa owe doświadczenia są przestrogą, że... poza dążnością do poprawy całego bytu ekonomicznego ludności wiejskiej pozostaje jeszcze konieczność usilnej pracy nad podniesiem jej poziomu moralnego i umysłowego“ (стор. 68). Се вже досить старе явище, що хто не вміє дати поради в однім спеціяльнім випадку, перебігає на поле загальних рад, бо такі ради не говорять нічого конкретного і не обовязують ні до чого, а хто не має що сказати про економічні та соціяльні болячки, той перескакує на поле моралїзації. Се так вигідно і так до лиця!

Праця дра Розвадовского являєть ся не так доповненєм, як радше тихим протестом проти праці д. Паздра. Др. Розвадовский лишає майже зовсїм на боцї матеріял зібраний Видїлом краєвим і вказує, хоч не в постулятовій формі, потребу иньшого способу збираня матеріялів для статистичного дослїду таких делїкатних і складних явищ, як були наші страйки. Сей спосіб — практикований деінде спосіб анкет зложених із людий спеціяльно підготованих для такого дослїду, зорґанїзованих у експедицію, отже обовязаних особисто об'їхати і звідати дотичну місцевість, а надто уповажнених цитувати і під присягою переслухувати людий, вглядати в їх дїла й рахунки і т. и. Правда, др. Розвадовский не висловлює бажаня, щоб у нас заведена була подібна орґанїзація, якій — скажемо до слова — Англїя завдячує в значній части могутній розвій свойого промислу і нормальне поставленє робітницького та загалом соціяльного законодавства, — але з його брошурки довідуємо ся, що сам він у купі з иньшими людьми приватно зорґанїзував щось в родї такої анкети і запевнивши ся співробітництвом численних людий на провінції розіслав їм квестіонар далеко детальнїйший від квестіонаря Видїлу краєвого (69 питань), одержав 2084 відповіди, в яких подана була „повна статистика для 46 судових повітів“. Показує ся, що при добрій волї та рухливости можна б і без великих коштів зробити далеко більше, нїж робить краєве статистичне бюро. Праця дра Розвадовского інтересна в многих поглядів. Автор виступає явно як член „всепольского“ табору (його праця первісно друкувала ся в „Słowie polskiem“). В відносинах до Русинів у східній Галичинї він стоїть на становищі военнім: „tak, wojna otwarta, wojna o naród i ziemię“, і бачить конець тої війни лиш тодї, коли „nie będzie w Galicyi wschodniej człowieka, który by się nie czuł zdecydowanym Polakiem lub zdecydowanym Rusinem“ (стор. 32). Автор обурює ся на те, що в східногалицьких повітах стрічає ся більше шкіл руських, нїж польських, що меншї громади з руською людністю мають школи, а більші з польською не мають, що руських парафій більше, нїж польських і т. д. Він готов навіть краєвій радї шкільній закинути „świadomą politykę rusyfikacyjną“ (стор. 26) і зовсїм недвозначно вмовляє прим. у ґрафів Баденїх форитованє Русинів. Та по за тими вибриками зеленого всепольського доктринерства в роздїлах присьвячених дослїдови „страйкового терену“ стрічаємо богато цїнних даних, хоч для їх провірки автор переважно не мав можности. Особливо важні його уваги про роздробленє селянської земельної власности, про число безземельної селянської людности, про державцїв і обдовженє великої посїлости, про ґосподарованє Жидів на тих посїлостях, про житє двірської служби і т. и. Лишаючи на боцї коментарії, які додає автор до тих своїх дослїдів і які по нашій думцї мають хиба публїцистичне значінє і не видержують

наукової критики, ми мусимо піднести, що по дослїдам самогож д-ра Розвадовского страйковий терен являєть ся страшною соціяльною небезпекою для краю, що відносини там дуже погані, що їх детальний дослїд не способом автономічного шлендріяну, а при помочи спеціяльно зорґанїзованої і авторізованої анкети повинен бути одним із перших завдань краєвої репрезентації, за яким слїдом повинна піти детально обдумана праця над реформою й уздоровленєм тих відносин. Скиданєм вини на аґітацію, на лїнивство та неморальність люду далеко не зайдемо — хиба від одної катастрофи до другої. *Ів. Франко.*

Rozprawy Akademii Umiejętności — Wydział historyczno-filozoficzny, том 43—44 (Serya II tom XVIII—XIX), Краків, 1902—3, ст. 375 і 405.

43 том „Розправ“ не дає нічого, щоб доторкувалось безпосередно нашої історії, в виїмком хиба одної розвідки Войтїха Кентшиньского про початки Славян. Зміст сього тому ось який: 1) S. Zakrzewski, ze studyów nad bullą z r. 1136; 2) K. Potkański, Opactwo na łęczyckim grodzie; 3) W. Kętrzyński, Co wiedzą o Słowianach pierwsi ich dziejozisarze Prokopiusz i Jordanes? 4) S. Kętrzyński, O palliusza biskupów polskich XI wieku; 5) S. Kętrzyński, O zaginionym żywocie św. Wojciecha; 6) W. Kętrzyński, Swewowie a Szwabowie.

Приглянь мось їм: В першій із них Закшевский піддає критичному розборови акт булї Іннокентия II для архієпископа ґнезненьского, якої дату автор кладе за проф. Абрагамом на рік 1136. Булля ся безперечно дуже інтересна з політично-церковного боку. Бачимо в нїй будь що будь знак безпосереднїх відносин польського костела до римської куриї в сих часах, хоч би сї відносини й годї було в буллї близше визначити. Автор одначе не займаєть ся сим питаннєм докладнїйше, лише натякає на нього, а всю силу своєї критики звертає на виясненнє деяких темних місць буллї та передовсїм виясненнє справи надїлення архієпископства маєтностями. Людність Жнїна, одної з тих маєтностий, її подїл та орґанізация, далї стан господарки займає головне місце в розвідцї й мабуть найцїкавійше.

Студия Потканьского про абацтво на Ленчицькім ґродї вяжеть ся своїм характером з працею Закшевского. Її матеріялом рівнож між иньшим служить булля з 1136 року. Автор дає погляд на історию повстання отсього бенедиктиньского аббатства (доволї темну), розвиток його маєтностий, маєтків та становище його між иньшими польськими монастирями. Від огляду маєтностей аббатства переходить автор до господарки, до людности та її орґанізациї в сих маєтках. Ся частина працї найвартнїйша, як взагалї економічно-побутовий елемент повинен

бути в подібних працях все найсильнійше піччеркуваний та досліджуваний.

З двох розвідок Станїслава Кентшиньского, перша доторкуєть ся дуже неясного питаня про значіннє „паллїя і хреста“ наданого епископови краківському Аронови, якого імя, як епископа, згадуєть ся вперве 1046 року. Автор думає, що се паллїум не було архієпископським, себто таким що управнювало митрополитів до уживання титулу архієпископа, хоч жерела називають його таким (insignia archiepiscopatus). В XI віці не прибирали вже епископи, що набули паллїум, імени архієпископа та не відбували архієпископських функций, не маючи власної митрополїтальної провінциї. Була се в сїм часї лишень звичайна папська відзнака. Сам Арон навіть не уживав титулу архієпископа, як се видно з одного кодексу капітульної краківської бібліотеки. Опісля займаєть ся автор питаннєм дволїтньої перерви в обсадженню краківського епископства по смерти Арона 1059 року та переходить до наступника його Лямберта Зуля, першого мабуть по думцї автора епископа краківського Поляка, який одначе не мав паллїюма, мабуть через зміну відносин з Заходом. Цїлий осібний роздїл посьвячує автор архиепископству гнезненському, якого креованнє мусїло мати для полїтичного становища Польщі в Европі велике значінє, коли розважить ся, що наданнє князям королївської корони залежало головно від сього, чи була в їх краю самостійна митрополія, якої архиепископ доконував акт коронациї. Нарештї кінчить свою розвязку оглядом питаня, чи сьв. Бруно висланий до Польщі дістав паллїюм, наче епископ, якому призначено якусь діецезию на власність, чи теж може як епископ міссійний ad gentes дістав сей титул, для улекшення міссійної працї. Розвязаннє сього питання кинулоб яснїйше сьвітло на значіннє паллїя. Автор лишає се питаннє отвертим.

Друга розвідка сьогож автора дає критично-порівняний огляд хронїки Анонїма Галля, Тїтмара й хронїки Ademar'a з Chabonnes, монаха монастира Saint-Cybard в Аквітанії (перша половина XI в.) які містять в собі анальоґічні уступи про сьв. Войтїха та вказують на істнованнє якоїсь одної або більше житеписий з перед року 1000-го, не вчисляючи сюди двох звісних досї в гаґіоґрафічній лїтературі. Автор стараєть ся підтримати гіпотезу про істнованнє одного спільного жерела згаданих висше згадок про Войтїха, одної житеписї з перед 1000-го року. Докази на се змагаєть ся найти передовсїм в стилїзациї згаданих творів. Хто був автором сеї житеписї, незвісно. Поки що се тільки одна іпотеза більше!

Перша з розвідок Войтїха Кентшиньского дає огляд звісток Прокопія та Йордана. Під Склябенами Прокопій, по гадцї увтора, розумів

Славян західних на териториї, яку по римських письменниках заселювали Свеви. Свеви-ж се ніхто иньший тільки Славяни, на що й етимольоґія слів „Sławʻ", „Suavus", „Suevu" моглаб вказувати, і т. д. Йордан мішає вже відомости грецькі та римські. Знає вправді Склябенів і Антів, але знає теж з римських письменників про Венетів, знає з них, що Висла — се границя Ґерманії, отже кладе Венетів над Вислою і посуває далї на схід Склябенів і Антів. Знає теж Свевів франконських тай иньших.

Друга розвідка сього-ж автора „Swewowie a Szwabowie" се свого рода синтеза всїх попереднїх праць автора над історией початків Славянства. Ще раз старається він розмежити й уґруповати Свевів-Славян і Свевів-Швабів. По однім боцї цїла маса словянських тубильних племен, Семнони Лянґобарди (Duri minores), Гермундури (Duri maiores), Наріcти, Маркомани, Квади, Ліґи — по другім тільки Аляиани, Шваби, Баварцї[1]).

Далеко більше інтересного дає т. 44 Rozpraw, але за те й наша мова про нього буде коротка. Уміщена тут статя проф. Чермака про становище православних в в. кн. литовськім була вже обговорена в Записках (т. LIII), статю Боратиньского про Баториєві пляни ліґи против Турків обговоримо незадовго осібно. Осібного обговорення варта також статя Кутшеби про торговлю Кракова в середнїх віках і мабуть також незадовго діждеть ся осібного обговорення, тому й не буду тут подавати її змісту. *Ф. М.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1903: Літературно-Науковий Вістник
Дїло
Руслан
Буковина
Молода Україна
Учитель
Богословскій Вѣстникъ

Памяти Гоголя. Научно-литературный сборникъ изд. Истор. обществомъ Нестора Лѣтописца, 1902.

1852—1902. Гоголевскій Сборникъ, изданный состоящей при Истор.-филол. Институтѣ кн. Безбородко Гоголевской коммиссіей подъ редакціею проф. Сперанскаго, 1902.

Гоголевскій сборникъ. Изданіе русскаго библіологическаго Общества, 1902.

---

[1]) Див. про сї розвідки ще Наук. Хронїку Записок т. L.

Д. Овсянико-Куликовскій — Н. В. Гоголь, 1903.

Н. В. Гоголь — рѣчи, посвященные его памяти въ публичномъ соединенномъ собраніи отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи наукъ и историко-филологическаго факультета СПетерб. университета, 1902.

В. Мочульскій — Малороссійскія и петербургскія повѣсти Н. В. Гоголя, 1902.

А. Ефименко — Національная двойственность въ творчествѣ Гоголя, 1902.

І. Мандельштаммъ — О характерѣ Гоголевскаго стиля, 1902.

В. Гошкевичъ — Клады и древности Херсонской губерніи, 1903.

F. Hirth — Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu, 1900.

К. Иностранцевъ — Хунъ-ну и Гунны, 1900.

И. Шишмановъ — Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на Праболгаритѣ отъ езиково гледище и етимологиитѣ на името „Българинъ", 1900.

И. Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ, 1900—1903.

В. Ламанскій — Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-епическое произведеніе и какъ историческій источникъ, 1904.

Н. Никольскій — Матеріалы для исторіи древнеруской духовной письменности, 1902.

А. Соболевскій — Мученіе св. Вита въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ, 1902.

И. Срезневскій — Матеріялы для словаря древно-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, 1902.

Н. Оглоблинъ — Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго приказа, IV, 1902.

В. Нарбековъ — Южно-русское религіозное искуство XVII—XVIII вв., 1903.

Ал. Лазаревскій — Описаніе Старой Малороссіи, III, 1902.

J. Leszczyński — Rządy rosyjskie w kraju Tarnopolskim, 1903.

J. Krajewski — Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841, 1903.

Z. Pazdro — Strejki rolne w Galicyi wschodniej w r. 1902 i 1903, 1903.

J. Rozwadowski — Ruskie bezrobocie w r. 1902, 1904.

Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział hist.-filozoficzny, т. 43—4, 1902—3.

Збірник історично-фільософічної секциї т. I: Істория України-Руси, нап. М. Грушевський, розійшов ся.

„ т. II: Істория України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на ліпшім папері 5·00, в оправі . . . . 6·40

„ т. III—IV: Істория України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00, в оправі . 6·40

т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII—XIX в. 4·00

„ т. VI і VII: Істория України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4·50, на ліпшім папері . . . . 5·50

Збірник математично-природописно-лікарської секциї, т. I, II, III і IX по 3·—

т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по . . . . . 2·00

„Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V без Бібліотеки по 6 00

„ „ „ „ р. VI, IX по . . . . 10·00

„ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по 12 00

Руська історична бібліотека:

т. I. С. Качала — Коротка істория Руси . . . . 2·40

т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії . . . . 4·00

т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий период України-Руси . . 6·80

т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси . . . . 3·00

т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Істория великого князївства литовського . . . . 3·20

т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. 2·20

т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. 2·00

IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький 12 80

XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького . 3·20

XIV—XVI. „ Руїна . . . . 8·40

XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козачини на Правобережі . . . . 6·60

XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в. . . . . 3·60

XX. Шульгян — Начерк Коліївщини . . . . 3·00

XXI і XXII. Розвідки про селяньство на Україні-Руси в XV XVIII ст. 5·00

XXIII. Розвідки про міста і міщанство, ч. I. . . . . 2·00

Інґрем Дж. Історія політ. економії . . . . 4·00

Кавцкі Кароль, Народність і її початки . . . . 0·60

Калитовський Ом. Др. — Материяли до літератури апокрифічної . . . 0·70

Кельнер Л. Др. — Істория педаґоґії . . . . 1·20

Кареєв М. Фільософія історії . . . . 0·25

Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович . . . . 0·60

Костомарів М. — Руська істория в житєписах ч. II і III по . . . . 1·00

„ Письмо до ред. Колокола . . . . 2·00

Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українського народу . . . . . 0·60

Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар 7 00

„ Руська Правда . . . . 1·00

Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899 —1902 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих в попередніх книжках статей . . . . 12·00

Ляссаль Ф. Про суть констітуції . . . . 0·30

Масарик Т., Ідеали гуманности . . . . 0·36

Материяли до українсько-руської етнольоґії т. I і III. 11.00

„ т. II, IV—V і VII (містить моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів) 20·00

Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту . . . . 2·00

Міцкевич А., До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями . . . 0·46

Огоновський Ом. Др., Істория руської літератури т. II. 6·00, т. III. 8·00, т. IV 2·00

„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache . . . . . 3·00

Олехнович В., Раси Европи . . . . 0·70

Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III 3 00

Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні . 4·00

„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по 5·00

	Корон
Павлик М. — Про читальнї	1·00
„ М. П. Драгоманов, єго ювілей, похорон, автобіоґр. і спис творів	4·00
„ Якуб Іаватович	1·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами лїт	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давнїй Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
Партицький О., Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V по	4·00
„Правда“ письмо лїтературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненєм	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16
Раковський І., Вік нашої землї	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землї Польської Корони при кінцї XV в.	0·80
Сеньобо Ш., Австрия в XIX ст.	0·60
„ Міжнародні революц. партії	0·40
Спис творів Ів. Франка за 25 лїт його лїтературної діяльности	1·00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лїрники, студия	0·40
„ Пересторога, історично-лїтературна студия	2·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
Терлецький О., Москвофіли й народовцї	0·30
Томашівський С. Народнї рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Козачина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в укр. лїтературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрон. поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар российсько-український т. I—IV	12·00
Ферріер Е., Дарвінїзм	1·30
Флямаріон К., Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільософії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесенє 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революцийної леґенди	0·40
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війнї 1633—4 рр.	1·00
Щурат Чернеча республика на Афонї	0·20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0·20

Адреса Товариства: **Львів**, Чарнецького 26.

Adresse der Gesellschaft: **Lemberg**, Čarnecki - Gasse 26.

Всякі виплати для Товариства в Росиї приймає книгарня Кіевскої Старини в Київі, Безаковська 14 (1 злр. = 1 ґульден = 2 корони).